

ISSN 1563-0307; eISSN 2617-5843

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия философии, культурологии и политологии

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of Philosophy, Culture and Political Science

№3 (73)

Алматы
«Қазақ университеті»
2020

ISSN 1563-0307; eISSN 2617-5843

ХАБАРШЫ

ФИЛОСОФИЯ, МӘДЕНИЕТТАНУ, САЯСАТТАНУ СЕРИЯСЫ.
№3 (73) қыркүйек

04.05.2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Қуәлік № 16505-Ж

*Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)*

Журнал философия, мәдениеттану және саясаттану ғылымдары бойынша диссертациялардың негізгі қорытындыларын жариялау үшін Қазақстан Жоғары Аттестациялық Комитетімен ұсынылған // Докторлық диссертациялардың негізгі қорытындыларын жариялау үшін Қазақстан Жоғары Аттестациялық Комитетімен ұсынылған ғылыми басылымдардың тізіміне кіреді // ЖАК бюллетені, №3, 1998; Нормативтік және методикалық материалдарын жариялайтын ғылыми басылымдар тізімі Қазақстан ЖАК-нің төрағасының бұйрығы 26.06.2003, №433-3 ж. // Нормативтік және методикалық материалдар жинағы №6 ЖАК. – Алматы, 2003.

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Жансүгірова Ж.А., саяси ғ.к. (Қазақстан)

Телефон: +7 701 018 8821

E-mail: Jazira55@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Масалимова А.Р., филос.ғ.д., профессор – ғылыми редактор (Қазақстан)

Насимова Г.О., саяси ғ.д., профессор – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)

Борбасова Қ.М., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Исмағамбетова З.Н., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Қарабаева А.Г., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Мұсатаев С.Ш., саяси ғ.д., профессор (Қазақстан)

Нұрышева Г.Ж., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Сенгирбай М.Ж., PhD докторы (Қазақстан)

Асунсьон Лопез-Варела, профессор, PhD, Комплутенс университеті (Испания)

Каплан Синтия, профессор, PhD, Калифорния университеті (АҚШ)

Кэтлин Адамс, профессор, PhD, Лойола университеті (АҚШ)

Петрик Джеймс, профессор, PhD, Огайо университеті (АҚШ)

Питер Финке, профессор, PhD, Цюрих университеті (Швейцария)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Сапарова Д., PhD докторанты (Қазақстан)

Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. Философиялық ой және сұқбат, толеранттылық мәселесі, мәдениетті зерттеу әдіснамалары, саяси құндылық және интеграция мәселелерін камтиды.

Министерство образования и науки
Республики Казахстан
Официальный интернет-ресурс
Комитета по контролю в сфере
образования и науки

РОССИЙСКИЙ ИНДЕКС
НАУЧНОГО ЦИТИРОВАНИЯ
Science Index

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаққозова

Телефон: +7 701 724 2911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева

Аиға Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

ИБ № 13825

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 8 б.т. Тапсырыс № 11509.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2020

1-бөлім
ФИЛОСОФИЯ

Section 1
PHILOSOPHY

Раздел 1
ФИЛОСОФИЯ

Charles Keeling

Chalmers University of Technology, Sweden, Gothenburg,
e-mail: Cke@usn.no

“[D]EATH FELL ON MAN ALONE” – RE-READING MARY SHELLEY’S THE LAST MAN DURING A GLOBAL COVID-19 PANDEMIC

There are many works of literature which give us detailed accounts of plague, as epidemic and even pandemic (Decameron, Journal of a Plague Year, The Plague). However, Mary Shelley’s *The Last Man* is the first plague narrative to depict a global pandemic. Moreover, it interrogates a world before nineteenth-century globalization by prophesying a future in 2073. Shelley’s frame narrative shows the reader an alternate history where the hegemony of free-market capitalism and Darwinian evolutionary science do not exist. What can this fictional world without capitalism and evolutionary theory tell us?

This article engages in a qualitative critical analysis of *The Last Man* from the field of literature and science. First, as a novel, Shelley addresses both the individual perspective of the isolated narrator-witness, and, at a wider level, the society that dissolves around the protagonist. This literary unpacking of the novel suggests McKeon’s naïve and sceptical empiricism as useful in interrogating both fictionality and any basis for interpretation of empirical, factual evidence mediated through human narrative in the text. Second, Shelley draws on the competing theories of proto-evolutionary science of the 1820s: Huttonian eternalism, Cuvierian catastrophism and Lamarckian transformism. Shelley’s reworkings of nineteenth-century natural philosophy allow us to re-evaluate our relationship with nature from a paradigm before evolutionary theory. This history-of-science approach interrogates the novel as both methodology and content. Indeed, I argue that Shelley’s proto science fiction classic can help us re-interrogate our own dominant cultural and ideological assumptions in the midst of the current Covid-19 global pandemic.

Key words: Pandemic, Covid-19, Shelley, frame narrative, naïve and sceptical empiricism, proto-evolutionary science, Hutton, Cuvier, Lamarck, eternalism, catastrophism, transformism

Чарли Келлинг

Чалмерс технологиялық университеті, Швеция, Гетеборг қ.,
e-mail: Cke@usn.no

«Ажал тек адамға ғана тиді»: ғаламдық пандемия кезінде М. Шеллидің «Соңғы адам» фильмін қайталау

Обаны эпидемия және тіпті пандемия ретінде егжей-тегжейлі сипаттайтын көптеген әдеби шығармалар бар (Декамерон, Оба жылының журналы, Оба). Алайда, Мэри Шеллидің «Соңғы адам» – бұл дүниежүзілік пандемияны бейнелейтін алғашқы оба хикаясы. Оның үстіне, ол 2073 жылғы болашақты болжай отырып, XIX ғасырдың жаһандануына дейінгі әлемді зерттейді. Шеллидің әңгімесі оқырманға нарықтық капитализм мен дарвиндік эволюциялық ғылымның гегемониясы жоқ альтернативті оқиғаны көрсетеді. Бұл ойдан шығарылған әлем бізге капитализм мен эволюция теориясынсыз не айта алады?

Бұл мақалада әдебиет пен ғылым саласынан «Соңғы адамға» сыни талдау жасалған. Біріншіден, роман ретінде Шелли оқшауланған куәгердің жеке көзқарасына, сонымен қатар кейіпкердің айналасында еритін қоғамға кеңірек жүгінеді. Романның осы әдеби ашылуы Мак Кеонның аңғалдық пен скептикалық эмпиризмнің көркем мәтінді де, мәтін бойынша адамның баяндауымен жүзеге асатын эмпирикалық фактілерді түсіндіру үшін де пайдалы екенін көрсетеді. Екіншіден, Шелли 1820 жылдардағы протоэволюциялық ғылымның бәсекелес теорияларына сүйенеді: Хаттонның мәңгілік, Кювье апаты және Ламарк трансформизмі сияқты. Шеллидің XIX ғасырдағы қайта қаралған натурфилософиясы бізге табиғатпен қарым-қатынасымызды парадигмадан эволюция теориясына дейін қайта қарауға мүмкіндік береді. Бұл ғылыми негізделген тәсіл романның методологиясын да, мазмұнын да зерттейді. Шын мәнінде, автор Шеллидің прото-ғылыми фантастика классикасы қазіргі жаһандық Covid-19 пандемиясының ортасында қоғамға және жеке адамға өзінің үстем мәдени және идеологиялық болжамдарын қайта қарауға көмектесе алады деп тұжырымдайды.

Түйін сөздер: пандемия, Ковид-19, Шелли, кадрлық баяндау, аңғалдық пен скептикалық эмпиризм, протоэволюциялық ғылым, Хаттон, Кювье, Ламарк, мәңгілік, катастрофизм, трансформизм.

Чарли Келлинг

Чалмерский Университет Технологий, Швеция, г. Гётеборг,
e-mail: Cke@usn.no

**«Смерть пала только на человека»: перечитывая «Последнего человека»
М. Шелли во время глобальной пандемии**

Есть много литературных произведений, которые подробно описывают чуму как эпидемию и даже пандемию (Декамерон, Журнал года чумы, Чума). Однако «Последний человек» Мэри Шелли – это первое повествование о чуме, изображающее глобальную пандемию. Более того, он исследует мир до глобализации девятнадцатого века, предсказывая будущее в 2073 году. Повествование Шелли показывает читателю альтернативную историю, в которой не существует гегемонии рыночного капитализма и дарвиновской эволюционной науки. Что может сказать нам этот вымышленный мир без капитализма и теории эволюции?

В данной статье проводится критический анализ «Последнего человека» из области литературы и науки. Во-первых, как роман, Шелли обращается к индивидуальной точке зрения изолированного рассказчика-свидетеля, а также на более широком уровне к обществу, которое растворяется вокруг главного героя. Такое литературное раскрытие романа предполагает, что наивный и скептический эмпиризм Мак Кеона полезен для исследования как вымысла, так и любых оснований для интерпретации эмпирических фактов, опосредованных человеческим повествованием в тексте. Во-вторых, Шелли опирается на конкурирующие теории протоэволюционной науки 1820-х годов: как хаттоновский этернализм, катастрофизм Кювье и ламарковский трансформизм. Переработанная Шелли натурфилософия девятнадцатого века позволяет нам переоценить наши отношения с природой с парадигмы до теории эволюции. Такой подход, основанный на истории науки, исследует роман как методологию, так и содержание. На самом деле автор утверждает, что классика протонаучной фантастики Шелли может помочь обществу и человеку пересмотреть собственные доминирующие культурные и идеологические предположения в разгар нынешней глобальной пандемии Covid-19.

Ключевые слова: пандемия, Covid-19, Шелли, фрейм-повествование, наивный и скептический эмпиризм, протоэволюционная наука, Хаттон, Кювье, Ламарк, этернализм, катастрофизм, трансформизм

Introduction

Death fell on man alone, Shelley's writes in *The Last Man* (1993: 216). In recent months, we all have both witnessed and shared stories of a contemporary pandemic that has effected humans as individuals and as societies as a whole. As growth and human activity has been reduced in order to counter the global pandemic, the natural world has, in contrast, recovered temporarily from the imminent brink of global climate catastrophe. Images of wildlife returning to human environments raise questions of dominant economic and ideological structures such as global capitalism and evolutionary theory. Keeling (2017: 3) writes of *The Last Man* that "geo-disaster is visited specifically on human and individual worlds". That "death fell on man alone" (Shelley, 1993: 216) reminds us that revisiting Shelley's proto science fiction classic can help us re-interrogate our own dominant cultural and ideological assumptions in the midst of the current Covid-19 global pandemic.

There are many works of literature which give us detailed accounts of plague, as epidemic and even pandemic (*Decameron, Journal of a Plague*

Year, The Plague). However, Mary Shelley's *The Last Man* is the first plague literature to depict a true global pandemic. It interrogates a world before nineteenth-century globalization by prophesying a future long after in 2073. This article engages in a qualitative critical analysis of *The Last Man* from the field of literature and science. This is in order to assess whether potential lessons can be learned from a seminal text featuring a global pandemic nearly 200 years ago. Indeed, Shelley's frame narrative shows the reader an alternate history where the hegemony of free-market capitalism and Darwinian evolutionary science appear not to have ever occurred historically. What can this fictional world without global capitalism and evolutionary theory tell us about our own contemporary reality where "the new normal" questions existing paradigms of economic growth and scientific progress?

First, as a novel, Shelley addresses both the individual perspective of the isolated narrator-witness, and, at a wider level, the society that dissolves around the protagonist-narrator. The frame exposition of the novel interrogates both its own fictionality and any basis for interpretation of empirical, factual evidence which is constantly

mediated through human narrative. McKeon (2000) terms this as *naïve* and *sceptical empiricism* in *The Theory of the Novel*. Does the paradoxical play on empirical truth and fictionality contra factuality in Shelley still engage us the reader’s context today? Second, Shelley draws on the competing theories of proto-evolutionary science in an age before Darwin’s theory of evolution. The parallels in climate catastrophe and extreme events in *The Last Man* and the expectation of catastrophe contra gradual decline into a non-human world are discussed. The geology and proto-evolutionary science of Hutton, Cuvier and Lamarck are contrasted as dominant science discourses of the 1820s. I suggest Shelley speaks to us today as individuals, as a society, and in our relationship with nature.

Pandemic Literature

Two clear narrative constructions meet in Mary Shelley’s *The Last Man* (1826). First, the drama of lastness which the protagonist, Lionel, compares to Defoe’s arch-capitalist and proto-colonist *Robinson Crusoe* (1719). This is in part the castaway narrative now familiar in popular culture, e.g. survival reality television shows and advertising etc. Second, the plague narrative which, again, Lionel intertextually compares to its antecedents in Boccaccio’s *Decameron* (1349-51), Defoe’s *Journal of the Plague Year* (1772), and Charles Brockden Brown’s *Arthur Mervyn* (1799). Much recent cultural commentary has focused on revisiting works of plague literature during the current global pandemic. Where sales of Camus’ *The Plague* (1958) have increased exponentially, Shelley’s *The Last Man* has received less attention. This article contests that, in representing a literary global pandemic and extinction drama, *The Last Man* is deserving of critical attention in unpacking our own cultural milieu and assumptions.

Shelley’s novel differs from textual predecessors in becoming an extinction narrative. It goes beyond Boccaccio, Defoe and Brockden Brown insofar as a localized epidemic or pandemic becomes a truly global pandemic of proportions associated with creation narratives such as Noah in the Old Testament and Ovid’s *Metamorphosis*. As extinction narrative, Shelley interacts with the current global health pandemic in ways preceding plague literature does not. By marrying the castaway narrative of *Robinson Crusoe* with natural disasters and global pandemic, Shelley bequeaths to world literature a sub-genre that has proved to have lasting appeal. Indeed, I suggest that in 2020 Shelley’s fiction carries increasing

relevance. There are many twentieth and twenty-first century examples of Shelley’s extinction drama worthy of note and discussion: *Planet of the Apes* (1968), Margaret Atwood’s books *Oryx and Crake* (2003) and *Year of the Flood* (2009) etc. The rich tradition spawning from Shelley testifies to a lasting sub-genre of increasing relevance in popular culture throughout the twentieth and into a twenty-first century setting; a century now imprinted with the results of viral pandemics, SARS and Covid-19, on individuals, social and societal structures, and the environment.

The Last Man was written between February 1824 and November 1825 (Shelley, 1944: 431). In it Shelley processes feelings of loss and isolation after husband Percy Bysshe Shelley’s death aboard the *Don Juan* in 1822, and Byron’s illness and death in April 1824. It seems probable that Shelley started writing *The Last Man* in conjunction with Byron’s illness, but her journals and letters never make this clear. (Keeling, 2017: 81) She refers to it as “my Sibylline Leaves” (Shelley, 1964: 508) in a letter to John Howard Payne; Coleridge refers himself in the Preface of said work to his “fragmentary and widely scattered” works. Shelley had read Buffon’s *Théorie de la terre* included in *Histoire naturelle* (1749). Buffon’s idea of a cooling earth a “sublime but gloomy theory” (Shelley, 1964: 495-502) seemed more plausible to the Shelleys than Saussure’s interpretation of advance and recession. This bleak doom awaiting the earth permeates the power of Percy’s poetry in *Mont Blanc* and Mary’s descriptions in *Frankenstein*. Much of it persists in the Buffonian “degradation” of humanity evident in *The Last Man*. Moreover, it demonstrates Mary Shelley’s familiarity with theories of the earth and natural history. Buffon appears in Mary Shelley’s reading for 1817 after this journey. (Keeling, 2017: 82) Indeed, it is a global pandemic from the East that Shelley uses as metaphor for her individual sense of loss, isolation and hopelessness. From the moment the capitalized word “PLAGUE” appears (Shelley, 1993: 139) – screaming out on the page, if unspoken in the narrative – *The Last Man* finally becomes the book for which the reader has waited. The roman á clef of Volume I dissipates and the reader’s mind is fixed, just like Lionel’s in “an indefinable anxiety to behold the catastrophe” (Shelley, 1993: 139). From this moment on, the book launches its plague narrative, and with it the modern reader from the time of Corona is swept along.

Its premise, that of a pandemic accompanied by large-scale natural disasters, speaks the vocabulary of 2020, of climate catastrophe and Covid-19. The

success of the virus narrative and last-man narrative hinge upon the equal promise of destruction and salvation. Inasmuch as the narratives are presented as inevitabilities, in both title and frame, catastrophe is assured. However, in the existence of an extant text and a world in which to discover it, there is the promise of avoidability. It is the successful mixture of inevitability and avoidability that underpins plot tension. Similarly, it is these two notions that fixate the modern mind. To what extent is climate catastrophe inevitable? To what degree is it avoidable? Moreover, do we need an ideological shift in order to meet these challenges more successfully? The same may be said of “the new normal” in a post-Corona society.

Naïve and sceptical empiricism

There were four editions of *The Last Man* published between 1826 and 1833. (Shelley, 1993: xi) Mary Shelley has a very clear textual meaning in mind: “the lovely and sublime objects of nature have been my best inspirers & wanting these I am lost” she writes (Shelley, 1947: 476). Indeed, Buffon’s slowing cooling earth theory and degradation of species – including humans – informs Shelley’s bleakest drama. *The Last Man* begins as travel writing; narrator and companion cross the Bay of Naples to visit “the antiquities which are scattered on the shores of Baiae” (Shelley, 1993: 5). The frame sets up an accidental archaeological find of contradictory nature. The year is 1818. The companions discover fragments of a narrative on bits of leaves and bark in a cave, supposedly the Sybil’s cave, near Naples. These Buffonian “monuments” discovered in a cave unlock a narrative “unintelligible in their pristine condition” (Shelley, 1993: 8) and therefore interpreted by human understanding and context. Indeed, the narrator confesses to piecing back together the fragments creatively, as they are written in both ancient and modern scripts. These “monuments” prove to be those “of a foregone race” (Shelley, 1993: 310) that make up the main narrative. However, they evidentially collapse a linear temporality of past and future. In fact, they reveal a story set in the future, but paradoxically recovered from the past. In the reconstructed story, the first-person narrator, Lionel Verney, witnesses the slow decline of the human race due to a global pandemic, and a world thrown into disorder and chaos. He finally becomes the last man and writes a book to the dead in Rome, his monument to a foregone race. In the final scene, Verney decides to set out in his tiny boat to wander

“the shores of the deserted earth” (Shelley, 1993: 365) in the vain hope of finding another survivor. His intended course will take him back past Naples. The book is the narrative discovered initially in the frame in 1818. The book written by the last man is set somewhere around 2073. (Keeling, 2017: 81)

The book foregrounds narrative processes in a scientific and textual test of truth claims in order to establish what is fact and what is fiction. Ultimately, the self-conscious sharing of process breaks into parody and scepticism in its empirical approach. Indeed, all narrators are unreliable. A fact all too clear to the modern reader beset by social media filled with first-person narrator-witnesses. The story becomes a story about writing fiction, and about textually reading the past. These two complementary modes make Shelley’s novel an exercise in genre and form. The frame narrative incorporates scientific and textual practices into the novel’s method. In doing so it underlines the nature of narration as always mediated and unreliable. (Keeling, 2017: 90-91)

The frame initiates the broader scientific or epistemological question of how to read and critically interrogate the past and its sources.

This past, or future, we are about to be presented with is knowingly mediated, a conspiracy in which the reader is complicit. The reader is, however, presented with differing types of proofs with formal similarity to Buffon’s division of facts, monuments and traditions in describing the natural world. The facts are the observable details of what, we are told, we see: the present. The monuments are the antiquities of nature, that tell us the story of the past, and the traditions are the human stories, both oral and written: the sum of human collective experience.” (Keeling, 2017: 84-85)

The narrator attests to a critical textual approach in reassembling narrative from fragmentary evidence: “Scattered and unconnected as they were, I have been obliged to add links, and model the work into a consistent form.” (Shelley, 1993: 8) Indeed, the narrator expresses the wish to believe, despite “the English dress of the Latin poet” (Shelley, 1993: 8). Shelley’s narrator does claim historicity, but the reader detects a note of scepticism. Shelley seems to play on the claims of authors such as Defoe and Richardson who “pretend to be only the editors of authentic documents whose plain and artless truth is above question” (McKeon, 2000: 386). McKeon (2000: 385) terms this *naïve empiricism*. One of the cultural modes or movements McKeon describes as contributing to naive empiricism in championing “true history” is the scientific revolution (2000:

385). In *The Last Man*, the question of narrative being constructed and reconstructed informs the frame. Shelley produces a sceptical critique of the epistemological and practical modes of the scientific revolution, reproducing self-parody as found in Swift and Fielding. McKeon explains that this is how “naive empiricism generates its own, radically sceptical, critique” (McKeon, 2000: 386).” To the reader in 2020, the question of mediation as artless and analogous with McKeon’s naïve empiricism will evoke the continuous struggle with social media giants who claim that their medium is unmediated and unredacted i.e. artless truth. It may also conjure up the near-automated accusation of fake news levelled at redacted traditional media by authoritarian politicians. Shelley’s interrogation of the narrator’s role in the mediation of history remains unresolved and potentially unresolvable. If both the artlessly unredacted and the unreliably redacted poles of the continuum are not to be trusted then how can any consensus be achieved?

The main narrative, the story-within-story reconstructed creatively from the fragments, covers the period from 2073 when the republic is instituted and Verney, the last man and protagonist, is but a boy; the story as told by the first-person narrator-witness runs through roughly 2092 to 2100. Read at face value, it loops back to antiquity and presumably continues *ad infinitum*:

[...] a feeling experienced by all, understood by none—a feeling, as if in some state, less visionary than a dream, in some past real existence, I had seen all I saw, with precisely the same feelings as I now beheld them—as if all my sensations were a duplex mirror of a former revelation. (Shelley, 1993: 283)

Eternalist theories of the earth were indeed common in 1818, and Hutton’s was best known in the Britain of this period. This cosmological context is introduced in the frame narrative, where Shelley seems to vacillate between *naive* and *sceptical empiricism* (McKeon, 2000) and so destabilises truth claims, and, in so doing, any historicity. The frame, moreover, destabilises any linear or simple, directional time. In this sense, it reproduces dominant theories of the earth. The setting is redolent with the antiquities of the ancient world, but knowledge of nature in 1818 places Jameson’s Cuvier and Hutton as the main competing theories of earth in Britain. Moreover, by 1818, according to Secord, these two supposedly opposing models may well have been realigned by Jameson in the third edition of *Essay*.

The Last Man repeatedly interrogates knowledge of nature in 1818. Shelley drives an investigation of Buffonian proofs: facts, monuments and traditions; a meditation that, to some degree, makes the novel itself a putative theory of the earth. The narrator asks “Will the earth still keep her place among the planets? will she still journey with marked regularity around the sun” (Shelley, 1993: 320). Lionel Verney’s speech zooms in from universe to planet, through flora and fauna, rushing centripetally inwards; and yet man, “paragon of animals” fades (Shelley, 1993: 320). This appears toward the end of the last fellowship of humans on earth in Volume III. Protagonist Verney confronts an eternalist theory of the earth. He challenges the universe to intervene by some agency, natural or divine. The failed Lamarckian transformist model of evolutionary – and by extension political – change leaves the human protagonist without agency in an unknowable universe. But as the narrative draws inevitably toward the last human, facing extinction, it seems that a purely mechanical eternalism may destroy humanity. *The Last Man* vainly searches for proofs of providence or, at least, signs of a benign universe. But this search is cloaked in a sceptical critique of the novel’s pseudo-historical naive empiricism. (Keeling, 2017: 85-86) In many ways this central unreliability and instability of narrative is reprised in the experiences of modern readers in the pandemic of 2020. What does it matter if the we are led by the science if the story is framed by an inherently unstable and unreliable narrator?

Proto-evolutionary science

Shelley’s reader knows that, although individuals and individuality are praised, ultimately, all are rendered equal before plague and extinction. This is the realization of a utopian ideal in dystopia, catastrophe and extinction. However, against this idea “that thus man remains, while we the individuals pass away” (Shelley, 1993: 180), linked in the text to Edmund Burke’s (Burke, 1910) organicist vision of “perpetual decay, fall, renovation and progression” (Shelley, 1993: 180), there is the survival narrative of the individual. It is the individual who survives to renovation and progression. In Cuvier and English catastrophism the individual, hero-like, passes on into eternity either as fossil remain or as species progenitor. This strain of proto-evolutionary science where genetic and cultural capital are passed along genealogically becomes dominant in Darwin. Verney, in contrast, is left to sail the world in search of a potential mate. In Lamarckian transformism, the

individual changes through both habit and habitat, potentially in a single lifetime giving individuals and groups true agency. These two counter-positioned – and then re-aligned – theories of the earth or natural philosophies, thriving in the broader political currents of 1820s Britain, create tension against the normative societal myth of origins in Shelley’s novel.

From Chapter V of Volume II onwards evidence of natural disasters multiply. This seemed outlandish and fantastically eschatological on reading in 2016. Four years later and the world has seemingly plunged into a constant state of climate crisis. Extreme weather events, landslides, earthquakes, forest fires: our house is literally on fire, as school-age Swedish activist Greta Thunberg emotionally reminded the United Nations. Indeed, what might once have read as incredulous now seems an eerily prescient prophesy. Chapter V begins with “disorder” in “the elements” (Shelley, 1993: 181), and the reader – just as Lionel does – must ask why there is this strange darkening of nature, which has “become dark, cold and ungenial” (Shelley, 1993: 181). “Why dost thou howl thus, O wind?” apostrophizes Lionel “By day and by night for four long months thy roarings have not ceased” (Shelley, 1993: 182). Why is the world in *The Last Man* subjected to such increasing extremes of weather? Even allowing for poetic licence in this description, *The Last Man* features natural disasters and climactic aberrations which have nothing to do with the plague narrative. But it is the effects of human civilization that are destroyed, not nature itself. The modern-day reader may reflect upon the fact that where just a short time ago it seemed humans were destroying the earth, now the reverse seems true: that nature has turned on its self-enthroned masters.

First, the “shores of the sea are strewn with wrecks” (Shelley, 1993: 182); the medium of human exploration and expansion, the sea, confounds mankind’s mastery of it. Second, the “frail balloon dares no longer sail on the agitated air”. Again, human mastery of the elements through technology and science is thwarted in *The Last Man*. Soon humans’ “very cities are wasted by thee” (Shelley, 1993: 182), Lionel continues to apostrophize. The destruction abroad is delivered at times in laconic fashion. Lionel labels as “mischief” the destruction of the Ecuadorian capital, Quito, at the hands of an earthquake. He notes that Mexico is “laid waste” by “storm, pestilence and famine” (Shelley, 1993: 184). The Black Death of 1348 is recollected, where it is estimated that a third of the world’s population was wiped out. This inurement to the excesses of natu-

ral disasters must seem familiar to the current reader dealing with daily death tolls from Covid-19 and the incomprehensible magnitude of a global pandemic. Our protagonist asks “Can it be true [...] that whole countries are laid waste, whole nations annihilated, by these disorders in nature?” To attribute patterns and laws in the natural world and creation to a creator, namely God, would have been quite normal and expected in the 1820s. But the decline in nature and the world has an unusually secular and naturalistic feel in *The Last Man*.

The compelling vision of darkness and a disrupted, hostile nature may owe a lot to the so-called Year without a Summer (1816) that gave rise to Shelley’s first novel, *Frankenstein* (1818) and Byron’s *Darkness* (1816). Mount Tambora’s eruption in the Dutch East Indies (Indonesia) in 1815, after a great deal of volcanic activity in previous years, led to climactic aberrations in the summer of 1816 that are analogous to Shelley’s descriptions in *The Last Man*. In spite of the fact that both *The Last Man* and *Darkness* envisage a naturalistic worldwide catastrophe, there is one clear division in that Byron foresees in his “dream, which was not all a dream” an apocalyptic end-time to both mankind and world, even universe: “Darkness had no need of aid from them – She was the Universe”. Shelley’s vision incorporates climactic aberrations but no end for the natural world, only for the human one. In Byron’s nightmarish fantasy there is the cold comfort of an end-time encompassing both mankind and the universe. Byron’s poem echoes Erasmus Darwin’s long, scientific poem *The Botanic Garden* (1791) in which, referring to Herschel’s papers on the ‘Construction of the Heavens’ (1785 and 1789), the poet picks up on a vision of a universe in differing stages of growth and decay. A universe that, therefore, has an end:

Star after star from Heaven’s high arch shall rush,
Sun sink on suns, and systems systems crush,
Headlong, extinct, to one dark centre fall,
And death and night and chaos mingle all!

Here the word ‘extinct’ encompasses a plurality of worlds; an annihilation of not only creatures and habitats, but of planets and star systems.’

When the English entourage arrive at Dover, nature is in uproar in a “tremendous war of air and water”. (Shelley, 1993: 287) Bailes (2015: 683) links this to Buckland’s diluvialism claiming Shelley “rejects the biblically and geologically founded deluge of the past as a possibility for the future destruction of humanity”. At Dover, as the

rear-guard of English survivors prepares to leave for Paris, there is grave turbulence in the natural world. The “tempestuous world of waters” (Shelley, 1993: 287) attacks the literal and symbolic defences of England as “vast fragments of the near earth fall with crash and roar into the deep” (Shelley, 1993: 287-288). Having established the expectation-set of end days, the text resists traditional apocalypse as a factual end of the world. Comets, celestial signs, flood waves, earthquakes, all manner of signs of apocalypse are empirically observed in the story. Yet for our protagonist, Lionel Verney, the last man, the “fall” is a gradual one in what may seem a Huttonian universe. This gradualism in decline speaks to our own current understanding and experience of global pandemic. As new spikes and second waves continue to rise before a vaccine is found, the global community awaits both the social and economic outcomes in terms of global recession in the wake of the continuing crisis. In short, there is no end in conflagration or deluge, in the traditional eschatological agencies of religious and scientific literature. Instead, it is a slow degradation and isolation just as Shelley poured her loss of companions and hope into the pages of *The Last Man*.

Two contradicting experiences and understandings of time provide plot tension: on the one hand, the foreboding of Cuvierian catastrophe, annihilation, destruction (Cuvier, 1813); on the other, the sense of time and space that is infinite—Hutton’s “no vestige of a beginning,—no prospect of an end” (Hutton, 1970; Playfair, 1802). In Volume II, when Lionel Verney soliloquises regarding the partygoers at Windsor—“Ye are all going to die, I thought; already your tomb is built up around you.” (Shelley, 1993: 189)—both a Cuvierian catastrophe and Huttonian eternity resonate. The coming Cuvierian extinction, of which both narrator-protagonist and audience know, will destroy the youths; but they will be buried in the earth for an eternity, in a world that, seemingly, has no end.

At the start of Volume III, Lionel Verney mocks—in self-deprecation—the very absence of conventional apocalyptic signs in nature:

Hear you not the rushing sound of the coming tempest? Do you not behold the clouds open, and destruction lurid and dire pour down on the blasted

earth? See you not the thunderbolt fall, and are deafened by the shout of heaven that follows its descent? Feel you not the earth quake and open with agonising groans, while the air is pregnant with shrieks and wailings, – all announcing the last days of man? No! none of these things accompanied our fall! (Shelley, 1993: 247)

Conclusion

Shelley’s *The Last Man* deserves more attention in the current time of global pandemic. Firstly, because we all share the experience of narrator-witnesses caught in our own fictional narrative and version of reality. In our personal lives and in public arenas individuals are trapped between McKeon’s *naïve empiricism* that accepts the science and a *sceptical empiricism* that knows that the conveyors of science, experts and policy-making politicians, journalists and online activists, all have ulterior agendas and mediate the facts into fictions. We know this because our own lives are continuously mediated in public arenas in social media. Secondly, Shelley’s reworkings of nineteenth-century natural philosophy allow us to re-evaluate our relationship with nature from a paradigm before evolutionary theory. Shelley incorporates the Lamarckian transformism equated to revolutionary political movements that offered a chance of meditated change within people’s lifetimes. This is radically different to the now dominant Darwinian model of evolution where inheritance through the passing on of genetic material dominates evolutionary narratives. Indeed, both genetic and economic capital are transferred as inheritance through procreation and resultant familial connections, as opposed to the Lamarckian models of proto-evolutionary science that promised change through human agency. In *The Last Man*, Shelley presents us with a different narrative of natural history where humans are effectively decentred in an eternalist Huttonian universe in addition to facing extinction in a Cuvierian model of catastrophe. Shelley’s protagonist faced the loss of hope in political change with the ultimate failure of the French Revolution. Today, we may do well to consider Shelley’s warnings in our own context dominated by capitalist and Darwinian ideologies. *The Last Man* is a warning that “death fell on man alone”; a warning from 200 years ago we would do well to heed.

References

- Bailes, Melissa. 2015. "The Psychologization of Geological Catastrophe in Mary Shelley's the Last Man." *ELH* 82.2: 671-99.
- Beer, Gillian. 2009. "Darwin and the Uses of Extinction." *Victorian Studies: An Interdisciplinary Journal of Social, Political, and Cultural Studies* 51.2: 321-31.
- Beer, Gillian. 1983. *Darwin's Plots: Evolutionary Narrative in Darwin, George Eliot and Nineteenth-Century Fiction*. R.K.P.
- Burke, Edmund. 1910. *Reflections on the French Revolution, and Other Essays*. Dent.
- Cuvier, Georges, Baron. 1813. *Essay on the Theory of the Earth. Translated ... by Robert Kerr ... with Mineralogical Notes, and an Account of Cuvier's Geological Discoveries, by Professor Jameson*. Edinburgh: William Blackwood.
- Darwin, Charles. 1996. *On the Origin of Species*. Ed. Gillian Beer. Oxford: O.U.P.
- Hobbes, Thomas. 1998. *Leviathan*. Eds. J. C. A. (John Charles Addison) Gaskin and Inc NetLibrary. Oxford: Oxford University Press.
- Hutton, James. 1970. *System of the Earth, 1785*. Ed. J. Playfair. Hafner.
- Jordanova, L. J. 1984. *Lamarck*. Oxford: O.U.P.
- Lamarck, J. B. 1963. *Zoological Philosophy: An Exposition with Regard to the Natural History of Animals*. Hafner, 1963.
- Lyell, Charles. 1997. *Principles of Geology*. Ed. James A. Secord. London: Penguin Books.
- Malthus, T. R. 1989. *An Essay on the Principle of Population*. Eds. Patricia Hames and Patricia James. Cambridge: C.U.P.
- McKeon, Michael. 2000. *Theory of the Novel: A Historical Approach*. Baltimore, Md.; London: Johns Hopkins UP.
- Outram, Dorinda. 1984. *Georges Cuvier: Vocation, Science and Authority in Post-Revolutionary France*. Manchester U.P.
- . 1980. *The Letters of Georges Cuvier: A Summary Calendar of the Manuscript and Printed Materials Preserved in Europe, the United States of America, and Australasia*. Chalfont St. Giles: Chalfont St. Giles: British Society for the History of Science.
- Paley, William. 1803. *Natural Theology: Or, Evidences of the Existence and Attributes of the Deity, Collected from the Appearances of Nature*. 6th ed.. ed. Place of publication not identified: publisher not identified.
- Playfair, J. H. L. 1802. *Illustrations of the Huttonian Theory of the Earth*. Place of publication not identified: publisher not identified.
- Rudwick, M. J. S. 2005. *Bursting the Limits of Time: The Reconstruction of Geohistory in the Age of Revolution: Based on the Turner Lectures Delivered at Trinity College, Cambridge, in 1996*. Chicago, Ill.; London: Chicago, Ill.; London: University of Chicago Press.
- Rudwick, Martin John Spencer., and Georges. Cuvier. *Georges Cuvier, Fossil Bones, and Geological Catastrophes*. U. of Chicago P., 1997. Print.
- Rupke, Nicolaas A. 1983. *The Great Chain of History: William Buckland and the English School of Geology (1814-1849)*. Oxford: Clarendon P.
- Secord, James A. 1991. "Edinburgh Lamarckians: Robert Jameson and Robert E. Grant." *Journal of the History of Biology* 24.1: 1-18.
- Shelley, Mary Wollstonecraft. 1987. *The Journals of Mary Shelley, 1814-1844*. Eds. Paula R. Feldman and Diana Scott-Kilvert. Oxford: Clarendon Press.
- . 1993. *The Last Man*. Ed. H. J. Luke. Lincoln, Neb.: Lincoln, Neb.: University of Nebraska Press.
- . 1947. *Mary Shelley's Journal*. Ed. Frederick Lafayette Jones. Norman: U. of Oklahoma Press.
- Shelley, Mary Wollstonecraft. Ed. Frederick Lafayette Jones. 1944. *The Letters*. Norman: U. of Oklahoma Press.
- Shelley, Percy Bysshe. 1964. Ed. Frederick Lafayette Jones. *The Letters*. Oxford: Clarendon Press.
- Sterrenburg, Lee. 1978. "The Last Man: Anatomy of Failed Revolutions." *Nineteenth-Century Fiction* 33.3: 324-47.
- Watt, Ian. 1974. *The Rise of the Novel: Studies in Defoe, Richardson and Fielding*. London: London: Chatto and Windus.

Richard Taye Oyelakin

Obafemi Awolowo University, Nigeria, Ile-Ife,
e-mail: richyman2009@yahoo.com

QUESTIONING THE IMPLIED AUTONOMY OF MACHINE STATE IN PUTNAM'S COMPUTATIONAL HYPOTHESIS OF THE MIND

What appears as the main issue of debate between Putnam's computational hypothesis and Searle's Chinese room experiment is whether or not machine state is sufficient to account for the nature of human mental state. Putnam argues that the nature of machine states is synonymous to the nature of the mental states. For him, it follows that an understanding of the nature of Machine states is adequate to understanding the nature of the mental states. Searle's challenge against Putnam's computational hypothesis is anchored upon the popular Chinese Room Experiment. The experiment shows that it is possible to satisfy Putnam's requirements for having a particular mental state without actually having the mental states in question, although Boden to the contrary. However, the debate is built upon an implied autonomy of machine state. That is, it is assumed that machine state has an independent existence from the mental state. Correspondingly, it is argued that for machine state to be used as an analogy in understanding the nature of mental state, it must be autonomous to mental state. The question which is being engaged in this paper is whether machine state is actually autonomous. For instance, how much can we understand by using the nature of the (mechanical) state of a wrist watch to study the nature of the mental state of the watch maker? The paper maintains that this autonomy of machine states from mental state is questionable. This is because, (1) There is yet no self-created/programmed computer machine, (2) Machine state is created or designed by human mental states and, (3) Only the nature of an autonomous entity could sufficiently be used to study the nature of another autonomous entity. The paper further argues that if an extreme position of the computational functionalism is maintained, then it raises more challenging questions and leads to more complicated problems. The paper, therefore, concludes that the view that intends to use the nature of machine state to study the nature of mental state is circular and the view that equates machine state with mental state is trivial.

Key words: Chinese room, Computational Hypothesis, autonomy, Symbols and Codes, Computer machine, Machine table.

Ричард Тайе Оелакин

Обафемии Аволово Университеті, Нигерия, Иле-Ифе қ.,
e-mail: richyman2009@yahoo.com

Путнамның есептеу ақыл гипотезасындағы күмәнді машиналардың автономиясы

Путнамның есептеу гипотезасы мен Сирлдің қытай бөлмесінде жүргізген тәжірибесі арасындағы пікірталастағы орталық мәселе адамның психикалық күйінің табиғатын түсіндіру үшін машиналық күй жеткілікті ме деген мәселе. Путнам машиналық күйлердің табиғаты психикалық күйлердің табиғатымен синонимдес деп тұжырымдайды. Оның пікірінше, осыдан Машина күйлерінің табиғатын түсіну психикалық күйлердің табиғатын түсінуге адекватты деген қорытынды шығады. Сирлдің Путнамның есептеу гипотезасына қарсы шығуы танымал қытайлық бөлме экспериментіне негізделген. Эксперимент көрсеткендей, Путнамның нақты психикалық күйге ие болу туралы талаптарын нақты сол психикалық күйлерсіз қанағаттандыру мүмкін, дегенмен Боден керісінше талап етеді. Алайда, талқылау машина күйінің автономиясына негізделген. Яғни, машина күйі психикалық жағдайдан тәуелсіз өмір сүреді деп болжануда. Тиісінше, психикалық күйдің табиғатын түсінуде аналогия ретінде машиналық күйді қолдану үшін, ол психикалық күйге қатысты автономды болуы керек деген пікір айтылады. Бұл мақалада машинаның күйі шын мәнінде автономды ма деген сұрақ қарастырылады. Мысалы, қол сағатының (механикалық) күйінің табиғатын сағат жасаушының психикалық күйінің табиғатын зерттеу арқылы не түсінуге болады? Құжатта машиналық күйлердің психикалық жағдайдан тәуелсіздігі күмән тудыратындығы айтылған. Себебі (1) өздігінен құрылған бағдарламаланған компьютерлік машина әлі жоқ, (2) машинаның күйін адамның психикалық күйлері жасайды немесе салады және (3) басқа автономды құрылымның табиғатын зерттеу үшін автономды құрылымның табиғатын

ғана жеткілікті дәрежеде қанағаттандырады. Мақалада әрі қарай есептеу функционализмінің шектен тыс позициясын қабылдау неғұрлым күрделі мәселелер тудырып, күрделі мәселелерге әкеліп соқтырады деп тұжырымдайды. Сонымен, автор психикалық күйдің табиғатын зерттеу үшін машиналық күйдің табиғатын пайдалануды көздейтін көзқарас айналма болып табылады, ал машинаның күйін психикалық жағдаймен теңестіру көзқарасы тривиальды деп тұжырымдайды.

Түйін сөздер: қытай бөлмесі, есептеу гипотезасы, автономия, шартты белгілер мен кодтар, компьютерлік машина, машиналық үстел.

Ричард Тайе Оелакин

Университет Обафемид Аволово, Нигерия, г. Иле-Ифе,
e-mail: richyman2009@yahoo.com

Сомнительная автономия машины в вычислительной гипотезе разума Патнэма

Главный вопрос в спорах между вычислительной гипотезой Патнэма и экспериментом Сирла в китайской комнате заключается в том, достаточно ли машинного состояния для объяснения природы психического состояния человека. Патнэм утверждает, что природа машинных состояний синонимична природе ментальных состояний. По его мнению, из этого следует, что понимание природы состояний Машины адекватно пониманию природы ментальных состояний. Вызов Сирла против вычислительной гипотезы Патнэма основан на популярном эксперименте с китайской комнатой. Эксперимент показывает, что можно удовлетворить требования Патнэма о наличии определенного психического состояния, фактически не имея этих психических состояний, хотя Боден утверждает обратное. Однако дискуссия строится на подразумеваемой автономии состояния машины. То есть предполагается, что машинное состояние существует независимо от ментального состояния. Соответственно, утверждается, что для использования машинного состояния в качестве аналогии в понимании природы психического состояния оно должно быть автономным по отношению к психическому состоянию. В этой статье рассматривается вопрос, действительно ли состояние машины автономно. Например, что мы можем понять, используя природу (механического) состояния наручных часов, чтобы изучить природу психического состояния часовщика? В документе утверждается, что эта независимость состояний машины от психического состояния сомнительна. Это потому, что (1) еще не существует самозданной запрограммированной компьютерной машины, (2) состояние машины создается или конструируется человеческими ментальными состояниями, и (3) только природа автономной сущности может быть в достаточной степени использована для изучения природы другого автономного образования. В статье далее утверждается, что если придерживаться крайней позиции вычислительного функционализма, то возникают более сложные вопросы, ведущие к более сложным проблемам. Таким образом, автором делается вывод, что точка зрения, согласно которой необходимо использовать природу состояния машины для изучения природы психического состояния, является круговой, а точка зрения, согласно которой состояние машины приравнивается к психическому состоянию, тривиальна.

Ключевые слова: китайская комната, вычислительная гипотеза, автономия, символы и коды, компьютерная машина, машинный стол.

Introduction

Putnam's computational hypothesis of the mind specifies that the nature of machine states could be used to study the nature of the machine states. This is exemplified in the analogy of Turing machine. The hypothesis claims that at the fundamental level of description, an appropriately programmed machine is a mind. But, Searle challenged this position by deploying his popular Chinese room experiment. This experiment demonstrates that Putnam's hypothesis might be necessary about the nature of mental states but not sufficient. The reason is that it is possible to satisfy the requirement of the hypothesis without having the mental states in question. This is

because while computation is syntactical cognition is semantical.

However, Boden, challenged Searle's submission against Putnam's hypothesis. For Boden, nothing differentiates the digital symbols and codes from linguistic symbols and codes. For her, both comprises synonymous characteristics. In that wise, what is called meaning is arbitrarily conferred on codes and symbols depending on circumstances and or conventional needs. This leads to the claim, contra Searle, that the nature of machine state is sufficient to study the nature of the mental states. Debate between Putnam and Searle is based upon the question whether the nature of machine state is sufficient to study the nature of mental states. It is

argued in the paper that machine state could not be used to study the mental state except the former is autonomous to the latter. However, in the debate between two scholars is an implied autonomy of machine states. The paper questions this assumed autonomy of the machine state and then raises an issue on whether machine state is actually sufficient in the study of the nature of mental states. The paper argues that this assumption is faulty in the sense that machine state is a product of mental states. It then, becomes superfluous using the nature of machine states to study the nature of mental states. This is because, largely speaking, it is based on the presumption of what is exactly at issue.

Putnam's Hypothesis and Searle's Chinese Room Experiment

What Putnam's hypothesis (Putnam, 1975: 429-440), argues is that the nature of mental state is determined by its causal relations to stimulus input, behavioural output, and corresponding mental states, as specified by the Table of instruction. It is argued that this process is computable by any Turing Machine. This is characterized by the analogy of Turing machine (Turing, 1950: 433-460, Boden, 1990: 40-46). The claim, therefore, is that whatever is constitutive of the mental states is nothing over and above and it is equivalent to the description of the nature of the machine states. It then follows that there is no significant different between the nature of the mental states and machine states. The hypothesis largely pushes the position that machine state could be used to study mental state. In fact, Putnam's hypothesis suggests a synonymy between the two. This then means that for Putnam, syntax and semantics are, strictly speaking, indistinguishable.

The Chinese Room Experiment (herein CRE) is a direct attack on the claim that thought can be represented as a set of computable symbolic functions. Searle describes an hypothetical person (Searle-in-the -room) who only speaks English language. He is in a room with only Chinese symbols in baskets and a rule book written in English for moving the symbols around. The Searle -in -the room is then ordered by some Chinese-out- of- the- room to follow the instruction in the rule book in order to send certain symbols out of the room when supplied with certain Chinese symbols. Furthermore, the Chinese speakers communicated with the Searle- in -the- room via the Chinese symbols. The experiment supposes again that Searle-in -the-room was able to send correct Chinese symbols out, as answers, by

following the instructions written in English. It did appear that Searle-in -the-room understand Chinese language. For Searle, the exercise on the juggling of the Chinese symbols in the room consists of pure syntactic process. Therefore, according to the experiment, it would be absurd to claim that the English speaker (Searle-in-the -room) understands Chinese language simply based on these syntactic processes.

Searle raises two main arguments from the experiment. The first is that it is possible to satisfy Putnam's computational hypothesis and not having the mental state in question. The Searle- in- the-room only has the syntax of the Chinese symbols and not the semantics, although he was able to produce correct answers to the questions. The knowledge of semantics of the language differentiates Searle-in- the- room from native Chinese speakers. While Searle- in- the- room has the syntax of the symbols, he does not possess their semantics.

Searle argues that;

The limitation was corrected by computer functionalism to the extent that it at least specified a mechanism: the computer program that mediated the causal relations between the external input stimuli and the external output behavior. But the difficulty with that theory is that the program is defined purely formally or syntactically, and consequently does not, qua program, carry the intrinsic mental or semantic contents that human mental states actually have, (Searle, 2008: 60).

Searle seems to be making a prima-facie distinction between machine state and mental state here. This is arguing that the nature of the machine states is syntactic. It only consists in specifying the structural arrangements of the digital codes and symbols used in the computation based on some certain recursive rules or instructions. For him, this structural process obviously lacks the intrinsic meaning or semantic content of the codes and symbols involved. Correspondingly, Searle argues that this is what differentiates a human being from a computer machine. Whereas a machine state consists of syntactic process, mental states, in addition and more importantly, consists of the semantic content of the codes and symbols. The question of how either the machine or the mind converts information to digital or mental symbols and codes is raised by Anderson (2013)

For instance, in the activity of number addition; it is supposed that the machine does not have the meaning or thought of or *about* the numbers. It is incapable of independently conceptualizing numbers in various ways or raising the perennial question

about the possibility or otherwise of the ontology of numbers beyond the way it is programmed. It only adds in accordance to the appropriate table of instruction. But, not only are the human beings able to add these numbers, questions about the meaning and ontology of these numbers are parts of such mental phenomenon, again so it is supposed. Besides, it is also opined by some biological naturalists that there is *something it is like* to know that $2+2=4$. This refers to the subjective or phenomena experience. It is argued that this is limited to organism with electro-chemical organic properties which are only found in animals. The main point, contrary to Putnam's assertion, is that syntax is not semantics, (Searle, 2008: 68). It is argued that computational hypothesis is purely syntactical while mental states is both syntactical and semantic in nature. Machine states, therefore, is insufficient to account for the nature of mental states.

The second point is that computational hypothesis only attempts to simulate cognitive and mental capacities. But according to Searle, "simulation is not duplication." (Searle, 2008: 68). Simulating a particular phenomenon is like imitating the phenomenon. Machine states hypothesis is simulating mental states in the sense of artificially programming a system to demonstrate human cognitive capacities. A calculator is artificially programmed to demonstrate computer machine's arithmetic capabilities. This is done to show that human arithmetical cognitive capabilities are computationally or mechanically demonstrable. However, the description of a calculating process in a calculator is not synonymous to the human cognitive ability in calculation.

It is clear from Searle's argument that, in this case, imitation cannot be the duplicate of the original. There are however, some things which might be successfully simulated or imitated. Indeed, it is possible to simulate digestion, rain storms, arithmetic abilities, and so on. Anything which is capable of precise definition may be successfully simulated. But, for Searle;

it is just as ridiculous to think that a system that had a simulation of consciousness and other mental processes thereby had the mental processes as it would be to think that the simulation of digestion on a computer could thereby actually digest beer and pizza, (Searle, 2008: 68).

The point is that it is implausible to think that the simulation of a phenomenon or an event is the real phenomenon or the event. For instance, it is faulty to think that the accident which occurred in a movie is actually real. The claim is that machine state is just

a simulation of the mental state and that it cannot be *the* mental state. It is even apparent that a simulation inherently distinguishes original from the imitation. This is because, "to simulate" means there is something original to simulate and must be different from its imitation. It is impossible to simulate an inexistent phenomenon. For Searle, the only means to arrive at the mental states is to duplicate it and not to simulate.

You would have to duplicate, and not merely simulate, the actual causal powers of human and animal brains. There is no reason in principle to suppose that we would have to have organic materials to do this, but whatever material we use we have to duplicate the causal powers of actual brains, (Searle, 2008: 62).

This means that for a system to duplicate mental states, it must be such that it possesses the right sort of properties with which to duplicate the causal powers of the brain. The point which comes out of this analysis is that for the nature of mental states to be accurately and adequately accounted for, the human organic system has to be duplicated. The computational hypothesis fails, as an account of the mental states, because it is just a simulation and not a duplication of mental state. It should be noted the issues here is mainly about the plausibility of using the nature of the machine state to study the nature of the human mental state. This is not a question of the possibility or otherwise of human mental states being programmed computational machines. Whether or not this is the case is another critical and metaphysical issue to be separately addressed.

Searle's Distinction between Syntax and Semantics

What is apparent in the CRE is that there appears to be distinction between syntax and semantics. This opinion is vividly shared by Ned Block. (Block, 1993: 819-831) Searle identifies this distinction as a major challenge against computational hypothesis. One of Searle's, (Searle, 2008: 70) main arguments against Putnam's hypothesis is that computation is about mere syntactical description. Syntactical description is about the structural arrangements of the symbols, codes, or sentences as specified in the machine table. It is not about the semantic of the mental content. Block's summation of the issue might be instructive;

At the most basic computational level, computers are symbol-crunchers and for this reason the computer model of the mind is often described as the symbol manipulation view of the mind, (Block, 1993: 828).

Semantics deals with the question of meaning of terms, concepts and sentences, and how this is determined. However, a pressing semantic question is; how is meaning determined? But, this is a question about meaning which is only raised in semantics but not by any digital automaton whose main concern is only dealing with syntax. For computational hypothesis to account for the mental states, it must be able to account for the semantics of mental terms, concepts, and sentences. For Searle; "The program by itself is insufficient to constitute mental states because of the distinction between syntax and semantics", (Searle, 2008: 70). It is notable, according to Searle that, just as Searle-in-the-room, all that is done in the computation is mere structuring, arrangement and re-arrangement of digital codes and symbols. These activities are constrained within the principles of syntax. In support of this point, Searle argued that syntactical knowledge does not guarantee semantical knowledge. According to him;

The program by itself is insufficient to *constitute* mental states because of the distinction between syntax and semantics. And it is insufficient by itself to *cause* mental states because the program is defined independently of the physics of its implementation. Any causal power the machine might have to cause consciousness and intentionality would have to be a consequence of the physical nature of the machine. But the program *qua program* hasn't got any physical nature. It consists of a set of formal, syntactical processes that can be implemented in the physics of various kinds of machinery, (Searle, 2008: 70).

Searle's point might be understood in two distinct but correlated senses. First, computational functionalism is inadequate as an account of the nature of mental states because it is abstractly formulated independent of the physical structure of the implementing system. For him, for computational hypothesis to sufficiently account for the nature of mental states, the account must be in conjunction with the account of the nature of the implementing physical structure. In the case of Putnam's machine structure, the account of the nature of machine states does not include the account of the implementing physical structure. In fact, this problem is made even complex by Milikan when he says "So long as people assimilate studies of consciousness to studies of phenomenal experience, they are side stepping the real issues", (Milikan, 2014: 13)

Second, the syntactical knowledge is distinct from semantical knowledge and one does not presuppose the other. Computational hypothesis is

syntactical in nature and by this it consists of formal processes which can only be implemented in the physical structure of different kinds of machines. Mental states, on the other hand, possess semantical properties. The reason is that an adequate account of the nature of mental states includes the account of the physical structure of the implementing system. This enables the system to generate mental states. That is why whereas different and many physical substrates could implement a particular logical or computational function, in the strict sense, only one electro-chemical organic system could realise a particular mental state. This is the point Putnam made by deploying *computational plasticity*, (Putnam, 1988: xiv). Therefore, computational hypothesis is not able to account for mental states. It is too restrictive.

For instance, let us compare these two statements of belief; (1) "Ade loves his parents", and (2) "Blgars grears his gerondo." In matters of structure, there may be no controversy that the two statements are syntactically the same. Both of them consist of subject and predicate. Both of them satisfy required grammatical rules for a standard sentence. But the identifiable problem is about the meaning of the second sentence. Whereas the first sentence makes a clear conventional sense in terms of meaning, the second, in this sense, does not. Why the first sentence makes a sense is that there are corresponding environmental evidences which the statement refers to. The point made in this example is that syntactical equivalence does not guarantee semantical equivalence. For Searle, it is impossible to generate semantical content from mere abstract computational process. This is because "There isn't any such thing as understanding in addition to symbol manipulation, there is just the symbol manipulation." (Searle, 2008: 69). This is the reason for the conclusion that computational process lacks this semantical content. Whereas once there is a good semantic mastery of symbols and codes, syntactic questions get automatically settled. For instance, it is impossible to know the meaning of the terms "elephant" and "rat" and then maintain a syntactic arrangement; "The rat swallows the elephant." Except it is being used idiomatically, the syntax betrays the semantics.

In syntactical structure, environmental facts do not have any influence and therefore, meaning is not involved. For instance, the logical validity of (P → Q) does not necessarily involve the meaning of either P or Q. In other words, whatever P or Q means has no influence in the validity of the judgment of the rule. This is underlined by Newell and Simon in

“Logic, and by implication all of mathematics, was a game played with meaningless tokens according to certain purely syntactic rules.” (Newell and Simon, 1990: 112). Whereas the understanding of the mental concepts carries with it the meaning of the terms used. Therefore, machine states which relies on mere syntactical structure are not sufficient as an account of mental states.

Searle claimed that computational hypothesis muddled up the difference between syntax and semantics. The hypothesis presumes that syntax is sufficient for semantics, that is, “The symbol manipulation is all there is to understanding.” (Searle, 2008: 70). But, what produces semantics is more than mere abstract code, and symbol manipulation. Here is the correlation; whereas the process of symbol manipulation could be abstractly described independent of the implementing physical system, this is not true of semantics. The nature of mental states combines both the syntactical and semantical underpinnings. Every meaning is attached to point of view. Every point of view is attached to a set of environmental facts. The point of view must belong to some agents. For instance, if I say “x is white”, I won’t be making any sense until some physical or empirical facts come into play in the description. In addition such as understanding requires a peculiar organic system. However, as Searle argues, computational hypothesis faces a difficulty because it abstracts syntax away from the physical nature of the implementing organism. It is argued that semantics, which deals with the meaning of sentences of propositional beliefs, is caused by neurobiological processes in the brain. Therefore, “Any causal power the machine might have to cause consciousness and intentionality would have to be a consequence of the physical nature of the machine.” (Searle, 2008: 70). But, machine states hypothesis denies this.

Searle, however, further identifies that at some levels of description processes in the brain are syntactical. This is because, essentially, sentences and symbols are also variously and differently arranged in the brain. For Searle, “there are so to speak, “sentences in the head.”” (Searle, 1993: 836). What this means is that there is the structural arrangement of sentences in the brain. For instance, the sentence “I will go there tomorrow” has a peculiar syntactical arrangement which together with some other factors determines its meaning. “I go will tomorrow there” will not provide a good syntactical arrangement. Hence, it will distort its meaning. To the question; how are sentences come to be so arranged, could simply be traced to a conventional

exercise which is committed to be done in the head, again, influenced by relevant environmental factors. But, this structural arrangement is combined with the awareness of the meaning of the sentences. Scholars such as Ned Block realized that thought process is done through a combination of syntax and semantics. For him, “When it finds a match, it sends a signal to a third component, whose job it is to retrieve the syntactic and semantic information stored in the dictionary”, (Block, 1993: 819). For instance, “it rained, therefore, the ground is wet” combines the two notions viz; syntax and semantics. The difference between “(P → Q)” and “if it rains, then the ground is wet” is in the meaning of the terms involved in the second proposition combined with its syntax. (P → Q) may be variously interpreted, but “if it rains, then the ground is wet” maintains a particular and definite interpretation and meaning. Again, consider the following notations. Abstractly, if “F = G” and “G = H”, then “F = H”, where the notation = is used to represent identity, sameness or equivalence, without the need to understand what the symbols represent or their meanings. Of course, the validity of the inference still follows if the symbols are represented by any statement. That is an example of a syntactic arrangement devoid of its semantic content.

Furthermore, thought is possible because these sentences consist of words whose meaning is clear to the thinker or speaker. In a situation where the meaning of words is not clear, thinking is impossible. Whereas syntax only deals with the taxonomy principles (classification) of these sentences, this is not sufficient to account for the nature of mental states. Note that I would have communicated nothing, if instead of saying “if you read very well, then you will pass your next exam”, I only exclaim “if P then Q” which may preserve various interpretations, including my own. However, machine state hypothesis is limited to structuring and arranging codes, symbols and sentences in some specified way to produce an outcome. This cannot produce mental states. The nature of mental states includes having the knowledge of the meaning of sentences, codes and symbols. Therefore, this, in essence, shall involve being able to define terms and concepts in relation to environmental fact in order to define the meaning of a particular concept or term.

This discussion therefore centres on two germane questions; the first is the question concerning how the brain works in structuring these sentences. The second is how these sentences in the head get their meanings. The first question has to do with syntax

while the second question deals with semantics. For syntax to guarantee semantics, "it has to have a meaning or semantic content attached to the symbols." (Searle, 2008: 60). This is because, syntax or computation or symbol manipulation in itself is not constitutive of, nor sufficient for, thinking because it is defined entirely syntactically and thinking has to have something more than just symbols. But computational description is only constitutive of mere symbol manipulation which is devoid of semantic attachment. What goes on in the mental states are more than mere symbol manipulation. When I express a sentence such as "this idea come from my brain," there is something which I know that I express. Beyond that, there appears to be the feeling of awareness of my expression. Thus, there is something that machine states hypothesis lacks which makes it unable to account for the nature of mental states. These set of points leads to the conclusion that machine hypothesis fails to assume that the nature of the mental states is synonymous with the nature of machine states. As we proceed to Boden's reaction, it is important to observe a heavy dependence on human singular point of view and judgment in Searle's objection. But, there, obviously, is a question about the authenticity of human singular point of view in assessing nature. We may need to pass this over for now.

Boden's Argument against Searle – in -the – Room Experiment

Margaret Boden argues to show that there is nothing in the nature of mental states that machine states hypothesis does not and cannot account for. For her, Searle's hypothesis fails to support the point that syntax cannot account for semantics, (Boden, 1990). For instance, there is a measure of cognitive understanding of language by Searle-in-the-room. Meaning that the man in the room certainly understands the rules which were written in English. He was able to arrange the Chinese symbols by his understanding of the instruction written in English language. This means that right in that room, meaning is defined and something is understood. This further means that even though computer may not have a cognitive understanding of external symbols and stimulation, it has a cognitive understanding of its own program language through which it manipulates other symbols. This shall make a position that computers also possess an understanding of the semantics of its own language. The reason is that, the instruction table defines the meaning of concepts and or symbols used in

statement of belief. But, does and can computer possess independent awareness outside of the way it is programmed? Boden seems to be silent about this.

Boden argues that natural language behaves like un-interpreted symbols and codes. It is the already in-built capacity (program) which enables the possibility of what is called conventional definition and cognitive understanding. These codes and symbols do not have their independent meanings outside conventional definition. For instance, "two plus two equals four" has no independent meaning outside its conventionally stipulated definition, hence are abstract codes and symbols. This point is reinforced by Huttenlocher, (Huttenlocher, 1973:174). For him, simply because mental states are like automaton states in this regard, the illustrated method for defining automaton states is supposed to work for mental states as well. In other words, the mind and machine only manipulate coded and un-interpreted symbols. Whatever method works for one is expected to work for the other. This is because mental state and machine state run the same functional organization as specified by an appropriate psychological theory or machine table.

However, what becomes clear in the above is that Searle in the Chinese room experiment obviously assumes that meaning of concepts and terms used in belief fixation is determined. All that is been shown by Boden's argument is that Searle in the room experiment is inadequate to show that a computational hypothesis is unable to sufficiently account for the nature of the mind. It follows that computational hypothesis is still a plausible account of the mind. From Boden objections, Chinese room hypothesis may not be adequate to show that machine states are different from mental states unless it is able to show that language codes and symbols have their inherent semantics apart from the conventional labels.

Questioning the Implied Autonomy of Machine State

Running through this popular debate, however, there is an implied assumption that machine state is a sufficient phenomenon to be used to study the nature of mental state. To say the least, it is assumed that machine state is different from mental state. But does this difference imply autonomy? In this debate, the autonomy of machine states is inherently and apparently implied. This section intends to questions such as; Is machine state autonomous from mental states? In the strict sense, is machine state sufficient for the study of the nature of mental

state? To address these questions, we shall assume a premise based on the existing facts;

(1) There is yet no self-created/programmed machine, (Oyelakin, 2019: 140).

However, there have been recent technological advancement leading to self-improving computers. Note that self-improving, (Barrat, 2013: 7, 99, 176), is not the same as self-creating/programming as the case may be. If this premise is granted then it follows that digital/ computational machines are not self-created. If they are not self-created, then they must be a product or creation of some ingenuity. The existing facts attest to the point that the digital machines are products or creations of human cognitive capacity. Human cognitive capacity is a property of human mental states. It may then be safely affirmed that human mental states created or programmed machine states. That is; machine state is a creation of human mental state. Now we have another premise.

(2) Machine state is created or designed by human mental state.

Now, then next is to understand what it may mean to say that one entity is autonomous from the other. What does it mean to say that one object or entity is autonomous from the other? Merriam-Webster's Online Dictionary defines autonomy in terms of self-existence, self-containment, or independent from external control. Following from this, an object or entity is autonomous just in case it is an atomic entity capable of being self-existent, self-contained, or self-determination, existing independent/ without external control. The question is whether machine state and mental state enjoy such autonomy from each other. From the first and second premises, it is evident that while mental state is capable of being autonomous from machine state, the latter is not yet capable of being autonomous from the former. From the following analysis, I maintain that only through the nature of an autonomous object or entity could the nature of another autonomous object or entity be studied. Otherwise, what sense would there be to suppose that the state of Ford automobile engine is used to study the state of the mind of Henry Ford? Could there be the state of the engine without the state of the mind of Henry Ford?

For instance, the following are examples of autonomous entities; Man, and Shark, Whale, and Oak tree, Bat, and Bird, Whale, and Shark, Oxygen, and Hydrogen. The list appears endless. Each of these is autonomous from the other. Now, an attempt to use the nature of the mental states of Whale to study the nature of the mental states of Bat may make a good sense, howsoever that enquiry is

to proceed. Same for each of the autonomous pair listed. This is because, nothing in the nature of each is in any way connected to the other. Then,

(3) Only the nature of an autonomous entity could sufficiently be used to study the nature of another autonomous entity.

It must be clearly stated here that this is only the sense in which the nature of a particular entity may be used to study the nature of another autonomous entity. Once there is any form of connection between two entities which affects their autonomy, then it becomes superfluous to attempt to use the nature of one of them to study the other. For instance, it is superfluous to attempt to use the nature of the (mechanical) state of a wrist watch to study the mental state of the watch maker. It apparently amounts to studying the nature of the mental states of the watch maker. The watch is a creation of the watch maker and is not autonomous from it.

Now, let us tie the arguments together. Premise 1 is strongly assumed. Premise 2, by the existing fact, subsists on premise 1. Premise 3 subsists upon the assumed autonomy between the machine state and the mental state. From premises 1, 2 and 3, we can deduce the claim that it is not the case, given the understanding of autonomy, that the nature of machine state is autonomous from the nature of mental state. Therefore, from (3) it is inadequate to attempt to use the nature of machine state to study the nature of mental state. The fore-going analysis, again, may lead to another debatable point. It may prove that it is improbable that Nature allows the exercise of using the nature of an entity A to study the nature of another autonomous entity B, though human indulges himself in this. For instance, how much of the nature of the mental state of Bat has man actually understood? Nagel's (1979) question "What is it like to be a bat?" is germane here. Anyway, we have understood that which our nature only permits us to understand and nothing more. But, are what we understand all there is to be understood in the nature of the animal? Besides, are bats also studying the nature human beings? The intuitive response to the second question is a "No", based on the human perceived position of self. But, I presume that the correct answer to both questions, in this case, should be "We don't know."

However, it may be objected that computational functionalism, at its radical form, actually identifies an identity between a machine state and mental state. Therefore, the claim of superfluity only addresses the position of the moderate sense. The radical position seems to establish an equivalence between machine state and mental state. This, again, is a very

questionable position though it requires carefulness to address it. It raises a question whether the nature of machine state exhausts all there is to be the nature of mental state. As it has been asserted by some scholars, human mental nature is so complex to the extent that man himself has not fully understood what it is, (Churchland, 1993: 745). First, due to this complexity of mental state, there are evidences to support the claim that computational property is just a component of the mental state. Computational nature does not exhaust the nature of mental state. (1) Human advancement in science and technology underlines this point. There have been and will still be new discoveries and inventions even in the digital computer world which have nullified and could nullify some of the present assumptions respectively, which actually could have been impossible should machine state exhausts mental state. (2) In programming computers, there are some non-computational/digital capacities required. For example, there is the evaluative capacity which is largely required and demonstrated by man and this has not been sufficiently built into the machine state. There is wide gap of difference between "true or false" and "right or wrong." Machine is a strict rule following automaton even in the true/false identification. (3) Human advancement in non-computational aspects also strengthens the point. There are inventions in every aspect of existence ranging from medicine, arts/humanities, technology, mechanics, abstract and social theory constructions, and so on, yet to be made, which when made may lead to upgrading the current nature of the machine states. While machine state may be upgraded, mental states is just discovering or revealing itself. No scientist has been able to upgrade human cognitive system. Plato's "knowledge as recollection" lends credence to this claim. So, to claim that human nature is only computational is, apparently, to screw it.

Second, equating machine state with mental state implies that the limits, weaknesses and deficiencies of machine state is *ipso facto* true of mental state. But, is this true? The point is that the limits, weaknesses or deficiencies of computer machine is not the limits, weaknesses or deficiencies of human mental states. This is strengthened by the fact that the weaknesses and or deficiencies of computer machine still depends upon human mental capacity for correction. It is still impossible for computer machine, by whatever means, to rectify the deficiencies of human mental state, though bioethicists are making some recent, but debatable assumptions. For instance, how can machine state handle the popular objection, on the possibility of

pretense, against behaviourism? From instance, if I address a colleague with the following statement and mean it; "I want to tell you that I hate you" but while smiling, how is the machine state to handle the weakness? It is only man that can device a means of programming computer to handle that. Computer cannot perform what it is not programmed to perform. Man still retains the power to willfully shut any malfunctioning or erring machine state down, whereas it hasn't got to the point when machine can willfully shut human mind down except as it is programmed by man. Well, it may be objected that the fact that this has not occurred does not mean that this may not be the case in the nearest future. Again, this may be possible when machine state can duplicate mental state instead of the present simulation.

The third is the absurdity which is implied in the assumption. Doesn't it appear absurd to attempt to use the nature of human mental state to study the nature of the entire cosmos? Human mental state is just a token component of the cosmos. Apart from the property of being human, there are countless other properties constituting the cosmos, even those that may never be known or understood by man. Besides, wouldn't amount to using the nature of man to study itself? It is then absurd to argue that the nature of human mental state is the same as, all there is to the nature of the cosmos and that an understanding of one implies an understanding of the other. How impoverished would such a thought be? The same goes for saying that the nature of mental state exhausts the nature of God, for those who believe in God. In view of Royce, (Royce, 1968), man is just a component of the Absolute. The same absurdity goes into the attempt of using the nature of machine state to study and understand the nature of mental state of its creator. On a lighter mood, should the computer be conscious, it would have declined such a fruitless venture. The point which is made is that the claim that machine state is equivalent to mental state is rather too exclusive. It forcefully defines human mental state by and restrict it to just its component part. Whereas, on the list of what the nature of mental state is, the property of computation is just an item.

Conclusion

The paper identified that the bone of contention between Putnam and Searle is whether machine state is sufficient to study the nature of mental state. The main finding of this paper is that; (1) to be qualified for such study, machine states must be autonomous. (2) Searle's

intriguing challenge against Putnam's computational hypothesis, through the Chinese room experiment, is based upon an assumed autonomy of the machine state from mental state. The paper found out that machine state does not possess such autonomy and then may not be sufficient for the study of the nature of mental state.

Moreover, the paper further identified and objected to the extreme position of computational

functionalism. The paper presented arguments showing the impossibility as well as the absurdity contained in the belief that machine state is equivalent to mental state. It therefore concluded that the view that intends to use the nature of machine state to study the nature of mental is superfluous and the view that equates machine state with mental state is trivial.

References

- Anderson D.L. Searle's Chinese Room Argument, Part Two: The Robot Reply, CCSI – Consortium on Cognitive Science Instruction, Supported by Mind Project.http://www.mind.ilstu.edu/curriculum/searle_chinese_room/searle_robot_reply.php?modGUI=2: Accessed on 15th December, 2013, at 6:09 pm
- Barrat, J. (2013). *Our Final Invention: Artificial Intelligence and the End of the Human Era*. New York: St Martin's Press
- Block N. (1993). *The Computer Model of the Mind*. In: Alvin Goldman (ed) *Readings in Philosophy and Cognitive Science*. Cambridge, Mass: MIT Press
- Boden, M. A. (1990). *Escaping from the Chinese Room*. In: Boden M. A. (ed) *The Philosophy of Artificial Intelligence*. Oxford: Oxford University Press
- Boden M. A. (1990). (ed) *The Philosophy of Artificial Intelligence*, Oxford, Oxford University Press
- Brown, R (ed) (2014). *Consciousness Inside and Out: Phenomenology, Neuroscience, and the Nature of Experience*. New York: Springer Science+Business Media
- Churchland, P. (1993). *The Co-evolutionary Research Ideology*. In: Alving Goldman (ed), *Readings in Philosophy and Cognitive Science*. Cambridge, Mass: MIT
- Goldman, Alvin (ed) (1993). *Readings in Philosophy and Cognitive Science*. Cambridge, Mass: MIT Press
- Huttenlocher, J. (1973). *Language and Thought*. In: George A. Miller (ed) *Communication, Language and Meaning*. New York: Basic Books
- Milikan, R. G. (2014). *An Epistemology for Phenomenology*. In: Brown, R (ed) *Consciousness Inside and Out: Phenomenology, Neuroscience, and the Nature of Experience*. New York: Springer Science+Business Media, pp 13-26
- Nagel, T. (1979). *Mortal Questions*. Cambridge: Cambridge University Press
- Newell A. and Simon H. (1990). *Computer Science as Empirical Enquiry: Symbols and Search*. In: Boden M. A. (ed) *The Philosophy of Artificial Intelligence*, Oxford: Oxford University Press
- Oyelakin, R. T. (2019). *Why Did the Machine Work? A Functional Theistic Interpretation from Computational Functionalism*, *Philosophy & Theology*, 31, 1 & 2, 133-149
- Putnam H. (ed) (1975). *Mind, Language and Reality: Philosophical Papers, Volume 2*; London, Cambridge University Press
- Putnam, H. (1975). *The Nature of Mental States*. In: Putnam H. (ed) *Mind, Language and Reality: Philosophical Papers, Volume 2*; London, Cambridge University Press
- Putnam, H. (1988). *Representation and Reality*. Massachusetts: The MIT Press
- Royce, J. (1968). *The Problem of Job*. In: Abernethy, G. L. and Langford, T. A. *Philosophy of Religion: A Book of Readings*. New York: Macmillan Publishing Co., Inc.
- Searle, J. (2008). *Philosophy in a New Century: Selected Essays*. New York: Cambridge University Press
- Searle, J. (1993). *The Critique of Cognitive Reason*. In: Goldman Alvin (ed) *Readings in Philosophy and Cognitive Science*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Turing, A.M. (1950). *Computing Machinery and Intelligence*, *Mind* 59, No 2236, 433-460
- Turing, A. M. (1990). *Computing Machinery and Intelligence*. In: Boden M. A. (ed) *The Philosophy of Artificial Intelligence*, Oxford, Oxford University Press

А.Ө. Тұрсынбаева^{1*}, А.Ж. Малдыбек²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.

*e-mail: aigul_73kz@mail.ru

АБАЙ РУХАНИ МҰРАСЫНЫҢ МӘҢГІЛІГІ

Бұл мақалада хакімнің рухани мұрасының мәңгілігін аша отырып, қазіргі замандағы құндылығын айқындау. Абай ілімі ұлтқа, дінге, нәсілге қарап айырмайтын адамзатқа ортақ рухани ілім. Абай даналығы хакімнің дүниені дұрыс танымдық көзқараспен таныған парасатында екенін түсіндіру. Абай Құнанбайұлының шығармаларынан қазақ халқының дүниетанымы, өмір сүру үрдісі, қазақтың болмысы, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпының иісі шығып тұрғанын мойындағымыз келеді.

XXI ғасырдағы Хакім Абай шығармаларының салмағын айқындай отырып, адамзаттың рухани құлдырау себеп-салдарының шешу жолын Абай іліміне сүйене отырып қарастыру жолдары нақтыланады. Қазақ халқының өмірлік философиясын Абай дүниетанымы арқылы танытып, «толық адамды» қалыптастыру, тәрбиелеу мәселесіне тоқталып, бүгінгі күндегі бұл идеяның маңыздылығын көрсетеді.

Абайдың адамшылық идеясы – қазақ халқының өмірлік философиясының өзегі екендігі, Абай дүниетанымының позитивті экзистенциалдық сипаты, Абай мұрасын көпшілікке жеткізе білу мәселесі, Абай прагматизмінің қазіргі рухани жаңғырудағы орны, Абайдың шыншылдық және әділеттілік категориялары заманға сай қолданылу мәселесі, Абайдың Ар ілімінің бүгінгі қоғамдағы маңыздылығы, Абайдың «Жақсы адам» идеясы, Абайдың білім мен ғылымға үндеудегі сциентистік көзқарастары, Абай шығармаларындағы діни дүниетаным мәселесі жан-жақты талқыланады.

Мақалада Абайдың Жүрек ақыл мен ұжданды жан-жақты байланыстырып жатқан терең мағыналы орталық ретінде қарастырады. Жүрек ойлану, ақылға салу, білу, тану секілді саналы харекеттердің негізгі нысаны болып танылады. Әрбір ақылға салынып, парасатты пайыммен жасалынған дүниені жүрекпен байланыстырып, жүрек мейірімділікпен ізгіліктің мекені деген нақты тұжырымды көрсетеді. Жүрек сәулесін, жанарын тат баспайтындай таза ұстау мәселесі көтеріліп, оның нақты жолдарын «Абай қарасөздері» арқылы ұсынады.

Түйін сөздер: Абай, философия, «толық адам», ізгілік, кісілік, адамгершілік, жүрек, ақыл.

A.U. Tursynbaeva^{1*}, A.Zh. Maldybek²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan

²Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkestan

*e-mail: aigul_73kz@mail.ru

The eternity of the spiritual heritage of Abay

The article reveals the enduring value of the spiritual heritage of Abay and clarifies the value at the present time. Abay's teaching, regardless of nationality, religion, races, is a worldwide spiritual teaching. Abay's wisdom lies in his cognition of the world from a cognitive point of view. I would like to note that the works of Abay Kunanbayev vividly reflect the worldview, way of life, rituals and traditions of the Kazakh people.

Emphasizing the value of the works and relying on the teachings of Abay, ways of overcoming the causes and consequences of the spiritual decline of humanity are proposed. Having shown the life philosophy of the Kazakh people through the worldview of Abay, the authors pay attention to the issues of the formation and education of an "integral personality" and emphasize the value of this idea in the modern period.

The humanistic idea of Abay is comprehensively considered as the core of the life philosophy of the Kazakh people, the positive existential nature of Abay's worldview, the problem of promoting Abay's heritage, the role of Abay's pragmatism in modern spiritual revival, the modern application of the categories of truthfulness and justice of Abay, the significance of Abay's doctrine of honor and conscience in the modern world, the idea of a "good person", views on education and science, Abay's religious worldview.

The article considers the Abay's Heart as a center of deep meaning that connects the mind and conscience. The heart is recognized as the main form of conscious actions, such as thinking, reasoning,

knowledge, and cognition. Connecting the world with the heart, which is created by rational vision, demonstrates the idea that the heart is the abode of humanity and virtue. The question of maintaining the heart in perfect purity is raised by considering the words of Edification of Abay.

Key words: Abay, philosophy, "whole person", kindness, personality, humanity, heart, mind.

А.У. Тұрсынбаева^{1*}, А.Ж. Малдыбек²

¹Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан

²Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави, Казахстан, г. Туркестан

*e-mail: aigul_73kz@mail.ru

Вечность духовного наследия Абая

В статье раскрывается непреходящее значение духовного наследия Абая и уточняется его ценность в настоящее время. Учение Абая независимо от национальности, религии, рас является общемировым духовным учением. Мудрость Абая заключается в его познании мира с когнитивной точки зрения. Хочется отметить, что произведения Абая Кунанбаева ярко отражают мировоззрение, быт, уклад жизни, обряды и традиции казахского народа.

Подчеркивая ценность произведений и опираясь на учения Абая, предлагаются пути преодоления причин и последствий духовного упадка человечества. Показав жизненную философию казахского народа через мировоззрение Абая, авторы обращают внимание на вопросы формирования и воспитания «целостной личности» и подчеркивают ценность этой идеи в современный период.

Всесторонне рассматриваются гуманистическая идея Абая как ядро жизненной философии казахского народа, позитивная экзистенциальная природа мировоззрения Абая, проблема пропаганды наследия Абая, роль прагматизма Абая в современном духовном возрождении, современное применение категорий правдивости и справедливости Абая, значение в современном мире учения Абая о чести и совести, идея о «хорошем человеке», взгляды на образование и науку, религиозное мировоззрение Абая.

Статья концентрирует внимание на абаевском определении сердца как центра глубокого смысла, соединяющего разум и совесть. Сердце признано основной формой сознательных действий, таких как мышление, рассуждение, знание, познание. Соединяя мир с сердцем, которое создается рациональным видением, демонстрируется идея о том, что сердце есть обитель гуманности и добродетели. Поднимается вопрос поддержания сердца в идеальной чистоте через рассмотрение «Слов Назидания Абая».

Ключевые слова: Абай, философия, «целостный человек», доброта, личность, человечность, сердце, разум.

Кіріспе

Қазақ халқының ұлы перзенті Абай Құнанбайұлының туғанына 175 жыл. Артында «өлмейтұғын» сөз қалдырған қазақтың аяулы перзенті Абай, өз мұрасы арқылы тұтас халыққа шамшырақ болып, қазақтың брендіне айналды.

Қазіргі уақыт, бүгінгі күн, жаңа сипаттағы жаңа күн, жаңа уақыт, жаңа кезең, жаңғыру кезеңі, сыншылдық кезеңі, Абай кезеңі. Бұл Абай атамыздың мерейтойына байланысты науқаншылдық кезең емес, керісінше бүкіл ғұмырымызға, өмірімізге Абайдың танымын барынша сіндіру кезеңі. «Жаңғыру өткеннен қол үзіп, тек жаңа құндылықтарға жол ашу деген емес». Бұл сабақтастық мәселесі. Өткеніміз, бүгінгіміз, келешегіміз ешқашан үзілмеуі керек. Өткенсіз жаңа заманға нық қадам баса алмаймыз, болашақты бағдарлауға дәрменсіз боламыз, бүгінгі күннің бағасын салмақтай алмай-

мыз. Осы мәселеде Абай мұрасын айналып өту мүмкін емес.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев: «Мен бұл мақалада Абай сөзінің бүгінгі заманымыз үшін көкейтестілігі, ақын шығармаларынан халқымыз қандай тағылым алуға тиіс екендігі жөнінде жұртшылықпен ой бөліскім келеді» деді. Абайды тану – адамның өзін-өзі тануы. Адамның өзін-өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге басымдық беруі – кемелдіктің көрінісі. Интеллектуалды ұлт дегеніміз де – осы», деп көрсетті (Тоқаев, 2020), ал академик Ғарифолла Есім «Абай рухы әр қазақтың қанында бар» деді (Есім, 2019: 34).

Абайдың бай мұрасын қайта зерделеу заман талабы. Абай мұрасы біздің тіршілігіміздің сансаласын қамтып, қазақ халқының өткені мен бүгінін ұштастырған өміршеңдігімен, мәңгілігімен бағалы, құнды. Абай әр сөзімен ұлттың өресін өсіруді көздеді. Абайды тану – адамның

өзін-өзі тануы. Адамның өзін-өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге басымдық беруі – адамшылықтың көрінісі, адамдықтың белгісі. Сол себепті, Абай сөзі – ұрпақтың бағыт алатын темірқазығына айналуы тиіс.

Ұлтымыздың рухани өрісін биіктетіп, ұлттық сана-сезім мен ұлт дүниетанымына, философиясына орасан зор үлес қосқан Абай мұрасы жаһандану ғасырында қазақ жастарының жат мәдениеттердің жетегіне еріп кетпеуіне ықпал етті. Абай мұрасының құндылығы осында. Бүгінгі таңда, әлемнің жаһанданған келбетіне ұлттың рухани жаңғыруы арқылы ғана тосқауыл қоя аларымыз белгілі.

Абай мұрасына қайта үңілу бүгінгі заман тудырып отырған қажеттілік. Бұл талаптың тағы бір себебі бар. Ол – мемлекеттің рухани келбеті мен имиджін Абай арқылы дәріптеу. Бұл туралы мемлекет басшысы былай дейді: «Қазіргі өркениетті мемлекеттердің барлығы дерлік шоқтығы биік тарихи тұлғаларымен мақтана алады. Олардың қатарында саясаткерлер, мемлекет және қоғам қайраткерлері, қолбасшылар, ақын-жазушылар, өнер және мәдениет майталмандары бар. Қазақ жұрты да біртуар перзенттерден кенде емес. Солардың ішінде Абайдың орны ерекше» (Тоқаев, 2020).

Кешегі күні хакім, ойшыл не айтты, оның бүгінгі ХХІ ғасырдағы бізге берер тылсым күші қандай, бағыт-бағдары қандай, құндылық салмағы қандай? Замандар ауысып, уақыт өтіп, қоғам өзгергенімен, еш өзгермейтін құндылық бар, ол – адам, оның қабілеті мен қасиеті, адамшылығы. Осы мәселеге жауапты, өнегелі сөздерді Абайдың өзінен тауып, нақты көрсету біздің міндет.

Жалпы Абай шығармашылығының түпқазығы – тағылымы мол философиялық ой-түйіндер десек болады. Жоғарыда айтып өткеніміздей, оның барлық мұрасындағы ой-маржандар бүгінгі заман үшін қажеттілігін жойған емес. Абай өз туындыларында шын ақыл мен салқын сананы іске қосу арқылы туындаған мәселелердің шешімін көрсетіп берді. Жаратылысқа сүйіспеншілік, өмірді сүю, адамзатты сүю, жастарды білімге шақыру – Абай мұрат еткен дүниелер, бүгінгі күннің басты мәселелері.

Негізгі бөлім

Хакімнің рухани мұрасының мәңгілігі қазіргі замандағы басты құндылық. Абай еңбектері арқылы заманауи қазақи философиялық ұғымдар жүйесін көрсетіп, өмірімізге ендіру басты

міндет екендігін дәріптеп, қазіргі қоғамдағы маңыздылығын көрсету, Абай тағлымынан қазақ халқының өмірлік философиясын іздеу, «толық адам» концепциясының маңыздылығын ұғыну және Абайдың көрсеткен жолымен жүріп, ғұмыр кешу әрбір қазақ үшін басты құндылық болуы тиіс.

ХХІ ғасыр адамзат алдына қыруар өзгеріс пен сауалды қатар алып келді. Техника, технология, ғылым, білім, тәрбие. Біз білім беру жүйесінде білімді студент, білімді маман, қабілетті бала дейміз. Ал сол студенттің қасиетіне, мінезіне, тәрбиесіне қаншалықты мән береміз. ХХІ ғасырдың жастарының қандай ғибратты, ізгілікті харекеттерін, адамшылық, кісілік өлшемдерін айта аламыз?

«Адам» ұғымын белгілі бір жүйеге түсіріп, тиянақты түсіндіруде көш басы болған философ – Сократ. Абайдың толық адам туралы танымы сол Сократтан басталатын Платон, Плотиндердегі сүюші сүйеніш, тірек еткен адам, қытайлардың дао іліміндегі әбден жетілген адам (совершенно мудрый человек), шығыс ойшылдары мен суфизмдегі камили инсани мен пенделіктің кәмалаттығына ұмтылған адам және Ирандағы жәуанмәрттікпен сабақтасып, туыстасып жатады. Абайдың адамшылықты жырлаудағы ең басты жаңалығы да осы болып табылады (Перар, Перро, 2004: 74-77).

Абай мұсылманшылығы «жоғары» тұлға. Абай шығармаларындағы білімсіздікке, надандыққа қарсы бағытталған сыншылдық ұстанымның негізінде, елін кемелдікке, толықтыққа шақырған асыл адамгершілік мұратының негізінде Құран аяттарындағы ақиқаттармен қатар Пайғамбар хадисіндегі осы қағидат жатыр деп білу орынды» (Тарақов, 2010:4). Абайдың түгел дерлік шығармаларының түпкі мазмұны құран аяттарымен, Пайғамбар хадистерімен сабақтасып жатады.

Хакім Абайдың «ақыл қайрат, жүректі бірдей ұста, сонда толық боласың елден бөлек» деген ой-тұжырымын «қазақ халқының өмірлік философиясы» деп түсінуіміз қажет. Бұл ақиқат. Ақыл жаратушының нұры, адамға берген баға жетпес нығметі. Ақылсыз мәдениет те, білім де, ғылым да, өнер де жоқ. Ақылсыз, көрікті мінезсіз адамша өмір сүру мүмкін емес. Нұрлы ақыл мен ыстық қайратты қатар ұстағанмен, олар жылы жүрекке бағынуы керек. Жүрек деген мейірімділік, ізгілік, жақсылық, жылылық. Мейірімсіз қайрат, мейірімсіз, нұрсыз ақыл қайда бастамақ? Әсіресе, қазіргі қоғамның өзекті мәселесі, ар ойламай пайда ойлап

кеткенде, жүрек қайда қалады? Бұл үлкен мәселе. Ақыл – әділеттен, қайрат – ынсаптан, мейірім – жүректен тумай ма? Мысалы: Ақыл идея ол формаларға тәуелді кімде қандай болса, ақылда сол жолда болмақ. Егер адам зұлым болса, оның ақылы суық ақыл болар еді, ал тақуада нұрлы ақыл. Ғұлама, данышпан, дана, хакімдер өз өмірлерін әділет жолына арнап, нағыз қайрат сабырдан, шыдамдылықтан шығатындығына үлгі болды (Есім, 2012: 200). Сабырмен төзген жеңеді мықты болсақ нәпсінің үйіндегі ынсапты босатып алайық, сонда қайратты боламыз деген ниетте болды. Хакім Абайда сабырлық, шыдамдылық қайраттан шығады демей ме, енді кезек жылы жүректі елжіретіп босатып жіберетін мейірімді іс пен көңіл, жүректі жылытатын мейірімділік, ізгілік. Әдет, білгіш, ескіртөзған дәстүрді – әділет емдейді. Әділет жолында тек ақиқат бар, ал мейірім қайда қалды деген сұрақ туындайды? Мейірім ол таза ақылдың негізі оған дәлел: Ақылмен хауас барлығын, Білмейдүр, жүрек сезедүр немесе Ынталы жүрек, шын көңіл, Өзгесі хаққа жол емес. Таза ақылдың жүрекпен байланысын Хақ Тағаланың нұрынан келеді екен, жүректі мейірімділік арқылы емдеу, жүректі кірден тазартады.

Жүректің көзі ашылса,
Хақтықтың түсер сәулесі.
Іштегі кірді қашырса,
Адамның хикмет кеудесі
(Құнанбайұлы, 1995:168).

Жүректі кірлететін қиянатты ойлар мен зұлымдық істер емес пе, сол себепті ойымызды, ниетімізді тән құмарынан және дүние қызықтарынан мейірім арқылы тазарса, Хақтан нұр түседі, оны таза ақыл дейміз. Ақылдың нокталануы, таза ақылдың жоқтығынан болады екен. Бұған дәлел мына бір өлең жолдары, мысалы: Құр сөзге нанып ден қойма, Шын таза ақылдың таппас заты жоқ, немесе Дәлелсіз – соққан жел, ұшқан тозаң, Таза ақылдың алдында жоқ қой құны. Сыни ой, күдіктену осы таза ақылдан шығады, өйткені таза ақыл біреудің дәлеліне тоқталып хақиқатты тануда арсыздық танытпайды. Адамда таза ақыл бар, бірақ егер адал еңбек, ақ пейіл, мейірім кетсе таза ақыл өледі. Таза ақылдың жоқтығы әлемде хаус, тұрақсыздық пен қауіп-қатерді арттыру қауіпі бар екен. Таза ақылдың өлуі адал еңбек, ақ пейіл, мейірім ұғымдарымен байланысты. Таза ақыл дегеніміз – ұждан болғаны ма? Таза ақылды құрайтын адал еңбек – әділет болса, айнымай-

тын ақ жүрек – ынсап, ал мейірім – мейірім, ұқсастығы дәл келіп тұр, таза ақылды бірақ егер адал еңбек, ақ пейіл, мейірім кетсе таза ақыл өледі. Таза ақылдың жоқтығы әлемде хаус, тұрақсыздық пен қауіп-қатерді артыру қауіпі бар екен.

Адам болмысына, табиғатына, қадір-қасиетіне ой жүгіртсек, бір-біріне мүлдем кереғар қарсы екі қыры бары байқалады. Кей жағдайда керемет тартымды қасиеті көрінсе, енді бір жағдайда жиренішті кездері де болады. Кейде өзімшіл, тәкаппар, пайдакүнем болса, енді бірде жомарттық, мәрттік қасиеті байқалып тұрады. Кейде жауыздыққа бой алдырса, енді бірде мейірімді әрі әділ болады. Кейде екіжүзді, айлакер көрінсе, енді бірде шынайылығы, ықыласы және мәрттігі байқалады. Кейде парасатты, саналы болса, енді бірде санасыз, парықсыз көрсоқырға айналады. Сондықтанда адам баласының адамшылығын сөз еткенде, оның қасиеті мен қабілетіне мән беруіміз керек. Адам баласы жаратылысындағы осынау алуан түрлі қасиет пен қабілеттің қарама-қайшылықтарына қарамастан бәрібір адам деген ардақты атқа лайықты.

Адам табиғатының рухани және нәпсілік қырлары бар екені белгілі. Бірақ үнемі нәпсісін тәрбиелеп, адамшылықты ту етіп, пайғамбарлар көрсетіп кеткен жолда жүріп, мәңгілік өмірді мақсат ету үшін не істеуіміз қажет – деген сұраққа жауапты Абайдың қарасөзінен табамыз.

Рухани дүниесі мен жүрегіне кірбің келтірмей, арын биік ұстап ғұмыр кешетін жандар әлсін-әлсін әу бастан бойына біткен мінез-құлқы кейде сыр бергенімен, әрдайым ақиқат жолынан танбасқа ұмтылады. Ал тәннің тойымсыз матауына түскен тоғышарлығы биік адамдар әрі қарай құлдырай түседі. Арсыз ақылға тән қасиет, көрсоқырлық, пайда, мақтан. Арсыз ақылды адам ғалым болса заманға қауіп төнеді. Өлемді жау көріп, тойымсыздықтан қоғамға көптеген зардаптар алып келуі де таңқаларлық жай емес.

Ақын қарасөздерінде адам бойындағы ізгі қасиеттерді анықтап көрсетіп қана қоймай, олардың өзара қарым-қатынасын, басқа адамшылық қасиеттерін кең зерттеп толғайды. «Он жетінші сөз», «Он бесінші сөз», «Он төртінші сөз», «Жиырма алтыншы сөз» жүйелерінде жоғарыдағы мәселелер кеңінен талқыланады. «Рақымдылық, мейірбандылық, әрбір түрлі адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай ойдың оларға да болса игі еді демек, бұлар – жүрек ісі. Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды, амалдың тілін алса, жүрек

ұмыт қалады», – деген сөзде үлкен мән бар. Рақымдылық, мейірбандық Алла сипаттарынан шығатын ұғымдардың қатарына жатады. Адам өзгелерге рақымды, мейірімді болса, көктегі де оған рақымды. Өзіне тілегенді өзінің бауырына да болсын деп шын ниетпен тілемейінше, ол адам рақымды, мейірімді болмайды, Алла жолына түспейді. Адам табиғатына тән нәрсе, өзіне тек жақсылық тілеу болатын болса, өзгелерге де дәл сондай ниетте болуы керек. Бұл адамдықтың белгісі, кісіліктің өлшемі, жүректің мейірімділігі. «Көкіректе сәуле жоқ, көңілде сенім жоқ. Құр көзбенен көрген біздің хайуан малдан неміз артық?», надан «көңілі, көзі жетіп тұрса да, хайуан секілді әуелгі әдегінен бойын тоқтата алмайды», «Малда да бар жан мен тән, ақыл, сезім болмаса», «Өзің үшін енбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың» «Ақылға сәуле қонбаса, хайуанша жүріп күнелтпек» деген ойлар Абайдың өз тұсындағы ойшылдардың бірінің де шығармашылықтарынан кездестірмейміз. Сондықтанда Абай өмір сүру философиясының негізін қалады, «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» адамша өмір сүрудің үлгісін көрсетті (Тұрсынбаева, Малдыбек, 2019:61). Хакім хайуандықты адамның ішіндегі асыл қазынасын, Алланың берген нығметін жоғалтып алуымен байланыстырады. Әрине бұл – адамның арзан ойын-күлкімен, ішіп-жемекпен, ұйықтамақпен, мақтанмен, тән құмарының жетегінде әуре болып кетуінде. Абай көзқарасының рухани алғышарты байырғы бастау-өзегі ұлы ойшыл әл-Фараби даналығымен сабақтасып жалғасып жатыр. Мұның өзі Абайдың философиялық көзқарастарының ғылыми және тарихи маңызы тек қазақ қана емес, тұтас ғалам үшін ақыл-ойы айрықша жоғары екендігін көрсетеді.

Ол өзінің «Жетінші сөзінде» де дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білуді адамдық парыз ретінде көрсеткен. Абай: «Мекен берген, халық қылған ол ләмәкән, түп иесін көксемей бола ма екен?» – дейді. Демек, оның ойынша, адамның адамдығы оның «түп иесін» тануына деген ұмтылысынан көрінеді. Осы түп иені табу немесе тану қалпы жүрек арқылы жүзеге асады. Абай ілімі бойынша танымның объектісі – жүрек. Ақыл – шектеулі, Алла – шексіздік, олай болса, шексіздіктің сырын шектеулі ақыл қуатымен біле алмаймыз. Дегенмен, Алла адамның кеудесіндегі қалбке сыйып кетеді. Өйткені, Абайдың «адамның хикмет кеудесі» түсінігі Ясауидің хәл іліміндегі құдайлық танымға негізделген. Оның ойынша, иманды сақтауға «қорықпас жүрек», «айнымас

көңіл», «босанбас буын» керек. Рухани беріктігі мен ары жоқ адам – алдағанға, азғырғанға айнып, еріп, «иман еттім» деген сертінен тайып, ақты қара, шынды өтірік деп кете баруы мүмкін. Ал, имандылық – иман келтірген нәрсесінің «Хактығына» ешбір шүбәсінің жоқ екендігін көрсетеді (Сүйіншәлиев, 1956:88).

Жақсы адам туралы концепция жасауға ынта әр заманда болған. Бұл проблеманы барлық ғұламалар басты назарына алған. Ибн Араби өз шығармаларында «кәмелетті адам» туралы концепция жасауға ынталанған. Кешегі кеңес дәуірінде «жан-жақты жетілген адам» – концепциясы жасалды. Жақсы кісі кім, немесе қандай ісі арқылы адам жақсы атанбақ, бір шешімін таппай келе жатқан аса келелі проблема.

Абай жақсы адам деп, жоғарыда айтқандай, үш қасиетке ие болған жанды айтады. Қайратты, ақылды, жүректі адамның ісі толық болмақ. Жақсы адамның бойынан осы үш қасиет бірге табылуы керек. Сонда толық боласың елден ерек. Абай түсінігінде толық адам рухани бай, әділ, кісілік қасиетке ие, хақ жолындағы азамат. Осындай адам ғамалус-салих жолындағы адам. Яғни ол ізгі іске әзір жан. Ізгілік тек сана емес, сөз емес, ол харекет, ол қайырымды іс. Ізгілікті айқындаушы адамның харекеті, ниеті, пейілі. «Ниет түзелмей, пейіл өзгермейді», – дейді қазақ. Ізгілікті адамның сөзі мен ісі бір. Ғамалус-салихты Абай осы мағынада түсіндірген.

Алла өзіне сеніп құлшылық еткен пендесіне адамилық қасиеттерін жоғары, таза ұстауы үшін екі қасиет берген – ақыл және жүрек. Ұлы тұлғалардың басқа адамдардан айырмашылығы да осы екі қасиеттің айналасында. Ерекше сезімтал жүрек пен өлшеусіз мол ақылда. Адам өзі істеген ісін, жазған сөзін жүрегіне сынната білсе-ақ, таза жүректің тылсым пернесін аша алады. Ақыл елегінен өткен ұйғарымды жүрек арқылы өткізіп отыру қажет. Жүрек ықпалына сеніп дағдыланған кісі өз мінін де, басқаның мінін де көре алады. Абайдың Алла берген әділ сыншысы қазағым, қайран жұртым деп толқыған ақ жүрегі. Хакімнің «Қара сөздерінде» жүректің жақсы, жаман, күйген, сүйген, жақсылыққа еритін, жамандықтан жиренетін, ынсап, ар-ұят, әділет, рахым, мейірбандық, езілу, қабыну, сүйіну сезімдерінің теңіз тұнғығындай мол қазынасы бар. Бірақ жүрек өте нәзік дүние. Оны сақтандыратын, сақтайтын құрал болуы керек. Ол құрал – ақыл. Ақыл адам жанының қорегі. Ақыл абайлатпай әрекет қылдырмайды, ұятқа қалдырмайды. Дегенмен, Абай Абай болмас еді, егер ақыл кеселдерін де ашып, солар-

дан сақтандырмаса. «...ақыл кеселі деген төрт нәрсе бар. Содан қашық болу керек. Соның ішінде уайымсыз салғырттық деген бір нәрсе бар, қалайда жаным, соған бек сақ бол, әсіресе, әуелі – құдайдың, екінші – халықтың, үшінші – дәулеттің, төртінші – үлгінің, бесінші – ақылдың, ардың – бәрінің дұспаны» (Есімов, 1994:185-186).

Ізгі істің түбінде әділеттілік ақиқат жолы жатыр. Қай заманда болмасын, адамға да, қоғамға да қажетті құнды дүние – әділеттілік. Абай әділеттілік жолындағы адамды, жақсы адам, толық адам, ізгілік жолындағы адам ретінде көрсетеді. Ал заман ауысуымен, қоғамға келген өзгерістер де заманында адамдар ісінен ізгілік табу өте қиынға соқты. Адамшылықтың қарапайым қағидалары сақталғанымен, ізгілікті істер өз арнасында, толыққанды болмады. Қоғамдағы әділетсіздік, зұлымдық, адам табиғатына жат әрекеттер ізгілікті істерден ауытқитатын негізгі дерттерге айналды. Бұл сұрақ қазіргі қоғамның басты мәселесі.

Абай еңбектерін жүйелеу арқылы сана-сезімнің, адамшылықтың түрлі дәрежелерін көруге болады. Адам санасының түрлі дәрежелерін исламның басқа ғұламалары да көрсетіп кеткен. Бұл мәселеде, Абай ілімінің мінсіздігі дау тудырмайды. Абай отыз сегізінші қара сөзінде адамның жетілу деңгейлерін «жарым адам», «адам», «толық адам» деген жүйесін қалыптастыра отырып, пайғамбарымыздың хадисінен, оның мынандай пікірін келтірген «Хайрун нас ман йанфағу нас» қазақшасы «адамның жақсысы адамға пайда келтірген адам» (Нұрғалиев, 1995: 720).

Адамзат ұлан ғайыр байтақ әлемнің бір кішкентай бөлшегі болса да, жаниесі Жаратушыға қайту жолында көптеген белестерден өтеді. Бұл белестерді Абай үш сатыға бөледі. Абай жетілу жолында бір сатыдан екінші сатыға, бір деңгейден екінші деңгейге көтерілу үшін екі шарт керек екенін көрсетеді: біріншісі, адамның жетілуге ынта-жігері болса, ал екіншісі, жетілу деңгейіне көтерілу үшін жасалған мүмкіндік. Абай ілімін жүйелей отырып, адам санасының жетілу жолдарын үш сатыға шоғырландыруға болады.

Біріншісі – ең төменгі саты, жарым адам. Бұл төменгі сатыдағы адамдар, өмір сүру арнасын дұрыс түсінбей, өмірдің күнделікті қызығымен, күндіз-түні тән құмарын іздеп жүргендер. Бұл адамдар – нәпсілерінің толық ықпалында. Оларды Абай өзінің отыз сегізінші қара сөзінде «жарым адам» деп атайды. Алланың разы-

лығы, адамзаттың парызы үшін емес, тек өз басының қамын күйттеген жандар. Өмірді тек қана өз тәндері арқылы сезінгендіктен оларда өзімшілдік қасиет басым келеді. Олар өздерінің тағдырына байланысты бейберекет ретсіз өмір сүретін, жан құмарын мүлдем ойламайтын, тән қамымен жүретін, адамша өмір сүрудің жолында, бағытында дұрыс пайымдай алмайтын, дұрыс тәрбие де ала алмай, сана-сезімі төменгі бірінші сатыдан жоғары көтеріле алмай өмір сүретіндер. Абай өзінің 2, 6-қара сөздерінде осындай адамдардың қасиетін білдіреді. Малдан басқа білері, тіпті мал табуға қаракеті де жоқ, адал еңбекпен шұғылданбайтын, ғылым-білімге құлқыны жоқ, қайырымсыз, өтірік айтып, өсек-аянды күйттейтін мұндай жандарды ойшыл малдан айырмашылығы жоқ деп есептейді. Өнер үйренуге құлқы жоқ, білген өнерін арттырмайтын, еріншектіктің елінен бойын аулақ сала алмайтын талапсыз, жігерсіз, мақтан сүйер адамды жарым адам деген ой түйеді (Құнанбайұлы, 2016:100).

Екінші сатыдағыларды Абай «адам» деп атайды. Адам мақсаты – өзін-өзі толық танып, өзіне есеп бере алатын, өзіне сыни көзбен қарай алатын, адамдықтың шыңына жеткен адам. Өзін-өзі танудың шыңы – Абай ілімі бойынша өзінің рухани болмысын тану. Сонда ғана Абай көрсеткен адамшылық «адам адамға дос» деген қағидасын іске асыруға болады. Абай бұл деңгейдегілерге әділеттілік, адамға адалдық, мейірімділік, ізгілік, қамқорлық, достық тәрізді адамшылық шарттарын молынан үйлестіреді.

Жетілудің ең соңғы сатысы – рухани жетілу. Толық адам. Бұл сатыдағы адамның мақсаты – санасын рухани деңгейге көтеру, Абай көрсеткен өмірдің негізгі мақсатына өз Жаратушысына қайту. Бұл сатыға өте сирек адамдар, Абайша «толық адамдар» кәмәлат ғазамат ғана көтеріле алады.

Бұлар өзін-өзі танудың шыңына жетіп, өздерін Алла тағаланың құлы деп танып, Аллаға деген махаббатын шыңдап, өмірлерін соған толық сәйкестендіргендер. Екінші сатыдағылардың мақсаты – жұмаққа көтерілу болса, ал бұл үшінші сатыдағылардың мақсаты – рухани әлемге, өз Иесіне қайту. Алланы шексіз сүю, оған деген қайтымсыз махаббатты сезіну. Абай «Ынталы жүрек, шын көңіл, өзгесі Хаққа жол емес» деп рухани жолдағы бірінші шарт – адамның құдайға деген ынтасы, екінші шарт – оның құдайға деген шын көңілі, яғни таза көңілі, өзгесі Хаққа жол емес деп анық айтады. Бұл құдайға толық берілу деңгейі (Шамахайұлы, 2019:152).

Толық адамның көп сипатының бірі – ол Алланы жан-тәнімен сүйген шын мұсылман. “Құдай тағаланың жолы деген жол ниһаятсыз шексіз” дейді хакім Абай. “Оның ниһаятына ешкім жетпейді. Бірақ сол жолға жүруді өзіне шарт қылып кім қадам басты, ол таза мұсылман толық адам делінеді. Дүниеде түпкі мақсатың өз пайдаң болса, өзің ниһаятлысың, ол жол құдайдың жолы емес. Ғаламнан жиылсын, маған құйылсын, отырған орныма ағып келе берсін деген ол не деген нысап? Не түрлі болса да, я дүниеңнен, я ақылыңнан, я малыңнан ғадаләт, шапағат секілді біреулерге жақсылық тигізбек мақсатың болса, ол жол – құдайдың жолы” (Мырзахметов, 1994:50). Сонымен, Абай пайымында, жаратушы иенің жолының шеті, шегі жоқ, бастауы беймәлім, аяқталуы да белгісіз өзгеше әлем. Сол ғажайып өзгеше құбылыстың есігін ашып, дәм-тұзын татып, тіршілік ләззатына бату, жар сүю, бала өсіру, шабытты көңіл күйге кемелдену жердегі пендеге ғана бұйырған. Жақсылыққа тасымай, жаманшылыққа саспай сол жаратқан ие жолымен өзгеру, даму, ілгері басу адамдарға ғана тән нәрсе. Осының өзі бақыт, көңілдің тоқтығы, жүректің имангүлі, осыған шүкіршілік жасап, өзін ғана ойламай басқаға да жақсылық келтіріп көмек бере жүрсе адам толық адам дәрежесіне көтеріледі.

Яғни, толық адам дегеніміз шетсіз, шексіз дүниенің рахымын, алланың махаббатын жүрегімен сезіне жүреді. Ұят пен құдай сөзін ұстау иманның екі түрі екенін біледі. Жаратқан ие жаны сұлу адамды, сұлулықты ұнатады. Алланың өзі кешірімшіл, кешірім жасауға дайын кісілерді өзіне тартады. Кез келген пенденің сауап таразысына салатын жақсы мінезінен артық ісі жоқ. Сауап таразысында дәулет те, атақ та, абырой да салмақ бола алмайды. Таразы алдында жақсы адамдар бұл фәниде қайырлы істерді көп жасай алмағанына өкінсе, жаман адамдар жаманшылығынан дер кезінде қайтып тәуба қылмағанына өкінеді. Әрбір адам баласы өз істерін, өз тағдырын күнінде, аптасында таразыға салып өз-өзіне есеп беріп отыруы қажет. Абай аңсаған бар қазақ осындай болса екен деп армандаған толық адам сипаттары осындай.

Абай толық адам қатарына, кәміл мұсылманды, хакімдерді, әулиелерді және пайғамбарларды жатқызады. Егер де туған, тәрбие алған ортасы рухани жағынан жетілген болса, онда адам ең жоғары, рухани кемелдену сатысына тез көтеріледі. Абайды алатын болсақ, ол иманды және дәулетті отбасында өмірге келгендіктен,

имандылық және дәулетке жету деңгейлерінен бөгелмей өтті.

Сондықтан ол өмірін сезім қанағаты деңгейінен бастап, «толық адамның» хакім деңгейіне дейін көтерілді. Абай адамды жетілудің ең жоғарғы сатысы – рухани кемелдену сатысына көтерілуге шақырады. Бұл туралы ол өзінің 34-сөзінде былай дейді: «Кімде-кім ахиретте де, дүниеде де қор болмаймын десе, білмек керек: еш адамның көңілінде екі қуаныш бірдей болмайды, екі ынтық – құмарлық бірдей болмайды, екі қорқыныш, екі қайғы – олар да бірдей болмайды. Мұндай екі нәрсені бірдей болады деп айтуға мүмкін емес. Олай болғанда, қай адамның көңілінде дүние қайғысы, дүние қуанышы ахирет қайғысынан, ахирет қуанышынан артық болса – мұсылман емес» (Тұрсынбаева, Малдыбек, 2019:51). Абай бұл жерде рухани байлықты ахирет қайғысын, қуанышын материалдық байлықтан дүние қайғысынан, қуанышынан жоғары қояды. Сонымен ойшыл өмірдегі түпкі мақсат – рухани мақсат, деп ой түйіндейді. Кеменгер «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңінде, алланың жолындағы адамдар ахиретте де, бұл дүниеде де қор болмайтынын көрсетеді. Оның амалы – Құдайға таза құлшылыққа ұмтылушылық. Әрбір сатыдағы адамдардың деңгейлері әртүрлі болып келеді. Олардың жетілу дәрежелері әртүрлі: санасы, мінез-құлық, ой-өріс, ниет-пейілдері, ақыл-естеріне байланысты іс-әрекеттері, өмір мақсаттары, өмірлік ұстанымдары да әртүрлі болады. Адамның бір деңгейден екінші деңгейге көтерілуі оның болмысының сапалық өзгерісін, парасат деңгейін, санасының өзгеруін көрсетеді. Ол неғұрлым жоғары сатыға көтерілген сайын, оның санасы, рухани тазалығы, жан қуаты солғұрлым жоғары болмақ. Өмірде адамның жетілу дәрежесін бақылау оңай емес. Бұл жан мен тәннің күресінің көрінісі. Абай ақыл мен жан мен өзім, тән менікі дейді ғой. Жан мен тәннің арпалысы үнемі жүріп отырады. Бұл күрес күнделік өмірде толассыз жүріп жататындықтан, бір күннің ішінде адам бір сатыдан екінші сатыға ауысып отыруы мүмкін. Өйткені адамның иманы да әлсіреп, күшейіп отырады. Мақсат сол жоғары сатыда бекінуде. Адамдардың имани келбетін, ниетінің дұрыс екенін, нағыз деңгейін анықтау да соншалықты қиын. Абай мұрасын осылай жүйелеу арқылы адам санасының жетілу, кемелдену сатыларын көре аламыз. Бұл Абай ұлылығының бір көрінісі (Сыздық, 2004:158).

Енді осы, әрбір сатыға көтерілу үшін Абай, адам жасауға тиісті әрекеттерді көрсетеді. Абай көрсеткен төменгі сатыдан «жарым адамнан» көтеріліп, келесі «адам» сатысына көтерілу үшін керек бірінші қадам – білім алу, іздену, әрекет жасау. Бірінші қадам болмаса екінші қадамның болмайтыны тәрізді, білім болмаса жетілу де жоқ.

Абай ары қарай өзінің толық адам туралы ойларының негізін жәуанмәрттілікпен ұштастыра қарайтындықтан: «Белгілі жәуанмәрттілік үш хаслат бірлан болар деген: сиддиқ, кәрәм, ғақыл. Бұл үшідан сиддиқ-ғадалат болар. Кәрәм шафағат болар, ғақын-мағлұм дур ғылымның бір аты екендігі. Сенде бұл ғылым, рахым, ғадалат үш сипатпен сипаттанбақ; ижтиһадің шарт етгің, ... толық инсаниятың бар болады», – деген пікірін ашық айтады. Адам болудың бұл үш сипаты: ғылым (ақыл), рахым (шафағат), әділет (ғадалат) тәрізді қасиеттерді жас ұрпақтың бойына толық дамытқанда ғана оның аты – Абай сөзімен айтсақ толық инсанияты бар немесе камили инсани бола алмақ» (Мырзахметов, 1982:27), – деп Мекемтас Мырзахметов Абайдағы «адам» ұғымына байланысты терең мәнді ұғымдардың ара-жігін ашып береді.

Егер адам ақиқат жолын ұстанса, ол адам өзінің таза жүрегіне өшпенділік ұрығын егуге мүлде болмайды. Абайдың айтуы бойынша, адамзат пен мына дүние махаббатпен көмкерілсе, онда адамға ғашықтық пен сүйоден басқа жол жоқ, онсыз өмірде мән де жоқ, сипат та жоқ. Бұл адамды хайуаннан ажыратып тұратын таза рухани сипат. Немесе тағы бір өлеңінде «жүректің көзі ашылса, хақтың түсер сәулесі, көңілден кірді қашырса, адамның хикмет кеудесі» дейді. Бұл айтқан пайым ұлы ойшылдың рухындағы ілімнің бірден-бір түп қазығы. Абайдың: «Адам бір боқ көтерген боқтың қабы, боқтан сасық боласың өлсең тағы» деп, мұндай адам қаратүнекке, жамандықтың ластығына түскенмен бірдей. Абайша адам өмірінің мақсаты – жетілу және кемелдену. Бұл әрбір адам үшін ең маңызды рухани қайнар көз және қойылатын басты талап. Демек, өмір сүру мәнінің өзі адамның адамдығының формуласы. Адамша өмір сүру, ғұмырың өз арнасында деген сөз. Ал, адамша өмір сүрмеу, адамдықтан кетіп, тіршілікке тірек бола алмау (Әуезов, 1995:112).

Ең бастысы жаратушы кісісіне қадір-қасиетті сыйға тартқан. Олар әділдік, дәулет, Шәкәрімнің тілімен сау ақыл және қанағат. Себебі, ақылды сау ететін білім, ал адамды Жаратушы алдында адам қадірлігін сақтайтын қанағат. Міне,

осы төртеуінің гармониясы адамның қадір қасиетін арттырады. Бұл Ж. Баласағұн ұсынған концепция.

Абай даналығының тағы бір бейнелі тұсы – адам табиғатына, оның ар-ұжданына, кісілігіне салмақ салады. Адамның неден қашық, неге асық болуын тұжырымдап, мәңгілік дилемма жақсылық пен жамандық, надандық пен имандылық, зұлымдық пен қайырымдылық секілді адамның шынайы келбетін ашатын қасиеттердің мағынасын ашуға талпынады. Осы орайда оның ұстанған негізгі принципі кісілік, имандылық, адамгершілік секілді адам баласының оң қасиеттеріне көбірек ие болуға шақырады (Омаров, 2002:150).

Қазақ дүниетанымында «кісі» деген сөз бар. Ол әлі талқыланып, философиялық еңбектерде өзіне лайық орнын таба қойған жоқ. Оған көңіл аударған академик Ғарифолла Есім «Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол» деген Абай сөздеріне талдау жасай отырып, Абай «біреудің кісісі» деп отыр, демек «кісі» деген оның иесіне байланысты айтылған ұғым. «Кісі» деген әлі индивидуализацияға түсе қоймаған «біз» деген философияға сай ұғым.

Адамның кісілік келбетінің қалыптасуына оның сыртқы көрінісі емес, ішкі рухани жан дүниесінің жетілуі, тәрбиеленуі неғұрлым маңызды болып табылады. Осыған байланысты Абай былай деп жазады «Кейбіреулердің бар өнері, мақсат киімін түземек, жұрыс-тұрысын түзетпек болады да, мұнысын өзінше бір дәулет деп біледі». Ал толық адам өзінше ең алдымен өзінің рухани жетілуін ойлау керек. Жан құмарын арттырып, жан қуатын күшейту қажет. Оның жолдары басқаша: алғашқысы – әрбір жаманшылықтың жағасында тұрып адамның адамдығын бұзатын жаманшылықтан бойын аулақ ұстау, бұл адамға нұр болады. Екіншісі – өзін-өзі өзгешелікпен артық көрсетпек адамдықтың нұрын, шырқын, гүлін бұзады. Үшіншіден, қастық қылмақ, қор тұтпақ, кемітпек. Олар дұшпандық шақырады. Бұл жерде үлен ар мәселесі көтеріліп, ар ойламай, пайда ойлаудың жолында өзін құрбан етеді.

«Кісі» сөзінен «кісілік» ұғымы туындайды. Философиялық еңбектерде «кісілік» ұғымына бірінші анықтама берген академик Ғарифолла Есім. Ол анықтама да Абай өлеңдерінен туындаған, яғни «адамның» тауып айлсын, «кісілікті ойламай» – деген тіркесіне назар аударайық (Есім, 1998: 29).

«Адамның айласын» табамын деп жүріп, кісілікті ұмытып кету қаупі әбден болады.

Адамның айласы оның мінез-құлығы, тәрбиесі. «Адамның күні адаммен» дегенді жақсы ұстанып алған адамдар қалайда «адамның айласын» тауып, оның көңіліне, назарына ілінуге тырысады. Әрине, күйкі тіршіліктің күйбеңі әр адамды осындай бейшара күй кешуге мәжбүр етеді. Кей жағдайда, ойда жоқта, кісілік те пендешіліктің құрбаны болып кете барады. Бұдан өткен сорақылық, шарасыздық жоқ. Күнделікті өмірде, бұл әркімнің басында арпалысқа түсетін қайшылық. «Кісілік» деген адамның намысы, өзіне-өзі жасайтын құрметі, өзін-өзі сыйлауының белгілі бір деңгейі, кісіліксіз адам – тағдыр тәлкегіне түскен – мүсәпір, бейшара жан. Кісіліктен бір арылып қалған сананың ендігі жерде өз-өзіне келіп, толысуы екіталай іс. Қасықтап жиған абыройды, шелектеп төгеді дейді, қазақта. Абайдың айтып отырғаны осы мәселе. Керек адамның көңілін табамын деп жүріп «кісіліктен» айырылып қалуға болмайды, өйткені, «кісілік» адамның өзегі, оны жетілген адам, толық адам дәрежесіне көтере алады (Есімов, 1998: 30).

Қандай жағдай болса да, түркі кісісі ізгіліктен қол үзбеуі тиіс. Нағыз, шынайы кісілікке ұмтыл. Кісіден дүние теріс айналмайды. Харекет жаса. Уақытты босқа өткізбе. Ізгілікті жанға ғана есеп бұйырған. Не істедім, не қойдым деп адам бір мезетте өзіне-өзі есеп беруі қажет.

Он тоғызыншы, отыз бірінші, отыз екінші, отыз үшінші сөздер ақыл, ғылым, өнер, еңбек мәселелерін тығыз диалектикалық байланыста жан-жақты қарастырған. Осы сөздерден ақылдың барлық кеселдерін анықтап шығуымызға мүмкіндік бар. Ақыл кеселінің ең ауыры – уайымсыз салғырттық. Экзистенциализм түсінігімен айтсақ – мұңсыздық болып шығады. Ел арасында да мұндай қылықты бойына жұқтырған кісіні “мұңсыз” деп атайды.

Екінші кесел – жалығу, ол адам табиғатында туа біткен қасиет. Осыны байқаған Абай мынадай сауал қояды: Ақылы түгел, ойлы адамның бір баласы байқаса осы адам-баласының жалықпайтұғын нәрсесі бар ма екен? Тамақтан да, ойыннан да, күлкіден де, мақтаннан да, кербездіктен де, тойдан да, топтан да, қатыннан да көңілі аз ба, көп пе жалығады. Бұлай болғанда ақымақтық, қайғысыздық та бір ғанибет екен деп ойлаймын.

Үшінші кесел – мақтан. Ақылды кісілер жақсы демесе демесін, жаман деуге септік жасамасам болды деп тырысады. Мақтаншақ кісілер демесін демейді, десін деп шаршайды. Бай десін, батыр десін, қу десін, пысық десін, не болса да

әйтеуір десе болды деп азаптанады. Мұратыма өзімді-өзім мақтап-ақ жетем дейді. Сөйтіп жүріп ақылдан алшақтап, ақымақтар тобырынан бір-ақ шығады.

Төртінші кесел – мінезсіздік. Бұл құбылма кісілерге тән қасиет. Абай сөздерімен айтсақ, ертеңгі айтқан сөзі түске жетпейді, “көңіл қаймағы” деген болмайды, неге ренжіп, неге қуанатынын ешкім болжап та біле алмайды. Абай қорытындысы мынадай: Адамды басқа тіршілік иелерінен ерекше етіп, жаратып, жаратқан ие өзіне бір табан болса жақындай түссін деп оған ақыл берген. Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Онан басқа нәрсе менен оздым ғой демектің бәрі – ақымақшылдық – деген Абай сөздері болашақ ұрпаққа қалдырған өсиет секілді.

“Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, байлаулылықтың жоқтығынан азады. Әйтпесе құдайға терістіктен не ар мен ұятқа терістіктен сілкініп, бойын жиып ала алмаған кісі, үнемі жаманшылыққа, мақтанға салынып, өз бойын өзі бір тексермей кеткен кісі, тәуір жігіт түгіл, әуелі адам ба өзі” (Есімов, 1994: 163). Сонымен жүректі ақыл сақтайды, ал ақылдың қорғаны бола ма, жоқ әлде ақыл өзін-өзі қорғай ма?

Адамға деген сенім, сүйіспеншілік, үміт қазақтың бір-бірімен жақындасуына, табысуына, туыстасуына ықпал етті. Көшпелі дәстүр кезінде кедергіні кемітті, өзара сыйластық пен сүйіспеншілік дәстүрлерін нығайтты. Кісілікке деген құрмет ізгілік, шындық, әділеттілікті күшейтіп, өмірлік құндылықтың адами өлшемін молайтты. Абай адамнан кісілік қасиетті, қарымқатынастың құндылығын іздеді. Қазақ кісілікті өнегемен тәрбиеледі, әдептің нақты үлгісімен үйлестірді.

Ұлы Абай Құнанбаевтың қара сөздеріндегі 32-сөзінде: «Адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі. Шала мейір шала байқайды. Екінші, ғылымды үйренгенде, ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек. Үшінші, әрбір хақиқатқа тырысып ижтиһатыңмен көзің жетсе, соны тұт, өлсең айрылма. Егер де ондай білгендігің өзіңді жеңе алмаса, кімге пұл болады? Өзің құрметтемеген нәрсеге бөтеннен қайтіп құрмет күтесің? Төртінші, білім-ғылымды көбейтуге екі қару бар адамның ішінде: бірі мұлахаза қылу, екіншісі берік мұхафаза қылу. Бұл екі қуатты зорайту жаһатінде болу керек. Бұлар зораймай,

ғылым зораймайды. Бесінші, осы сөздің он тоғызыншы бабында жазылған ақыл кеселі деген төрт нәрсе бар. Содан қашық болу керек. Соның ішінде уайымсыз салғырттық деген бір нәрсе бар, зинһар, жаным, соған бек сақ бол, әсіресе, әуелі құдайдың, халықтың, дәулеттің, ғибраттың, ақылдың, ардың – бәрінің дұшпаны. Ол бар жерде бұлар болмайды. Алтыншы, ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез деген сауығы болады» (Абай, 2006:100) делінген.

Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар: әуелі – көкірегі байлаулы берік болмақ керек; екінші сол нәрсені естігенде я көргенде ғибратлану керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек; үшінші – сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек; төртінші ой кеселі нәрселерден қашық болу керек. Егер кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: уайымсыз салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді. Бұл төрт нәрсе күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер (Есім, 1995: 28).

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Абай тағылымы, мұрасы қазақ халқының өмірлік философиясы. Абай танымы – қазақтың танымы. Абайдың жолы – қазақтың жолы. Абай қазақтың елдігі мен абыройлылығын, еңсесі биіктігін қалады, еркіндігі мен егемендігін аңсады. Сол үшін қазақты сынай

отырып, сыншылдығымен оның қадір-қасиетін көтерді, күш салды. Дертті аурудан айығу үшін адамның көңілі ашық, жүрегі кең, мінезі мекем, ниеті адал болуы жолын көрсетті.

Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов бастаған, «Қазақ» газеті төңірегіне жиналған алаш қайраткерлері Абайды «рухани әке» деп атағанын бүгінгі жастар білуі тиіс. Абайды елге танытқандар алаш арыстары болды. Ал, Мұхтар Әуезов Абайдың хакімдік дәрежесін ашты.

Қазақтың танымы, тағлымы, ой-сана деңгейі, парасат әлемі дегенде дәл қазір қалың бұқара Абайға қарайды. Өйткені, ол – ұлт руханиятының дара өлшемі. Бүгінгі таңда, кең байтақ қазақ жерінде Абай, Шәкәрім аңсаған «ар заманы» орнауын тәуелсіз қазақ елінің әр азаматы аңсайды. Әрбір алаш баласы пайда ойламай, ар ойлап, қазақ халқының өмірлік философиясын жүрегімен сезінсе, ойшылымыздың ұлы арманы орындалды деген сөз.

Қоғамды жайлаған дерт арсыздық, даңғазалық пен керенаулық келешегімізді күңгірттендіреді. Дегенмен, бізде қоғам, заман індет, дерттеріне тойтарыс беретін қарулы күшіміз бар. Ол – Абай мұрасы. Ол үшін, Абайдың ойшылдық мұрасын меңгеруге даярлық қажет, санаға ендіру үшін әр адамның тынымсыз ой еңбегі керек.

Хакім Абай мұрасы – қазақтың қазақтығын әлемге танытатын нағыз рухани бренді, елдің имиджі.

Әдебиеттер

- Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы. – Т.1: Өлеңдер мен аудармалар. (1995) – 336 б.
- Абай. Энциклопедия. (Бас редактор Р.Н. Нұрғалиев) (1995). – Алматы: Атамұра. – 720 б.
- Әуезов М. (1995) Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: Санат. – 320 б.
- Есім Ғ. (2019) Ғұлама-наме. Ғылыми трилогия. – Нұр-Сұлтан. – 640 б.
- Есім Ғ. (2012) Хакім Абай. – Астана: Фолиант. – 400 б.
- Есім Ғ. (1998) Сана болмысы. – Алматы: Ғылым. – 307 б.
- Есім Ғ. (1995) Алла болмысы және оны тану // Абайдың дүниетанымы мен философиясы. – Алматы: Ғылым. – 184 б.
- Есімов Ғ. (1994) Хакім Абай (даналық дүниетанымы). – Алматы: Атамұра-Қазақстан. – 200 б.
- Жоселин Перар, Маривонн Перро (2004), Абай – экзистенциальный мыслитель // Мир Абая. – Алматы: МКА. – С. 74-77.
- Құнанбайұлы А. (2006) Қара сөздер. – Орал: Оптика. – 164 б.
- Құнанбайұлы А. (2016) Қара сөздер. – Алматы: Meloman Publishing. – 184 б.
- Мырзахметов М. (1982) Әуезов және абайтану проблемалары. – Алматы: Ғылым. – 292 б.
- Мырзахметов М. (1994) Абай және Шығыс. – Алматы: Қазақстан. – 208 б.
- Нұрғалиев Р. (2005) Жеті томдық шығармалар жинағы. Екінші том. Сөз өнерінің эстетикасы. – Астана. – 350 б.
- Омаров Д. (2002) Абайтану: немесе ұлы ойшылдың рухани кемелдену туралы ілімі. – Алматы: Мектеп. – 216 б.
- Сүйіншәлиев Х.Ж. (1956) Абайдың қара сөздері. – Алматы: Жазушы. – 121 б.
- Сыздық Р. (2004) Абайдың сөз өрнегі: оқулық. – Алматы: Арыс. – 208 б.
- Тарақов М. (2010) Гете – Лермонтов – Абай: ой мен сезім үндестігі // Абай институтының хабаршысы. – Алматы, – №5. 13-15 б.

Тоқаев Қ. (2020) Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан // Егемен Қазақстан. 09 қаңтар 2020 жыл, <https://egemen.kz/article/217247-abay-dgane-xxi-ghasyrdaghy-qazaqstan>

Тұрсынбаева А., Малдыбек А. (2019) Абай «Қара сөздеріндегі» адамшылық құндылығын ашатын ұғымдар// Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршы. Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. – №1 (67). – 61 б.

Тұрсынбаева А., Малдыбек А. (2019) Абай дүниетанымының діни сипаты// Адам әлемі. – №3 (81). – 51 б.

Шамахайұлы Қ. (2019) Абайтану дәрістері: оқулық. – Алматы: ТехноЭрудит. – Т.1. – 258 б.

References

Abay (Ibrahim) Qunanbauly shyǵarmalarynyń eki tomdyq tolyq jınaǵy. [Abay (Ibrahim) Kunanbayev complete works in two volumes], Almaty: Jazýshy. – Т. 1: Óleńder men aýdarmalar. – 1995.- 336 bet.

Abay. Ensiklopedia.[Abay. Encyclopedia], (Bas redaktor R.N.Nurǵaliev) (1995). -Almaty: Atamura . – 720 b.

Áyezov M. (1995), Abay Qunanbaev. Monografiyalıq zertteýler men maqalalar. [Abay Kunanbayev. Monographic research and articles], Almaty: Sanat. – 320 b .

Esim Ğ. (2019), Ğulama–name. [Genius–name], Ğylymi trilogia. -Nur-Sultan . -640 bet.

Esim, Ğ.(2012), Hakim Abay.[Hakim Abay] Astana: Foliant, -400 b.

Esim Ğ. (1998), Sana bolmysy. [The essence of consciousness], Almaty: Ğylym, – 307 b.

Esim Ğ. (1995), Alla bolmysy jáne ony taný. [Existence of God and his knowledge]// Abaydın dúnietanymy men filosofiasy. – Almaty: Ğylym, 184 b.

Esimov F. (1994), Hakim Abay (danalyk dýnietanymy). [Hakim Abai (worldview of wisdom)], Almaty, Atamura- Kazakhstan, 200 b.

Joselin Perar, Marivonn Perro (2004) , Abay – ekzistensialnyi myslitel [Abay is an existential thinker]// Mir Abaya. – Almaty: MKA. – С. 74-77.

Qunanbauly A. (2006), Qapa sózder. [Edifying words], Opal: Optika. – 164 b.

Qunanbauly A. (2016), Qapa sózder. [Edifying words], Almaty: Meloman Publishing. – 184 b.

Myrzahmetov M. (1982), Áyezov jáne abaytanu problemalary. [Problems of Auezov and Abay studies], Almaty, Ğylym. – 292 b.

Myrzahmetov, M. (1994), Abai jáne Shyǵys.[Abay and the East], Almaty: Qazaqstan, 208 b.

Nurǵaliev R. (2005), Jetti tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. Ekinshi tom. Sóz óneriniń estetikasi.[Collection of works in seven volumes. The second volume. Aesthetics of word art], Astana. 350 b.

Omarov D. (2002), Abaitaný: nemese uly oishyldyń rýhanı kemeldený týraly ilimi.[Abayology: or the teachings of a great thinker about spiritual perfection], Almaty: Mektep. – 216 b

Súinsháliev H.J. (1956), Abaidyń qara sózderi.[Abay’s words of edification], Almaty: Jazýshy. – 121 b.

Syzdyq R. (2004), Abaidyń sóz órnegi: oqýlyq.[Magic of Abay’s words: textbook], Almaty: Arys. – 208 b.

Tarakov M. (2010), Gete – Lermontov – Abay: oi men sezim úndectigi. [Goethe – Lermontov – Abai: the harmony of thoughts and feelings], // Abay institutyńyń habarshysy. – Almaty, №5. 13-15 b.

Toқаев Q. (2020), Abay jáne ХХІ ғасырдағы Қазақстан. [Abay and Kazakhstan in the ХХІ century], Egeмен Qazaqstan. 09 қаңтар 2020 жыл. <https://egemen.kz/article/217247-abay-dgane-xxi-ghasyrdaghy-qazaqstan>

Tursynbaeva A., Maldybek A. (2019), Abay «Qapa sózderindegi» adamshylyk kundylyǵyn astatyn uǵymdar. [Human values in «Edifying words» of Abay]// Ál-Farabi atyndaǵy QazUÝ Habarshy. Filosofia, madeniettaný, saiasattaný seriesy. №1 (67). – 61 b.

Tursynbaeva A., Maldybek A. (2019), Abai dúnietanymynyń dini sipaty.[Religious Character of Abai’s Worldview] // Adam álemi, №3 (81).-51 b.

Shamahaiuly Q.(2019), Abaytanu dáristeri:okulyk.[Lectures of Abay studies: textbook], Almaty: TehnoErýdit . Т.1. – 258 b.

2-бөлім
МӘДЕНИЕТТАНУ

Section 2
CULTURAL STUDIES

Раздел 2
КУЛЬТУРОЛОГИЯ

Е.А. Ази

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.,
e-mail: e.azi1973@gmail.com

АҚТӨБЕ ӨҢІРІНДЕГІ САЛ-СЕРІЛІК ДӘСТҮР (Сары Батақұлының шығармашылық-өмірбаяны турасында)

Қазақтың әдеби-мәдени тарихына елеулі үлес қосып кеткен өнерпаздардың ішіндегі елеулілері сал-серілер десек қателеспеспіз. XX ғасырдың басында алаш зиялылары ортасы әр жерде бой көтеріп, шоғырлана түсті. Осынау алаш зиялыларының ықпалы қазақтың саяси-әлеуметтік жағдайына, мәдениетіне епінді өзгеріс әкелді. Сол қозғалысқа айдалада жүріп ықпал еткен кейбір адамдардың есімі осы уақытқа дейін аталмайды-ақ. Олардың әрекеттерінің негізі – отаршылдыққа қарсы наразылық еді. Шынында, қай салада болмасын өзінің ерендігін таныта білген, қазақ өнерінің, ұлт-азаттық қозғалысының, қазақ мәдениетінің ірі тұлғалары даланың жазылмаған заңдарын ұстанып, ірі-ірі істерге басын байлаған. Солардың бір бөлігі өнерпаздар. Яғни, сал-серілер. «Сал-серілерде ақындықпен қатар әнші, күйшілік, композиторлық, би, спорт өнерлері де» (Е. Исмайылов) және саяткерлік, ат құмарлық сияқты қасиеттері жоғары болған. Жалпы қазақтың халық әнші-композиторларының дені серілік, салдық қасиеттен құр алақан болмаған. Көшпенді жұртының көңілін сазбен аулап, дала сахнасы – көпшілік жиылған жәрмеңкелерде алуан түрлі өнерлерімен қауымды қызыққа бөлеп, өнердің базарын қыздырған жандардың жан-жақтылығын әлі де болса толық ашып көрсете алмай келеміз-ау деген ой маза бермейді. Мақалада арқаның серілері Иманжүсіп, Мәди, Қанапиялар сияқты өзінің дара өнерімен даңқы артып, ерекше мінезімен, батырлығымен ортасына құрметтеліп, қараниетті кейбіреулердің кесірінен тағдырдың ащы дәмін татып, қуғынға ұшыраған, серілігімен тарихта аты қалған Сары Батақұлының шығармашылық-өмірбаяны зерделенген. Сахара мәдениетінің өркендеуіне титтей де болса септігін тигізген әнші-ақынның асыл мұрасын жаңғырту мақсат болды.

Түйін сөздер: сал, сері, Сары, өнер, мәдениет.

E.A. Azi

L.N. Gumileva Eurasian University, Kazakhstan, Nur-Sultan,
e-mail: e.azi1973@gmail.com

Sal series culture in Aktubin region (About the creative biography of Sarah Batakula)

This article is devoted to the scientific understanding of what a significant contribution the legacy of the so-called “Sal-seri” phenomenon has made to Kazakh literature and culture of the last century. At the beginning of the twentieth century, the Alash intelligentsia was gaining momentum everywhere. The influence of the Alash intelligentsia has dramatically changed the political, social situation and culture of the Kazakh people. The names of some of those who influenced the movement from afar still remain unknown. The anti-colonial protest became the basis of their actions. In fact, the great figures of Kazakh culture, who showed their will in all areas of the national liberation movement and Kazakh culture, obeyed the unwritten noble laws of the steppe and were engaged at the same time in large-scale economic affairs. Some of them were famous handymen. They were called “sal-serials”. “Along with poetry, the Sal-Serians have singers, kuyshi, composers, dancers, athletes” (E. Ismayilov) and, in addition, they possessed such qualities as political governance, passion for horses, reaching a high level of mastery of this skill. In general, most of the Kazakh folk singers-composers were not devoid of the sal-serial character. Without superfluous guile, the nomadic music of the steppe can be said as a steppe scene, where the art of entertainment and the art market were developed at various mass fairs. The article develops the idea that it is necessary to fully disclose the variety of personalities who would delight the people with their art, as before the craftsmen could distract the attention of nomads with their music, entertain people with their skills in places of concentration and at fairs. The article examines the creative biography of Sari Batakula, who was awarded the national honor for his individual art along with such creative thinkers and figures as Imanjusup, Madi and Kanapiya, and who was revered for his special character, heroism. The purpose of the article is to revive the noble heritage of this singer and author, which in its time contributed to the flourishing of the culture of the Great Steppe.

Key words: sal, series, Sarah, craftsman, culture.

Е.А. Ази

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан,
e-mail: e.azi1973@gmail.com

Традиция сал и сери в Актюбинском крае (О творческой биографии Сары Батакулы)

Данная статья посвящена научному осмыслению того, какой значительный вклад внесло наследие так называемого феномена «Сал-сери» в казахскую литературу и культуру прошлого столетия. В начале двадцатого века интеллигенция Алаш набирала обороты повсюду. Влияние алашской интеллигенции резко изменило политическую, социальную ситуацию и культуру казахского народа. Имена многих из них до сих пор остаются неизвестными. Основой их действий стал антиколониальный протест. На самом деле, великие деятели казахской культуры, проявившие свою волю во всех областях национально-освободительного движения и казахской культуры, повинувались неписаным благородным степным законам и занимались в то же время крупными хозяйственными делами. Некоторые из них были известными «умельцами на все руки». Их называли «сал-серийцами». «У сал-серийцев наряду с поэтами были и певцы, кюйши, композиторы, танцоры, спортсмены» (Е. Исмаилов) и, кроме того, они обладали такими качествами как политическое управление, страсть к лошадям, доходящая до высокого овладения этим мастерством. В целом, большинство казахских народных певцов-композиторов не были лишены сал-серийского характера. Без лишнего лукавства о кочевой музыке степи можно сказать как о степной сцене, где на разных массовых ярмарках были развиты искусство развлечения, арт-рынок. В статье развивается мысль о том, что необходимо в полной мере раскрывать разнообразие личностей, которые приводили в восторг народ своим искусством, как раньше умельцы могли отвлекать внимание кочевников своей музыкой, развлекать людей своими умениями в местах скопления и на ярмарках. В статье исследуется творческая биография Сари Батакулы, который был удостоен народной чести своим искусством наравне с такими творческими мыслителями и деятелями, как Иманжусуп, Мади и Канапия, и был почитаем за свой особый характер, героизм. Цель статьи состоит в том, чтобы возродить благородное наследие этого певца и автора, которое в свои времена способствовало процветанию культуры Великой Степи.

Ключевые слова: сал, сери, Сары, искусство, культура.

Кіріспе

Қазақстанның қай аймағы болмасын айтулы тұлғаларға, ғажап өнерпаздарға кенде емес. Өзінің дара дарынымен ел есінде сақталған ерекше таланттылар арғы-бергі тарихымыздан көптеп кезігеді. ХІХ ғасыр бедерін шолсақ әр өңірдің өзінің өнеріне, мәдениетіне тән ерекшеліктер бар екенін аңдаймыз. «Мәдениеттің қайталанбас мүмкіндігі диалогында көрінеді (Попов, 1996: 57) дегендей әр аймақтың өзіндік салты мен дәстүрлеріне қарай мәдениеті де өзгешеліктер көрініс табады. Әуен, саз, ән, күй, батырлық жырларын алып қарасаңыз, сол өлкенің өзіндік сарынын, яғни бөлек мектеп, басқа орта екенін түсінесіз.

Солардың бір бөлігі сал-серілік құрып, халқын өзгеше өнерімен тәнті етіп, тегеурінді толғау, әндерімен сусындатып өткен жандар. Бұларға қараша халқы сенді және сондарына ерді. Сондықтан да олар саясатқа қарсы саяси қылмыскер ретінде айыпталып отырды.

Олар әнші, ақын, жыршы, батыр, палуан, атбегі, кейбіреулері найзагер, қылыштасу өнеріне тамаша машыққан бесасап еді. Серілер

қалың көпке пана, араша бола білген тұлғалар.

Ақтөбе өңірінде де мұндай сырпаздар аз болмаған. Зерделенуі кемшін тартып жатқан сол бір өнерпаздардың өзгеше өмір жолын, шығармашылығын реттеу көп кезек күттірмейтін іс. Мысалы. Әуенін белгілі кинорежиссер Шәкен Айманов «Алдар көсе» фильмінде Алдардың аузымен шырқаған Тәңірберлі Молдабай, талай жәрмеңкенің көрігін қыздырған Қызыл сері Тұрдалыұлы, әйгілі «бес жүйріктің» бірі Ақтан Керейұлы, Сарышолақ Боранбайұлы, «жиырма бес байталға ит алған» Бітеген жырау, өмірінің жарысын Қарақалпақ елінде өткізген Кердері Құдайберген Шоқайұлы, ғұмырын қуғын-сүргінмен өткерген Сары Батақұлы т.б. Бұлардың барлығы қазақ әдебиеті тарихына ойып тұрып таңбаларын басып кеткен дүлдүлдер. Денгейлерінде зерделеу көрмей жатқаны болмаса.

Осылар төңірегінде белгілі ғалымдар, өнертанушылар қалам тербеп те жүр. Мысалы академик А. Жұбанов Сары Батақұлы туралы, оның шығармашылығы жөнінде келелі ойлар қозғаған. Академик Сары Батақұлының әндерін ерекше бағалаған. 1940 жылы «Сары» атты музыкалық

пьеса жазған. Әрі Сарының әндері «Аманкелді» фильміне пайдаланылған. Бұл да болса Сарының тума талант екендігін көрсететін дүниелер.

Сары Батақұлы 1863 жылдар шамасында Ақтөбе даласы, Шалқар ауданында дүниеге келген. Арғы атасы Достан Көтібар, Арыстанмен бірге, үш мыңдай қолмен Исатай көтерілісіне жәрдем берген кісі (Жұбанов, 2001: 212).

Жасынан ән салуға әуестеніп, ел арасында «әнші бала» атанған Сары қысқа ғана ғұмыр кешсе де атағы аспандап өтеді. Өз заманының келбетін, әділетсіздік пен озбырлықты әшкерелеп әнге қосып өткен ақын, композитор әрі батыр адам болған әйдік сері. Әуезді әнімен, серілігімен елінен құрмет көрген өнерпаз. Жастайынан әнге құштар болып өседі. Бала күнінде ән айтса, әжесі «Қарағым, қойшы, үнің қандай зарлы еді» деп тиып отыратын көрінеді.

Серілік сипатқа тән Сарының да ғұмыры ғашықтық әуезбен өріледі. Осы ынтық сезімнің отына күйіп жүріп серінің басы қиянатқа шырмалады. Елдегі билік ұстаған озбыр болыс, қайырымсыз байлар мен ру басы, кінәратшыл кісілердің кесапат істерін әшкерелеп әнге қосып, ызаларына тиеді. Мырзағұл, Шолан сынды болыстар Сарының бұл әрекетіне өшіге түседі. Осылайша қыз Қосанды сылтау қылып қолға түсіріп, сазайын тарттыруға әрекеттенеді. Осылайша өтірік-расы бар бойына біршама жала жабылып, ақыры басы құтылмас дауға қалады.

Сарының шығармашылығы және сахара серілерінің үндестігі

Ынтазар болған адамы Қосанның жасынан атастырылып қойған адам бар еді. Бір түні Қосан қызға келген Сары мұны ұстап алуға бекініп отырған бес-алты адамның шырмауына түсіп, шалғайына жармасқан екі-үшеуін сұлатып сап, тапаншадан оқ атып әзер құтылады. Оқ атылып, ит үріп, ұйқыдағы жұрт оянып, азан-қазан болады. Құтылып, кетіп бара жатып, түнде:

Баласы мен Батақтың атым Достан,
Достанға бата алмаған ешбір дұшпан.
Тапсырдым жолыққанша бір құдайға,
Хош, сау бол, жолыққанша жаным Қосан, –

деп шырқап салады. Бұл дауыстан танығандар ауылды түн ортасында дүрліктірген Сары сері екенін біледі. Бұл ән елге «Сары» деген атпен тарайды. Біреулер «Қыз Қосан» деп жүреді.

Сарыға әбден өшіккен топ, ру аралық қақтығыста қаза болған адамның өлімін Сарыға

жауып, сырттай үкім жасайды. Ақтығына сеніп алаңсыз жүрген Сарыны ақыры тұтқынға алып, Жармола (Ырғыз) түрмесіне жабады. Абақтыда жатып:

Емес қой дәреже, ақыл бәрі бірдей,
Мырзағұл іс қылады әлін білмей.
Ағайын бір-бірімен қастасқан соң,
Қантөгіс болып қалды кәдімгідей.
Басында Бақсыкөлдін Есенаман,
Таяқтан өліп кетті сәліңгірдей.
Ағаның кегін қуып, жоқтаймын деп,
Жаланың жаптың Шолан бәрін бірдей, –

деп, жалған жалаға наразылық танытып, өлең арнай береді. Ол өлендері көпшілік арасына тез тарап отырады.

Ебін тауып абақтыдан қашып шығып, сері өзінің жерінде еркін жүре алмайтынын сезіп, Бесқала өңіріне ат басын бұрады. Бесқала даласын екі-үш жыл мекендеген Сары, ол жақта да сыйсыз болмайды. Өніне, өнеріне тәнті жұрт құрметтеп кетеді.

«Өзге елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол» демекші, Сары туған жерін, ынтық адамын аңсап оралуға бел буады. Сағыныштың сары желі жүдетіп ақыры Сары атамекеніне бет түзейді.

Мен шықтым Хорезм жұрт, Қоңыраттан,
Болар ма жылқы мықты Тарлан аттан.
Сәскеде Шибұлақтан міне салып,
Бесінде өте шықтым Құмсуаттан.

Үш жылда үш сағаттай енді міне,
Көргенде Сары серің туған жерін.
Жат қылып туып-өскен ел мен жерден,
Бітті ме болыс, билер менен кегің!, –

деп әнге салып, туған даласының жұпарын жұтады. Өзінің серілігін әнмен өрнектеген бұл шумақтан Сарының нағыз сері екендігін көреміз. Сезімтал сері туған даласын сағынып көргендегі көңіл толқынысын:

Көрдім бе сені бүгін қайран жерім,
Үш жылдан жаңа көрдім елдің шегін.
Көз салып тұра қалып төңірекке,
Тарланның бір сипадым көзден терін, –

деп сипаттайды. Тарлан аттың көзінен терін сүрткен ақын қимылы, өзінің көзінен аққан жасты сүрткендей елестейді көзге. Ер жігіт көз жасымды сүрттім деуге намысы жібермей

тұрғандай. Десе де, ақын да адам ғой, жүрегі елжіреп, көзіне жас алса да әбестігі жоқ.

Жалпы далалық өнерпаздар болмысында әлі де ашылмаған құпия бірдеңе бар. Өйткені олар өздерін табиғаттың бір бөлшегі, Тәңірдің жердегі аманаты сезінген. Сондықтан жан-жағына, тіршілікке періште көзімен қараған. Айналасындағы өзгеріп жатқан құбылыстардың бәрін ішкі түйсігімен сезген. Мұны әл-Фараби данышпанша ұқсақ «кәміл білім» емес пе? «Кәміл білім – ешбір жоғалмайтын түпкілікті білім, ал бұл білім – өз парқынды білгенің» (Әл-Фараби, 2018: 30). «Кәмі адам дүниетанымында мистик, яғни тылсым күштер сырын сезуші ерекше жан. Мұндай қасиет адамға жоғарыдан беріледі» (Ғ. Есім, 2004: 275). Біздің пайымдауымызша осынау өнерпаздар да жоғарыдан (Көктен) ерекше, көзге көрінбес күш алып отырған. Яғни, ерекше жаратылған адамдар деуге хұқымыз бар.

«Әркімнің туған жері – мысыр шаһары». Шалғынын кешіп, көбелек қуған, Қыз Қосанға түнделетіп жол салған ата қонысын әнге қосып толғанбаса сері болар ма?

Орыс зиялыларында «имение» деген ұғым бар. Әр аймақтың кәдімгі мәдени орталығы болып кеткен жері болатын. Мысалы, Пушкиннің Михайловскоесі, Толстойдың Ясная Полянасы сияқты.

Қазақтарда да сондай мәдени, рухани орталыққа айналған киелі жерлер аз ба? Оған қоса, ақын-жыраулардың ерекше толғаныспен жырға қосар сүйікті жерлері де бар. Мысалы, Қазтуған жырауда Қайран Еділ, Иманжүсіптің Ерейментауы, Мәдидің Қарқаралысы, Тастемірдің Маңғыстауы сияқты. Сары да өзінің киелі өлкесін жырлап:

Шөлшағыл, Есеншағыл құмның аты,
Қасқа жол, Қаратамақ шыңның аты.
Тарланмен шыға келсем Бозбелеске,
Көк пірім шалқып жатыр Құмсуаты, –

деп әндетеді Сары.

Мәди Бәпиұлы:

Атыңнан айналайын Қарқаралы,
Сенен бұлт, менен қайғы тарқамады.
Сайыңнан саяқ құрлы сая таппай,
Мен бір жан қуғын көрген арқадағы, –

деп, толғанып,

Иманжүсіп:

Ішім жалын болғанда құр денем сау,
Маған десен, көз жасым жаңбыр боп жау.

Бүркіт ұстап басыңа бір шығарма ем,
Көзіме бір көрінші, Ерейментау, –

дейді-ау.

Үшеуінің өлең жолдарында үндестік жатыр. Бұл не? Бұл, заманға шағым, туған жерге деген ыстық махаббат, даланың еркін ұшқан қыранының атамекеніне, жер анаға мұң шағуы.

Сонау, арқадағы қос серінің тағдыры мен мынау Үстіртпен астас жатқан Ұлықұм маңындағы Сарының тағдырының, тіпті әндерінің мәтіндеріне дейін ұқсастығы неде? Әрине, мұның түпкі мәні бар қазақтың рухының, мәдениетінің бірлігінде. Сол кезгі дала мәдениетінің көрнекті өкілдері Сары, Иманжүсіп, Мәди, Қанапия сынды өнер иелерінің өнерлерінің, тағдырларының ұқсастығы да, біріншіден: сол заманның саяси-әлеуметтік бағытына байланысты болса, екіншіден: бар қазақтың мәдени болмысының түпкі тамырында және Жаратқанның ақ жолынан адаспай «бақыттылыққа лайықты ететін нәрселерді ғана істеуінде» (Кант, 1964: 140), һәм «түбі бір түркілігінде» екені ақиқат. «Музыка казахов своими корнями уходит в далекую древность...» (Тимошинов, 2001: 101), деп бөгде жұрттың ғалымдары да оң пікір айтады. Анау Арқадағы серілер мен мынау Маңғыстаудағы қайқылардың әуен-саздарында өзгешелік болғанымен, серілік дәстүрінің алшақ кетпейтіні сондықтан. Бұл, мәдени-рухани үндестік.

Серінің жан серігі астындағы аты. Сарының да мінгені осал жылқы емесі даусыз. Ол сәйгүлігін жырға қосып:

Аяқты басар Тарлан екіленіп,
Қонаға жем сұрайды мекіреніп.
Жүрістен қажымайтын жануарым,
Арбаның белағашы секілденіп, –

деп толғайды. Әрине жүрістен қажымайтын, белді жылқы болмаса серінің ел кезген мынау жорығына шыдар ма еді? Небір қуғын-сүргінді бастан кешіп жүрген адамға, жанына сүйеу боларлық төзімді һәм жүйрік аттың керегі ақиқат. Және Сары сері де елден таңдап ару сүйіп, саралап сәйгүлік мінгеніне күмән жоқ. Бұл да болса серіліктің бір белгісі.

Бұған келгенде Батақұлының мінген Тарлан атын жырлауы Ақан серінің Құлагерін сипаттаған шумақтармен шендеседі.

Құлагер, құланыңнан жайлатқаным,
Басыңа нокта, жүген сайлатқаным.
Тартыншақ жаман әдет қыла ма деп,
Артыңнан бір балаға айдатқанмын.

Құлагер, айналайын тұлпарым-ай,
Бір көрмей тұра алмайтын, сұңқарым-ай.
Даңқына бүкіл адам ғашық болып,
Бір көрсек деп тұратын іңкәрім-ай.

Аузыңа қос ауыздық салып едім,
Сені алып ел шетіне барып едім.
Бір жолы бәйгесіне Құлагердің
Он жылқы, екі жамбы алып едім, –

дейді ғой Ақан сері.

Ал, Сары, астындағы жан серігі – тұлпары
Тарлан ат жайын былайша толғайды:

Шідерім күдеріден күміс тиек,
Бір малсың шөп жемейтін төре сүйек.
Көк тер қып, жүріп келіп байлай салсаң,
Тұрушы ең иегінді үйге сүйеп.

Тарлан ат бас аяғың ұрынбай-ақ,
Салбырап төбе шашың тұлымдай-ақ.
Жем беріп, сауырыңды тұрсам сипап,
Азбарда ойнаушы едің құлындай-ақ.

Мінуге сені Тарлан әркім құмар,
Байлардың әлпештеген ұлындай-ақ.
Әрі атым, әрі досым менің Тарлан,
Қайтейін өлең қылмай сыныңды аяп
(Жұбанов, 2001: 221).

Жалпы ақын-жыраулар келешегін болжайтын ерекше қасиеттен де кенде емес. Оны, сонау Асан Қайғы, Бұқар жырау сынды тұлғалардың мұраларынан көреміз де, олар әулие ғой деген соқыр сеніммен өзімізді өзіміз алдарқатамыз. Онымен қоса бата, қарғыс, алғыс деген нанымдарға сене бермейміз. Бұрынғылардың батасы да, алғысы да, қарғысы да қате кетпесе керек. Қабыл болып отырған дейді көне деректер.

Мысалы, Сары әбден ығыр болып, жазықсыз күйіп, зығырданы қайнағандай, өзін қудалаған Мырзақұлды:

Баласы мен Батақтың атым Сары,
Дейтұғын «Сары, Сары» жұрттың бәрі.
Мырзақұл жарық алып түсті соңға,
Оның да мендей болсын балалары, –

қарғағандай зарлы жырмен сөгеді. Ақынның айтқаны қабыл болды ма Мырзақұл өзі де, баласы Өтеғұл да түрмеде өледі (Жұбанов, 2001: 220).

Сары Батақұлының әндері бүгіндері үлкен сахналарда шырқалып жүр. Мұралары жинақ-

талып, насихатталып жатыр. Дегенмен шығармашылығы тереңірек зерделенуді қажет етеді. Оның шығармашылығы төңірегінде академик Ахмет Жұбанов «Сары» атты музыкалық пьеса жазса, ақын, драматург Бәкір Тәжібаев «Сал Сары мен қыз Қосан» атты драма жазған еді және Сарының әні «Аманкелді» фильміне пайдаланылған.

Сары және оның заманы

Ресей империясының отаршылығына әбден мойынсұнған тұста ғұмыр кешкен сахара серкелері, елінің еркелері, өзге жұрттың илеуіне төзгісі келмейді. Сайын дала төсінде алшандап жүрер еркіндігін аңсайды. Жоғарыда айтқанымыздай серілер жалпы өнер адамдары сол кезгі саяси жүйеге қатты әсер етті. Өйткені, отарлық езгіге еріксіз төзіп жүрген дала халқы бас көтеріп, оязға қарсы тұрған, оларды сынап-мінеп өлең арнаған ақын, әншілерді қолдап, құмарлана түсті. Сөйтіп көпшілік ақын, әнші, серілерге жанындай жақсы көріп, тыңдай бергісі келді. Өз кезегінде ақын, әншілер өкімет адамдарын қатыгез, топас қылып көрсетіп, қаналған тобырға рух беріп, санасына сәуле сеуіп жүреді. Ал, мұндай адамдар отарлаушы елдің өкілдері мен солардың сойылын соққан қазақ атқамінерлеріне өте қауіп туғызып отырды. «Зұлымдық тамыры – рух пен еріктің бүлінуінде» (Реале, Антисери, 2012: 412) екенін растасақ, бас ерігінен айрылып, рухы әлсіреген жұрт қатыгез болмай қайтеді.

Жалпы серілерді елдің еркелері деп қарастыруға да болады. Бұлар асқан өнердің бірнеше түріне ие болып қоймай өжет те ержүрек еді. Шетінен батыр. Сол кезгі дала мәдениетінің алдыңғы саптағылары. Себебі олар, әншілікпен қатар аңшылық, құсбегілік, ат құмарлығымен қоса, киімді талғаммен киіп, бойларын да, ойларын да таза ұстаған пәк жандар. Сонымен қатар, жетімге қамқор, әлсізге пана, жығылғанға тіреу, сүрінгенге сүйеу бола білген аяулы азаматтар. Туысқа жайлы, дұшпанға қатал, мінезді келеді. Әсемдік, кербездік, сырбаздық, ізгілік, адамгершілік, ар-ұждан, намыс т.б. жақсы қасиеттердің бәрі бойларынан табылған. Әр түрлі мінез-құлықтарды бағалап, саралау үшін парасатқа жүгіну керек деп білген дана Сократ. Ал, қазақ, адам жаратылғанда жадына Алла салып берген ақылды, адамгершілікті парасат деп түйген. Оқып-тоқып, көріп-біліп жиған ақылдың бәрі алдамшы демек. Алланың жүрекке салып берген парасаты ғана өзгермес нақтылық. Абайша айтқанда, ол адам нағыз – «толық адам»

болмақ. Ондай адамның рухы таза, қиялы кең, сондықтан кеңістікке еркін самғай алмақ. Олар, адам мен көктің арасында құпия байланыс барын біліп, өне бойын пәк ұстауға тырысқан. Солайша, іңкәрін, елін жерін құлай сүйген. «Ғашықтық адамдардан рухани пәктікті талап етеді. Пәк адам ғана ғашықтық отына түсе алады, себебі ғашық болу – тәуекелге бару, қажет болса дүние қызығынан безініп, басты бәйгеге тігу» (Есім, 2012: 187).

Яғни, сал-серілердің бойындағы ерекше қасиеттердің бәрі далалық мінез, далалық мәдениет. Міне, бұл нағыз қазақы мәдениет. Бабадан-балаға ұласқан далалық дәстүр, ырым-тыйымдар көшпенді жұртқа деген көптің ынтазарлығын арттыра түскені даусыз. Күллі дала жұрты салт-дәстүрмен қоса көнеден жеткен ырым-тыйымдарға да аса мән беріп, ерекше қадір тұтты. Бұл қасиеттер де адамгершілікке, имандылыққа жетелемей қоймады. «Ырымшылдық – бұл дінмен кез келген нанымның бәрі байланысты еместігінің ең бір жарқын мысалы» (Гумилев, 1992: 316) екенін аңғарсақ, қазақы болмыстың сонау бағзыдан шым тартатыны айқындала түседі. Яғни, сал мен серілердің жолы өте әріден бастау алады дегенге саяды.

Ал, орыстың европаша мәдениетін бойларына сіңіруге тырысқан бай-бағландар балаларын орысша тәрбиелеп, қалаға жіберіп отырған. Көршімен етене араласып кеткен сол бір тұста қазақ арасында еліктеушіліктер болды, әрине. Бұл өркениеттің бастамалары еді. Дегенмен көшпенді халық болмысын, әдеп-ғұрып, салт-дәстүрлерін нық сақтады.

«Культура, или цивилизация, в широком этнографическом смысле складывается в своем целом из знания, верования, искусства, нравственности, законов, обычаев и некоторых других способностей и привычек, усвоенных человеком как членом общества (Тайлор, 1989: 18).

Далалық мінезді, салт-дәстүрді, ырым-тыйымды тегіс бойына сіңірген серілер, яғни әнші, ақындар өзгенің жарлығына бағынбай, тарпандығын жасай берді. Олардың мұндай әрекеттері ел ішіндегі законшыл болыс-қаралар мен орыс белсенділеріне ұнамады. Олар сайын сахараға тәртіп орнатуды қалап, ел еркелерін түрмеге тоғытып, жала жауып, итжеккенге жер аударып отырды.

Басы ноқтаға сыймайтын өнер адамдары, серілер ырыққа көнбей қия тартып, өз бағымен жүре берді. Ақыры законы бар адам үстем тұрып, серілер опат бола берді. Сондарында

қалың қараша көкіректеріне сақтаған ән-жырлары ғана қалды. Ол асыл мұралары бүгінгі ұрпақтары қастерлеген құнды дүниеге айналды. Дегенмен, әлі де болса Сары Батақұлы сияқты серілердің шығармашылық-өмірбаяндары ресей архивтерінен толық қаралып, зерделенген жоқ.

Осындай серінің бірі Қанапия Басығараұлы. Қостанай даласында дәурендеген ақын, әнші, композитор, айтыскер, бір сөзбен айтқанда сері. Оның Қараөткел түрмесінде болғаны туралы, әні жайында «арыстанның күрлі сияқты, өзгеше күшті долдану мен уытты, күшті зығырдың шалқыған жалыны елестейді», – деп Қ. Сәтпаев Қанапияның шығармаларына баға береді (Сәтпаев, 1989: 23).

Мінуші ем кербестіні жылқы жия,
Біржанға арнап ақ қағаз, алдым сия.
Сібір мен Орынбоға атым шыққан,
Баласы Басығараның Қанапия
(Негимов, 2005: 23) –

деген өзінің өлең-шумақтарынан аңғарылып отырғандай, әйгілі Біржан салмен қарым-қатынаста жүрген Қанапияның да тағдыры Сары серінің тағдырына ұқсас еді.

Заманынан теперіш көріп, тағдыры тәлкекке түскен тағы бір сері Аманғали Кенжеахметұлы (1888 – 1928). Аманғали өр мінезді, намысқой, батыр, палуан, сал-серілігі бар ақын және ат баптап, тазы жүгіртіп аң аулайтын сұрмерген адам болған. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында қуғынға ұшырап, Орал түрмесіне қамалып, қиындықтар шеккен. Әрине күллі қазақ халқына белгілі есім емес, алайда Қазақстанның батыс өңіріне аты мәшһүр қазақтың біртуар ұлы. Батыс Қазақстанда Аманғали Кенжеахметұлы туралы кеңінен тараған аңыз әңгімелер, оның өлең жырлары ел арасында әлі де маңызын жоймаған (Қапашев, 8).

Аманғалидың әнін кеңес өкіметі тұсында айтуға қорқып, сазын сағынған әншілер «Серінің әні» деп орындаған. Аманғали туралы көрнекті композитор, қазақ әндерінің зерделі зерттеушісі Илья Жақанов біраз мәлімет жинақтаған (Жақанов, 2012: 143).

Қолымда бір қамшым бар сәліңгірдей,
Кей жаман сөз сөйлейді әлін білмей.
Бір сері ел ішінде жүрмей ме екен,
Соңыма неге түстің бәрің бірдей?!» –

деп толғанады ол, қыр соңына шырақ алып түскен көпшілікке наразы боп (Қапашев, 8).

Бұлардың бәрі Сары секілді асқақ талант иелері еді. Әрі, сан қырлы өнер иелері-тұғын.

Қорытынды

«Тарихтың керуен жолынан шашырап түскен дерек ғалымдардың жансыз қуыршағына айналмақ» (Сүлейменов, 1992: 10), десек те, ұлы дала төрінен ұрандап өткен, халқының ертеңі, бірлігі, болашағы үшін шыбын жандарын шүберекке түйген Сары секілді арыстардың есімдерін жаңғыртсақ, келешек ұрпақ рухтана түсер еді деген ниетпен қалам тартқан едік.

Осынау зар заман тұсында, Қазақ даласы тегістей отарлық қамытын киген шақта дәурендеген сал-серілер алшаңдай алмады. Бойындағы Алла берген хас өнерлерін қалың қарындасқа мейлінше паш етуге мүмкіндіктері шектеулі болды. Бір өздері бір театрға айналған дарындар сахара сахнасы – жәрмеңкелерде, жын-тойларда жасындай жарқылдап, ән-жыр, күй төгіп, аламанға ат қосып, құс салып, ит жүгіртіп, дархан даланың, дариға жұрттың көңіл қуаныштарына айналған нағыз серілер еді. Олар аң аулап, құс салып, аш-арықты тойдырып, ән-жырымен жабырқаған елдің еңсесін көтеріп, аюдай ақырған көршінің қыспағынан жүдеген көптің рухын асқақтатып, жанына араша іздеген бейшараларды ығына паналатқан дүрия даланың серкелері болатын. Дала мәдениетінің майталмандары-тұғын. Олар көшпенділер мәдениетінің, далалық өнердің шоқ жұлдыздары

еді ғой. Олар, тек өнерлі ғана емес, сонымен қатар, киімді де талғап киетін, атты да таңдап мінетін, жүрісі кербез, сөзі сырбаз саңлақтарды. Олардың болмысы, пайымы, түсінігі мүлде басқаша болғанға ұқсайды. Жалғыз ақиқат – жаратылыстың барлығын басқарып тұрған Жаратушы (Кенни, 2005: 355) деген санамен ғана ғұмыр кешкен сияқты. Яғни, тіршіліктегі болып жатқан әрбір нәрсе Бір Алланың бұйрығымен деген наным. Басқа жазылған тағдыр, «жазмыш». Ол Алланың жазуы. Қашқанмен құтыла алмайсың деген сөз. Осындай, биік имандылық, адамгершілік жолында жүрген салдар да, серілер де елінің далалық мәдениетінің өркендеуіне үлкен үлестерін қосып, жарқылдап өткен жасындар!

«Мәдениет – белгілі бір адамдар тобының белгілі бір дәуірде жасаған дәстүрі, сенімі, өнері, музыкасы және басқа да адамзат ойының жемісі» (Тер-Минасова, 2018: 18) десек, бүгінгі ұлттық өнердің қайнары сол, сал-серілер десек көп қателесе қоймаспыз.

«Зерек дана, көңілі сара, сері еді, жұтты жалған, елге тұтқа ер еді!» (Баласағұн, 2007: 85) дегендей, жанартаудай әндерімен жасындай жарқ еткен Сары Батақұлы 1895 жылы Орск түрмесіндегі тұтқындарды Сібірге айдап бара жатқанда патша жендеттерінің оғынан мәңгілік сапарға аттанады.

«Қыз Қосан», «Дариға», «Әридау», «Дүния», «Сарының Сібірге айдалып бара жатқандағы әні», «Туған ел» деген әндері Сары Батақұлының атын мәңгі өшірмесі хақ.

Әдебиеттер

- Әл-Фараби. (2018). Қайырымды қала. Музыка туралы кітап. Әлеуметтік-этикалық. – Алматы: RS. Халықаралық Абай клубы. – 936 б.
- Баласағұн Ж. (2007). Құтты білік. – Алматы: «Таймас». – 536 б.
- Гумилев Л.Н. (1992). Қиял патшалығын іздеу. – Алматы: «Балауса». – 444 б.
- Есім Ғ. (2012). Хакім Абай. Астана: Фолиант. – 400 б.
- Есім Ғ. (2004). Фәлсафа тарихы (ибн Араби тарауы). – Алматы: «Раритет». – 304 б.
- Жұбанов А. (2001). Замана бұлбұлдары. – Алматы: Дайк-пресс. – 440 б.
- Жақанов И. (2012). Зәуреш. – Астана: Фолиант. – 424 б.
- Қапашев Л. (2004). «Банды Аманғали ісі» (Аңыз бен ақиқат). – Алматы: «Арыс». – 248 б.
- Кант Э. Сочинения в шести томах. Том 3. – М., 1964. – 661 с.
- Кенни Э. (2018). Батыс философиясының жана тарихы, 2-том. Орта ғасыр философиясы. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. – 400 б.
- Негимов С. (2005). Қазақтың сал-серілері. – Алматы: «Ана тілі». – 128 б.
- Попов Е.В. (1996). Введение в культурологию. – М.: «Владос». – 336 с.
- Реале Дж., Антисери Д., (2012). Батыс философиясы: бастауынан бүгінгі күнге дейін. Алматы. – 628 б.
- Сәтпаев Қ. (1989). Ғылым және мәдениет туралы таңдамалы шығармалары. – Алматы: «Ғылым». – 343 б.
- Сүлейменов О. (1992) Азия. – Алматы: «Жазушы». – 225 б.
- Тимошинов В. (2001). Культурология: Казахстан-Евразия-Восток-Запад. – Алматы. – 400 с.
- Тайлор Э.Б. (1989) Первобытная культура. – М.: Политиздат. – 572 с.
- Тер-Минасова С.Г. (2018). Тіл және мәдениетаралық коммуникация. Алматы: Ұлттық аударма бюросы. – 320 б.

References

- Al-Farabi. (2018). Kaiirimli kala. Muzica turali kitap [Good city. A book about music. Social and ethical] . Astana. RS; the international club of Abai, 2018, p. 936
- Balasagun Zh. (2007). Qutti bilik [Happy shaft] Almaty. Times, 536 p.
- Gumilyov L.N. (1992). Kial patshaligin izdeu [Search for the king of fantasy]. Almaty, «Balausa». 1992, 444 p.
- Esim G. (2012). Hakim Abai [Hakim Abai]. Astana. Foliant, 400 p.
- Esim G. (2004). Falsafa tarihy [History of philosophy] (Ibn Arabi). Almaty. «Rarity», 2004, 304b.
- Zhubanov A. (2001). Zamana bulbuldary [Modern nightingales]. Almaty. Dyke Press. 440 p.
- Zhakanov I. Zauresh [Zauresh]. (2012). Astana. Foliant. 424 p.
- Kapashev L. (2004). Bandy Amangalidyn isi [Gangs of Amangali] (legend and truth). Almaty. «Arys», p. 248.
- Kant E. (1964). Sochinenia v shesti tomah [Works in six volumes]. Volume 3. Moscow. 661 p.
- Kenny E. (2018). Batis filosofiasinin zhana tarihi [A new history of Western philosophy by] volume 2, Medium philosophy of the middle ages. Almaty. public Fund “National translation Agency”. 400 p.
- Negimov S. (2005). Kazahtyn sal-serileri [In Sal-seri of the kazahs]. Almaty. «Ana tili», 128 p.
- Popov E.V. (1996). Vedenie v kulturologiyu [Introduction to cultural studies]. Moscow. Vlados, 336 p.
- Reale J., D. Antiseri, (2012). Batys filisofiasi: bastauinan byginge dein [Western philosophy: from the beginning to the present day]. Almaty, 628 b.
- Satpayev K. (1989). Gilim mtn madeniet turaly tandamali shygarmalari [Selected works about science and culture]. Almaty. Nauka, 343 P.
- Suleimenov O. (1992). AziA [Asia]. Almaty. «Zhazushi». p. 225.
- Timoshilov V. (2001). Kulturologia: Kazahstan-Eurazia-Vostok-Zapad [Cultural Studies: Kazakhstan-Eurasia-East-West]. Almaty. 400 p.
- Tylor, E. B. (1989) Pervobytnaia kultura [Primitive culture]. Moscow. Politizdat.572 p.
- Ter-Minasova S. G. (2018). Til zhane madenietaralik kommunikacia [Language and intercultural communication]. Almaty. National translation Agency, 320 p.

B. Ilesbekov*, Sh. Kerim, A. Zhamashev, E. Alpysbaev

Egyptian university of Islamic culture is Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty,
*e-mail: ilesbekov1991@mail.ru

CONTRIBUTION OF ISFIDZHAB SCHOLARS TO THE DEVELOPMENT OF ISLAMIC CULTURE AND SCIENCE

Scientists living in what is now Kazakhstan have made a significant contribution to the development of the Hanafi school fiqh in Central Asia. In particular, these are world-famous scientists from Taraz, Farab, Isfidzhab, Syganak and other cities. Each of them wrote valuable works in various fields of science. This article tells about the life, scientific achievements, labor, religious and government positions of medieval Islamic scholar of Kazakhstan, Ahmad ibn Mansour Al-Isfidzhabi and about other isfidzhabic scientists and their biographies along with classification. The name and number of works of Ahmad ibn Mansour al-Isfidzhabi are specified considering historical and biographical works. Details are provided about how much of his works still in the form of manuscripts and in which libraries they are stored. Considering the fact that Ahmad ibn Mansour al-Isfidzhabi lived in the era of the Karakhanids, his relations with the Karakhan rulers and about the religious and political situations at that time are also discussed. The importance of works of Ahmad ibn Mansour al-Isfidzhabi, his place in the Hanafi school, is confirmed by comparative and analytical methods. At the same time, the possibility of using scientist's work as basis of the Kazakh school of Islamic cultural studies and introduction into scientific circulation will be discussed.

Key words: Culture, law, rule, biography, manuscript.

Б. Илесбеков*, Ш. Керім, А. Жамашев, Е. Алпысбаев

Нұр-Мубарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
*e-mail: ilesbekov1991@mail.ru

Исфиджаб ғалымдарының ислам мәдениеті мен ғылымының дамуына қосқан үлесі

Орта Азияда ханафи мәзһабының дамуына Қазақ жерінен шыққан ғалымдар зор үлес қосқан. Атап айтар болсақ, Тараз, Фараб, Исфиджаб, Сығанақ және басқа да қалалардан әлемге танымал ғұламалар шыққан. Олардың әрқайсысы ғылымның әр алуан саласында құнды еңбектер жазып қалдырды. Аталған мақалада Қазақстан исламтануының ортағасырлық өкілі Ахмад ибн Мансур әл-Исфиджабидің өмірі, ғылым жолы, еңбектері, діни және мемлекеттік лауазымдардағы қызметі баяндалады. Сондай-ақ Исфиджабтан шыққан басқа да ғалымдардың есімдері мен өмірбаяндары келтіріліп, жалпы испиджабтық ғалымдардың классификациясы жасалады. Ахмад ибн Мансур әл-Исфиджабидің еңбектерінің аты мен саны тарихи және биографиялық еңбектерге жүгіну арқылы нақтыланады. Олардың қаншасы күні бүгінге дейін қолжазба күйінде жеткендігі әрі әлемнің қандай кітапханаларында сақталғандығы жайлы нақты мәліметтер беріледі. Ахмад ибн Мансур әл-Исфиджаби Қараханилер дәуіріндегі өмір сүргендіктен, оның Қарахан басшыларымен байланысы және сол кездегі діни-саяси жағдай талқыланады. Ахмад ибн Мансур әл-Исфиджабидің еңбектерінің маңыздылығы, ханафи мектебіндегі орны салыстырмалы және анализ әдістері арқылы дәлелденеді. Сонымен қатар ғалымның еңбектерін қазақстандық исламтану мәдени мектебіне негіз етіп, ғылыми айналымға енгізу мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: мәдениет, құқық, заң, ғұмырнама, қолжазба.

Б. Илесбеков*, Ш. Керім, А. Жамашев, Е. Алпысбаев

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы,
*e-mail: ilesbekov1991@mail.ru

Вклад исфиджабских ученых в развитие исламской культуры и науки

Ученые, жившие на территориях нынешнего Казахстана, внесли значительный вклад в развитие ханафитской школы в Центральной Азии. В частности, это всемирно известные ученые из Тараза, Фараба, Исфиджаба, Сыганак и других городов. Каждый из них написал ценные

работы в различных областях науки. В этой статье говорится о жизни, научных достижениях, трудах, религиозных и государственных позициях средневекового представителя исламоведения Казахстана Ахмада ибн Мансура аль-Исфиджаби. Приводятся имена и других ученых Исфиджаба и их биографии вместе с классификацией. Название и количество работ Ахмада ибн Мансура аль-Исфиджаби уточняются при рассмотрении исторических и биографических работ. Подробно излагается информация о том, сколько их рукописей мы имеем на сегодняшний день и в каких библиотеках они хранятся. Учитывая тот факт, что Ахмад ибн Мансур аль-Исфиджаби жил в эпоху Караханидов, обсуждаются и его отношения с караханидскими правителями и религиозно-политическая ситуация в то время. Важность работы Ахмада ибн Мансура аль-Исфиджаби, его места в школе Ханафи подтверждается сравнительными и аналитическими методами. Одновременно обсуждаются вопросы работы ученого на базе казахской школы исламских, культурологических исследований.

Ключевые слова: культура, право, закон, биография, рукопись.

Introduction

In the Middle Ages, the Islamic world reached the peak of education and science, which is testified by history. After the decease of the Prophet Muhammad in 632, the Khilafah era began, and the Companions (Sahabas) spread all over the world to spread the knowledge and science left by the Prophet. Islam, in turn, soon spread to Maurennahr, including Taraz, Balasagun, Isfidzhab, Otrar, Syganak and other cities in the Turkestan region. Clearly, advent of Islam led to the building of mosques and madrassas in these cities, which then developed into the centers of science, education and unique culture. For example, in the city of Isfidzhab alone a group of acclaimed scholars of the Middle Ages originated, known to the Islamic world in a number of fields, such as fiqh, hadith, Arabic language and literature and philosophy. Among them is a scholar of Middle Ages Abu Nasir Ahmad ibn Mansur al-Isfidzhabi (1087), who was a native of the medieval city of Isfidjab and is considered one of the leading jurists of the Hanafi school. Throughout his scientific career, he left a number of fundamental works on Hanafi Islamic law. Most of his works are still saved in manuscript form nowadays. Therefore, the study of the works of scientists from the Kazakh territory and putting them into scientific circulation is an urgent issue today.

Main part

Isfidzhab is a city that in the Middle Ages became the center of education, science and civilization in Kazakhstan. The name of the city of Isfidzhab on the Aksu River in southern Kazakhstan was first written in 629 in the historical schemes of Xuan-Jiang (Байпаков 2012: p. 212).

Undoubtedly, Isfidzhab was located on

the site of the town of Sairam, which is 12 km from the modern city of Shymkent. This conclusion is revealed in the work of the 11th century's scholar Mahmud Kashgari «Dictionary of Turkic dialects». He wrote in his book: «Sairam is the name of Isfidzhab, known as the White City (Madinat al-Bayda). The city is also called Saryam (Байпаков 2013: p. 25). In the medieval literature there are various variants of the spelling of the name of the city, such as «Sapidjab, Aspidzhab, Ispidzhab». According to V.V. Barthold, Isfidzhab is often used in Persian literature as Sinjab. And we follow the well-known form of Isfidzhab. The etymology of the word Isfidzhab is unclear. Iranians believe that this word (in Sogdian) literally means white water (Байтанаев 2008: p. 44).

Thus, about twenty-five scholars in various science fields, such as history, literature, theology, fiqh, hadith, Arabic language, philosophy, sufism originated from the city of Isfidjab in the Middle Ages. Most of them followed the Hanafi Madhhab, while the rest followed the Shafi'i Madhhab. Among them was Ahmad ibn Mansur al-Isfidzhabi, a prominent representative of the Hanafi school. He was born in Isfidzhab. There is no data on the year of his birth. As for the year of his death, he died in 1087 in Samarkand. Ahmad ibn Mansur received his basic education from Sheikh al-Imam Abu al-Hasan Ali ibn Bakr in Isfidjab (Эл-Исфиджаби 588: p. 146). After mastering the Hanafi school, the scholar was appointed a judge in his hometown. At that time, the Maurennahr region was ruled by the Karakhanid state. During the Karakhanid era, scholars of the Turkestan region moved west. The transfer of the capital to Samarkand by the ruler of the Karakhanid state Tamgach Khan was a great historical event. Since then, the political position of the Karakhanids in relation to local scholars has been established. Its manifestation was the appointment of scientists from the Turkestan region

to official and public positions. For instance, after the death of the judge of Samarkand Abu Shujag al-Khidr ibn Ibrahim in 1080, Ahmad ibn Mansur al-Isfidzhabi was appointed judge of Samarkand (Мухомин 2015: p. 199).

Ahmad ibn Mansur was involved in both the civil service and in creative work. During his judicial service in Isfidzhab and Samarkand, he also wrote commentaries on the main and fundamental works of the Hanafi school, leaving seven works. They are: Sharh al-Jamig al-Kabir, Sharh al-Jami' as-Sagir, Sharh al-Kafi fi-l-furu', Sharh Muhtasar al-Karhi, Sharh Adab al-Qadi, Sharh Muhtasar Tahaawi, al-Fatawa. All these books of the scientist are still saved in a manuscript form. For instance, the most famous and well-known work of the scholar is «Sharh Mukhtasar al-Tahawi». It was written as a commentary on the book al-Mukhtasar by the great Hanafi scholar Abu Ja'far al-Tahawi (d. 321). Today, libraries in Istanbul, Cairo, Jeddah, Baghdad, Bombay and Princeton have about thirty copies of Sharh Mukhtasar's work saved.

One of them is kept in the Fazil Ahmed Pasha's Foundation of the Koprulu Library in Istanbul, Turkey under the number 588. It was copied on the 5th of Dhul-Hijjah in 935. However, the name of the person who copied the book is not identified. The book consists of 380 pages, 759 pages and an average of 29, 640 lines. The number of lines on the page of the book is not the same, but varies between 38 and 40 lines. The number of words in a row is between 18 and 20 words. The book also contains 35 chapters.

The current version of the book is clear and understandable. There are almost no missing or dropped places. The dots of the letters in the words are almost completely placed. The interpretation (sharh) of the text in the book is complemented by very few additional written comments (hashiyas). The sentences in the book were written dense. Even the titles of sections and articles were written alongside regular sentences, yet in bold to distinguish them. As for the definition of the text and the commentary, it is preceded by the words, «Abu Ja'far says» and at the end of the text, the commentary is preceded by the words, «Sheikh (ie Ahmad ibn Mansur) says» (Әл-Исфиджаби 588: p. 3).

Ahmad ibn Mansur also begins every narration of his text interpretations with the imperative «Know this or you should!» directed to the word in the singular form. At the end of the interpretation of the text, the scholar always writes «God knows best!». This, in turn, reflects the scientist's religious piety and humility in science. Also, when

commenting on the text, the scholar says, «Our scholars have the following disagreements» and «It is confirmed unanimously by the of scholars (by ijma')». That is why Ahmad ibn Mansur was known as Hafiz among the scholars of his time and his successors. For example, Ahmad ibn Mansur cites verses from the Qur'an in 80 places as evidence, the hadiths of the Prophet Muhammad in 432 places, the unanimous evidence of the Hanafi scholars in 507 places, the rulings based on qiyas (analogy method) in 143 places, the category of istihsan in 121 place. In 77 places the verdicts were approved by the words of the Companions (Sahabas), and in 51 places the verdicts and issues were approved by the category of customs. It can be noticed that Ahmad ibn Mansur supported the rulings and conclusions of Hanafi jurisprudence with evidence, based on the seven sources of Hanafi fiqh, the Qur'an, the Sunnah, the ijma', the qiyas, the istihsan, the words of the Sahabah, and the customs.

In turn, Ahmad ibn Mansur's «Sharh Muhtasar Tahaawi» was the main source of about twenty valuable works in the history of the Hanafi school. Its: 1) al-Hidaya sharh bidayat al-mubtady; 2) Tuhfat al-fuqaha; 3) Bada'ig as-sana'ig fi tartib ash-shara'ig; 4) Al-Muhit al-Burhani; 5) Tabiin al-haqa'iq sharh Kanz ad-Daqa'iq; 6) Fath al-Kadir; 7) Lisan al-Hukkam; 8) Durar al-hukkam sharh durar al-ahkam; 9) Al-Ashbah ua an-naza'ir; 10) Jami garumuz sharh an-nuqaya; 11) Bahru ar-Ra'iq sharh kanz ad-daqa'iq; 12) Taisir at-tahrir; 13) Hashyat ash-shalabi; 14) Majma' al-anhur fi sharh multaqa al-abhur; 15) Durr al-muntaqa fi sharh al-multaqa; 16) Gamru `uyun al-basa'ir fi sharh al-ashbah ua an-naza'ir; 17) Hashyat at-Tahawi `ala Maraq al-falah sharh Nur al-Idah; 18) Radd al-muhtar `ala ad-Durr al-muhtar; 19) Al-Uqud al-durryya fi tanqih al-fatawa al-hamudya; 20) Al-Lubab fi sharh al-Kitab (Әл-Кубаиси 2012: p. 53).

In addition to Ahmad ibn Mansur many scholars have graduated in the city of Isfidzhab and its small town of Usbanikas. Usbanikas is one of the settlements of Isfidzhab. The distance between Usbanikas and Isfidzhab is one marhalat (one-day walk) (Әл-Хамауи 1995: p. 171). Below we are going to explore a group of scientists from these two cities:

Abu-l-Hasan Ali ibn Bakr al-Isfidzhabi

There is no data about the date of birth or death of the scientist. However, it is known that the scientist lived in the XI century because he is considered the teacher of Ahmad ibn Mansur al-Isfidzhabi. Ahmad ibn Mansur died at the end of the 11th century. Ali ibn Bakr wrote a detailed explanation of texts

“Mukhtasar”, the work of **Abu Ja’far al-Tahawi**. In his time Ali ibn Muhammad al-Isfidzhabi praised him as “The Imam of all ages and the pillar of all centuries” (Алауиддин 816: p. 210).

Abu Nasir Ahmad ibn Mansur al-Isfidzhabi

Ahmad ibn Mansur who lived in the XI century was one of the famous imams of Hanafi School of Thought (mazhab). There is no data about the year of birth of the scientist. The scientist died in 1087 in Samarkand. As mentioned above, he was the disciple of Ali ibn Bakr al-Isfidzhabi. After the death of his teacher he collected his oral explanations to «Mukhtasar al-Tahawi» and wrote them in a book. This work of Ahmad ibn Mansur is known as “Sharh Mukhtasar al-Tahawi”. In turn, this work of the scholar has become the main source of many fundamental works in Hanafi jurisprudence.

Abu-l-Azhar Muhammad ibn Ahmad al-Isfidzhabi

There is no data about the date of birth of the scientist. He died in about 500 CE/1106 AH. Abu-l-Azhar Al- Isfidzhabi wrote an explanation to “al-Jamig al-Sagir” written by Muhammad Hassan Shaibani which is considered to be one of the essential works of Hanafi fiqh. Today this work of the scientist preserved in the Fatih Library of Turkey under a number 1695 (201 pages, version written in the VII century), and in the library of Faizullah under a number 760 (243 pages, manuscript of the author from 541 AH) (Сезгин 1991: p. 68). Abu Al-Azhar Al- Isfidzhabi is one of the outstanding representatives of Hanafi School. The scientist later moved to Khujand where he died and his name is sometimes associated with al-Khujandi (Khujand).

Galib ibn Hatim al-Qadi al-Isfidzhabi

The scholar came to Samarkand where he learned through listening to the book “Al-Muktafi” from a scholar named Muhammad ibn Aslam al-Qadi. In turn, he became one of the most distinguished scientists of his time and served as a responsible judge in Samarkand. There is no information about the year of his birth or death. As noted above his teacher was Muhammad ibn Aslam al-Qadeer and his disciple was Halim ibn al-Waddax al Isfidzhabi (Насафи 1999: p. 640).

Halim ibn al-Waddah al-Isfidzhabi

This scientist’s birth of place was also Isfijab. In his speech it was said that: “I learned by listening to the book of Abu Abdullah Muhammad ibn Aslamni – “al-Maktafi” from the narration of Galib ibn Khatim al-Qadiy al-Isfidzhabi. He narrated us this book from Muhammad ibn Aslam”. At the same time on the way to Samarkand with Halim ibn al-Waddah was Zafar ibn al-Lays al-Sugri and they

studied this book together from Galib ibn Hatim. Date of birth and death of a scientist is not identified in biographical works (Насафи 1999: p. 640).

Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf Baha ad-Din Abu-l-Magali al- Isfidzhabi

The scientist died at the end of the VIIth century. He was the teacher of Jamaluddin Ubaydullah al-Mahbubi. Scientists had several works in Hanafi fiqh such as “al-Hawie fi Muhtasar Tahawi” (today preserved in the Kubruli library), “Zad al-fuqaha Sharh Muhtasar al-Quduri”, “Nisab al-fuqaha” (Әл-Бағдади 1951: p.106).

Abu-l-Hasan Ali ibn Muhammad ibn Ismail ibn Ali ibn Ahmad ibn Muhammad ibn Ishaq al-Samarqandi al-Isfidzhabi

The scholar was born on Monday, on the 7th of Jumada Awwal in 454 CE. He was educated by sheikh, qadi and a chief -imam – Abu Ali Hussein ibn Ali ibn Ahmad ibn Rabi as -Sankabasi. The scholar had a well-known work in Islamic world called “Sharh Mukhtasar al-Tahawi”. He died on Monday, on the 23rd of Dhul Kaada in 535 CE in Samarkand (Насафи 1999: p. 570). In data it is said that nobody knew by heart Hanafi mazhab like him in the area of the Mawarannahr. So he was privileged among scientists of mazhab as “Sheikh-l-Islam”. Among his disciples were the authors of the book “Hidaya” – Burhanuddin al-Marginani and Najmuddin an-Nasafi, Abdulkarim al-Samgani (Кыналы Зада 2005: p. 142). Besides, Abu Bakr ibn Ahmad ibn Ali ibn Abdulaziz Al-Balhi al-Samarkandi a person who is known by nickname “Zahir” learned Fiqh from Abu-l-Hasan al-Isfidzhabi (Мухитдин әл-Ханафи 1995: p. 271).

As we can notice nearly every Ispidjabi scientists were born in Isfidzhab, received first knowledge and lived there for some time but passed away in other cities of Islamic world. The reason was the developed process of inter-religious and inter-regional exchange of knowledge and experience in Islamic world in those centuries. As a result, any researcher was not limited to get knowledge in their own country but also traveled to other cities of Mawarannahr region like Khorasan, Sham and Hijaz traveling for searching knowledge. Some of them died in pursuit of science in one of these cities while others settled for science or education.

Abd al-Maujud ibn Nasser al-Adib al-Isfidzhabi

This scientist was also a native of Isfidzhab but there is no information about his birth or death. However, there is evidence that he was one of the muhaddithin scholars in the region. The scholar had two sons: Abdul Jalil and Abdulhamid. They were

among the eminent scholars who learned from their father and other scholars and narrated hadiths (Насафи 1999: p. 420).

Abu Muhammad Abdullah ibn Muhammad ibn Mahmud ibn Ubaid as-Samarkandi Al-Isfidzhabi

The scholar also lived in Isfidzhab and died there on Friday in the month of Ramadan in 343 CE. He narrated a hadith from Sheikh Abu Hafs Omar ibn Ahmad al-Shabibi. As for his disciples, al-Samgani stated in his work "al-Ansab" that the scholar was the teacher of Sa'id ibn Hatim al-Samarkandi (Насафи 1999: p. 320).

Abu Ahmad Muhammad ibn Ahmad ibn Ali ibn al-Hasan al-Hazzam al-Marwazi al-Isfidzhabi

The scientist is considered to be a resident of Maru. He traveled to the Mawarannahr region and stayed in Samarkand for some time. Then he moved to Isfidzhab where he died. He was educated by such scholars as Abdullah ibn Mahmud as -Sagdi, Hammad ibn Ahmad ibn Hammad al-Qadi, al-Husayn ibn Muhammad ibn Musghab as -Sanji, Ali ibn Muhammad ibn Yahya ibn Khalid, and Muhammad ibn Ayyub al-Marwazi. In turn, he taught many scholars like Hasan ibn Mansur al-Muqri al-Isfidzhabi and Husayn ibn Muhammad ibn Zahir al-Usbanikasi and others. The scientist died in the city of Isfidzhab after the year 350 (Әс-Самғани 1962: p. 146).

Abu Ali al-Hasan ibn Mansur ibn Abdullah ibn Ahmad al-Muaddib al-Muqri al-Isfidzhabi

He received knowledge from two Samarkandi scientists like Hasan ibn Ali al-Maydani and Muhammad ibn Yusuf al-Faqih al-Şafiqi. Abu Saad al-Idrisi said about him: "Hasan ibn Mansur was very interested in studying hadith and wrote many hadiths. He also narrated hadiths from Zafar ibn al-Lays al-Isfidzhabi, Mujahid ibn Aghyun al-Fargani, and many other Iraqi and Khorasan scholars. I think the scientist died after 380 CE" (Әс-Самғани 1962: p. 230).

Zafar ibn al-Lays ibn Qall Abu Ali al-Sugri al-Usbanikasi al-Isfidzhabi

The scholar came to Samarkand, had knowledge from Muhammad ibn Aslam al-Qadi and other scholars and narrated hadith. He died after the year 320 AH. There is also evidence that the scholar served as a judge in Nasaf for some time and was one of the most pious and virtuous of the rulers (Насафи 1999: p. 294).

Al-Qadi Jamaluddin al-Isfidzhabi

He was a native of Isfidzhab, a Hanafi scholar and served as well as a judge. There is no information

about the date of birth or death of the scientist and about his teachers and students. However, there is evidence that shows his place and status in science. For example, Mukhtar ibn Mahmud az-Zahidi (891 CE), mentioned about qadi Jamaluddin al-Isfidzhabi in his book "al-Quniya" (Мухитдин эл-Ханафи 1995: p. 281). During the research it was confirmed that in the book of az-Zahidi "al-Quniya" there was a name of Jalaluddin from Isfidzhab who was a judge and made fatwas during his service. (Әз-Заһиди 2006: p. 318).

Ahmad ibn Umar ibn ad-Dahab al- Isfidzhabi

There is almost no information about the date of birth or life of the scientist, his life and career. However, there is evidence that the scholar was engaged in narrating hadith. For example, the mufassir of the Quran Abu Ishaq Ahmad ibn Ibrahim al-Saglabi (427 CE) mentioned that during the interpretation of the 214th verse of Surah "Baqarah", he used the hadith of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) from Ahmad ibn Umar ibn ad-Dahab al-Isfidzhabi who narrated from Ahmad ibn Ubayy ibn Ahmad al-Jurjani (Әс-Сағлаби 2015: p. 385).

Abu Nasir Ahmad ibn Imran al- Isfidzhabi

Abu Sa'id Ahmad ibn Muhammad al-Malini (412 CE) in his "Kitab al-arbagin fi shuyukh al-Sufi work" narrated great Sufi scholars' words from Abu Nasr Ahmad ibn Imran al-Isfidzhabi (Әл-Малини 1997: p. 127).

Daud ibn Sa'id ibn Ahmad Abu Tahir al-Tamimi al-Balghami al- Usbanikasi

He was a sheikh, judge, imam, and muhaddith. There is no data about the date of birth and death of the scholar. However, Abu Nasir Ahmad ibn Mansur ibn Ahmad ibn Ismail al-Ghazqi who learned from him and narrated a hadith died in 465 and was buried in Chakar-Diza cemetery (Насафи 1999: p. 154).

Abu Nasir Ahmad ibn Zahir ibn Hatim ibn Rustam al-Adib al-Usbanikasi

He was a very honest, reliable and kind scholar. The scholar was educated by al-Ustaz Abdullah ibn Muhammad ibn Yaqub al-Bukhari. Abu Saghd al-Idrisi, who was his disciple mentioned that his teacher came to Samarkand and settled there where he died after 360 CE. (Әс-Самғани 1962: p. 194).

Abu Ali al-Husayn ibn Muhammad ibn Zahir ibn al-Khatim al-Faqih al-Usbanikasi

He was a nephew of Abu Nasir al-Usbanikasi. He studied jurisprudence in Samarkand. Then he returned to Usbanikas. The scientist was a jurist. He used to travel to Samarkand for trade. Abu Sa'd al-

Idrisi said about the scholar, that: “He was a scholar who kept up with us and was well versed in the teachings of accounting and inheritance. He returned from Samarkand to Usbanikas where he died after 390 CE. He was educated by Farab Sadi ibn Sagid al-Sunahiden, Isfidzhab Abu Ahmad al-Hazzam al-Marwazi and other scholars. In Samarkand, we learned from him together with Abu-l-Hasan Saqid ibn Hatim ibn Adi al-Faqih al-Usbanikasi (Әс-Самғани 1962: p. 194).

Sa'id ibn Hatim ibn Adi al-Faqih Abu al-Hasan Usbanikasi

The scientist moved to Samarkand and settled there. He was a sheikh and very pious man. He settled in Samarkand for a long time and learned fiqh from faqih Abu-l-Hasan ar-Rahbi ash-Shafi'i. His son al-Hasan was born while the scientist was in Samarkand. After a journey to Turkic lands in 380th he returned to Usbanikas where he died shortly afterward. The scholar was educated by Sheikh Abdullah ibn Muhammad ibn Mahmud as -Samarkandi, a resident of Isfidzhab. Also he was a teacher of Hafiz Abu Sagd Abdurahman ibn Muhammad al-Idrisi and Zafar ibn al-Lays ibn Qall al-Sugri al-Usbanikasi from Isfidzhab region (Әс-Самғани 1962: p. 195).

Abu Bakr Muhammad ibn Sufyan al-Usbanikasi al-Faqih al-Shafi'i

For some time the scientist served as a judge in Nasaf. He was a pious and an obedient governor. Abu al-Abbas al-Mustaghfiri mentioned this in his book “History of Nasaf”. He learned fiqh from Abu Bakr Ahmad ibn al-Hasan al-Farisi, one of the great scholars of the Shafi'i school. The scientist died in the land of Sogdia in 375/6 (Әс-Самғани 1962: p. 195).

Al-Hakim Abu Muhammad Abdullah ibn Abu Shujagh al-Usbanikasi

The scientist was a local person of Usbanikas, one of the settlements of Isfidzhab. Information about the year of his birth or death does not appear in biographical works. However, there is evidence that the scholar was an expert in the fields of jurisprudence and hadith. Also he was a representative of the Shafi'i school. He was educated by the faqih Abu al-Hasan Ali ibn Zakariya the mufti of Shash (Әс-Самғани 1962: p. 195).

Ali ibn al-Hasan al-Usbanikasi

This scientist was also a local person of Usbanikas. There is no data about the date of birth or death of the scientist. However, there is a lot of evidence that he studied science from great scholars. So, in 341 after Hijra he studied by listening to the book of Abu Isa “Jamig” together with scholars like

Ali ibn Hatim al-Shaugari and Ali ibn Muhammad al-Shaugari from narration of Muhammad ibn Mahmud ibn Anbar (Насафи 1999: p. 532).

Ahmad ibn Muhammad Abu Al-Abbas Al-Khayiat al-Isfidzhabi

A scholar settled in the fortress Sham. Later he educated in Tinat city by Abu Al-Khair al-Tinat. He was one of the first disciples of Zun-Nun al-Misri. Abu Abdur -Rahman as-Salami said: “Ahmad ibn Muhammad Abu al-Abbas al-Khayiat lives in Egypt but before he lived in the fortress of Sham. He had knowledge from Abu al -Khair al-Aktag and other scholars. The scientist ate only what he earned with his own hands. I heard from Omar ibn Anbar that Abu Al-Abbas came from Isfidzhab”. After the death of his teacher Abu Uthman al-Maghribi in 99 AH, Abu al-Abbas also left this world (Ибн әл-Адим, 1995: p. 423).

Maulana Tajuddin al Isfidzhabi

Sheikh al-Fadil al-Kabir Tajuddin al-Hanafi al-Isfidzhabi was one of the great scientists. He was the son-in-law of Sheikh Alawiddin Omar ibn Asgad al-Lahuri al-Bandawi. However, despite such kinship the scholar strictly forbade people from listening to songs, dancing and associating with women (Әт-Талиби, 1999: p. 241).

Minhaj ad-Din Abu Al-Abbas Ahmad ibn Muhammad ibn Muhammad al- Isfidzhabi al-faqih

The scientist was one of the writers of his time. I found and read the following verse written by him in 657 where he said: “One of the Sufi's said: “I saw al-Shibli standing in a mosque of city and a large crowd gathered around him. And he was saying “May Allah has mercy on the slave who prays to one who has lost something and asks Allah to return it to him”. When a boy came to him and asked “What did you lose?” He said, “Patience, I have lost it.” The people around him wept (Әл-Фуати 1993: p. 551).

In the Middle Ages all the scientists from Kazakh lands wrote their scientific works in Arabic. The reason of that is that time Arabic was the common language of science. Unfortunately, there is no proof that these scientists were Arabs, Persians or Turks. We cannot declare that they were Arabs because their names were similar to Arabic names or because their works were written in Arabic. Besides we cannot argue that Isfidzhab was built by Sogdians and they all were Persians. All of these scholars lived in Karakhanid era. Historical records confirm that population of Karakhanid state consisted of Karluk Turks, as well as other Turkic tribes are Sogdians and hodjas.

Ahmad ibn Mansur belongs to the previous generation of Hanafi scholars from Isfidzhab.

Although he held public and religious positions. The scholar wrote commentaries on the main theological and legal works of Hanafi school and left about a dozen valuable handwritten works for future generations. Besides the vast majority of 24 Ispidzhabi scientists listed above considered being representatives of Hanafi School. We can see both in the history of Karakhanids and in the way of life of scientists that Hanafi school provided by great support during Karakhanid period. However, this does not mean that Karakhanid leaders did not support other madhabs beside Hanafi and forbade their spread within the country. In Mawarannah region Shafi'i school was developed as the main opponent of Hanafi School. In this research, it was defined that about 10 of 25 scientists from Ispidzhab were jurists of Shafi'i school. There were also several Hanafi and Shafi'i scholars who were Sufis. These are just twenty-five scientists whose names and biographies have appeared in books. Besides there are many scientists whose names were not included in historical and biographical works. All this shows that the city Isfidzhab was a great center of learning, education and culture.

Research methodology

Hermeneutic, historical-comparative, induction

and deduction methods were used in the research. Through this set of methods, the research has achieved a clear and valuable result.

Concluding part

It can be seen from the above that Ahmad ibn Mansur al-Isfidjabi made a significant contribution to the development of the Hanafi school of fiqh in Central Asia. It is observed that later the works of Ahmad ibn Mansur were used by scholars from all over the Islamic world. This, in turn, is confirmed by the fact that the works of the scholar, although preserved in manuscript form to this day, have been used in scientific circles for ten centuries.

– During the reign of the Karakhanid state (940-1211) significant support was given to scientists from the Turkestan region;

– Ahmad ibn Mansur al-Isfidjabi contributed to the development of the Hanafi school of fiqh in Central Asia;

– Sheikh Imam Abu-l-Hasan Ali ibn Bakr al-Isfidjabi was a teacher of Ahmad ibn Mansur;

– Apart from fiqh, Ahmad ibn Mansur was well versed in the Qur'an, hadith, aqidah, Arabic language and history;

– Before moving to Samarkand, Ahmad ibn

Mansur was a judge of Isfidjhab.

Әдебиеттер

- Алауиддин, И. 816. Шарх Мухтасар әт-Тахауи. Станбул, Сулеймания, б. 211.
- Ал-Малини, А. 1997. Китаб әл-Арбағин фи шуюх әс-суфия. Бейрут, Дәру-л-башаир әл-исламия, б. 620.
- Әл-Хамауи, Ш. 1995. Муғжам әл-Булдан. Бейрут, Дәру Садир, б. 510.
- Әл-Фуати, Ш. 1993. Муғжам әл-әдәб фи муғжам әл-алқаб. Иран, Муассасату-т-тибаға уа-н-нашр, б. 460.
- Әл-Бағдади, И. 1951. Хадияту әл-Арифин әсмә әл-муәлләфин уа әсәр әл-мусаннафин. Ливан, Дәру ихия әт-турас әл-араби, б. 545.
- Әс-Сәмғани, А. 1962. әл-Әнсәб. Хайдар Абад, әл-Мағариф әл-Османия, б. 350.
- Әт-Талиби, Х. 1999. Әл-Иғлам бимән фи тарих әл-һинд минә-л-ағлам. Бейрут, Дәру ибн Хазм, б. 450.
- Әс-Сағлаби, А. 2015. Әл-Кашф уа-л-баян ған тәфсири-л-Куран. Жидда, Дәру-т-тәфсир, б. 320.
- Әл-Исфиджаби, А. 588. Шарх Мухтасар әт-Тахауи. Қолжазба: Станбул, Түркия, 380 б.
- Әл-Кубаиси, С. 2012. Шарх әл-Исбижаби `ала Мухтасар әт-Тахауи лил Имам әл-Исбижаби. Бағдад, Жамиғат әл-Иракия», б. 388.
- Әз-Зәһиди, М. 2006. Әл-Қунияту-л-муния ли тәтмими-л-ғуния. Индия, Махананд, б. 412.
- Байпаков, К. 2012. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). – Т. 1. – Алматы, – С. 390.
- Байпаков, К. 2013. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). – Т. 2. – Алматы, – С. 516.
- Байтанаев, Б. 2008. Древний и средневековый Исфиджаб: диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Алматы, – С. 305.
- Ибн әл-Адим, К. 2003. Бағият әт-талаб фи тарихи Халаб. Бейрут, Дәру-л-фикр, б. 320.
- Қыналы Зада, А. 2005. Табақату-л-ханафия. Бағдад, Диуану-л-уақф әс-сунни, б. 237.
- Муминов А. 2015. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, – С. 400.
- Мухитдин әл-Ханафи, А. 1995. әл-Жауаһир әл-мудия фи табақат әл-ханафия. Каратиши, Мир Мухаммад кутуб хана, б. 430.

- Насафи, Н. 1999. Эл-Қанд фи зикри уләмәи Самарқанд. Иран, Мират эт-турас, б. 640.
Сезгин, Ф. 1991. Тарих эт-турас эл-араби. Сауд Арабия, Жамиғат эл-имам Мухаммад ибн Суғуд эл-исләмия, б. 640.

References

- Alauiddin, I. 816. Sharh Mukhtasar et-Takhawi [A brief explanation of Tahawi]. Istanbul, Sulaymaniyah, b. 211.
Al-Malini, A. 1997. Kitab al-Arbagin fi shuyuh as-sufiya [Book of forty in Sufi elders]. Beirut, Daru-l-Bashair al-Islamiya, b. 620.
Al-Fuati, Sh. 1993. Mugjam al-adab fi mugjam al-alkab [A dictionary of literature in the dictionary of titles]. Iran, Muassasatu-t-tibaga ua-n-nashr, b. 460.
Al-Baghdadi, I. 1951. Hadiyatu al-Arifin asma al-muallafin wa asar al-musannafin [The gift of those who know the names of authors and monuments classified]. Lebanon, Daru ihya at-turas al-arabi, b. 545.
As-Samgani, A. 1962. al-Ansab [Genealogy]. Haidar Abad, al-Magharif al-Osmaniya, b. 350.
At-Talib, H. 1999. Al-Iglam biman fi history al-hind mina-l-aglam. Beirut, Daru ibn Hazm, b. 450.
As-Saglabi, A. 2015. Al-Kashf wa-l-bayan gan tafsiri-l-Quran [Disclosure and clarification of the interpretation of the Qur'an]. Jeddah, Daru-t-tafsir, b. 320.
Al-Isfidjabi A. 588. Sharh Mukhtasar al-Tahawi [A brief explanation of Tahawi]. Manuscript: Istanbul, Turkia, b. 380.
Al-Kubaysi S. 2012. Sharh al-Isbjabi `ala Mukhtasar at-Tahawi [Explanation Esbjabi on the brief Tahawi]. Bagdad, Jami` at al-iraqia, b. 388.
Al-Hamawi Y. 1995. Mugjam al-Buldan [Glossary of countries]. T. 1. Beirut, Daru Sadir, b. 538.
Az-Zahidi, M. 2006. Al-Quniyatu-l-muniya li tatmimi-l-guniya [The seminal cannula of the rich complement]. India, Mahanand, b. 412.
Baipakov K. 2012. Drevnyaya i srednevekovaya urbanizatsiya Kazakhstana (po materialam issledovaniy Yuzhno-Kazakhstanskoy kompleksnoy arkhеologicheskoy ekspeditsii) [Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan (based on studies of the South Kazakhstan complex archaeological expedition)]. T. 1. Almaty, s. 390.
Baipakov K. 2013. Drevnyaya i srednevekovaya urbanizatsiya Kazakhstana (po materialam issledovaniy Yuzhno-Kazakhstanskoy kompleksnoy arkhеologicheskoy ekspeditsii) [Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan (based on studies of the South Kazakhstan complex archaeological expedition)]. T. 2. Almaty, s. 516.
Baitanaev B. 2008. Drevniy i srednevekovyy Isfidzhab (dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni doktora istoricheskikh nauk) [Ancient and medieval Isfijab (dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences)]. Almaty, s. 305.
Ibn al-Adim, K. 2003. Bagiat at-talab fee tarihi Halab [In order to order in the history of Aleppo]. Beirut, Dar al-Fikr, b. 320.
Kynaly Zada, A. 2005. Tabaqatu-l-Hanafiya [Biography of al-Hanafia]. Baghdad, Diwanu-l-waqf as-Sunni, b. 237.
Muminov A. 2015. Khanafitskiy mazhab v istorii Tsentral'noy Azii [Hanafi mazhab in the history of Central Asia]. Almaty, Kazakh encyclopedias, s. 400.
Muhitdin al-Hanafi, A. 1995. al-Jawahir al-mudiya fi tabaqat al-hanafiya [Luminous essences in Biography of al-Hanafia]. Karatishi, Mir Muhammad Kutub Hana, b. 430.
Nasafi, N. 1999. Al-Kand fi zikri ulemai Samarkand [Al-Qand in the mention of the scholars of Samarkand]. Iran, Mirat at-turas, b. 640.
Sezgin, F. 1991. Tarikh al-Turas al-Arabi [History of Arab heritage]. Saudi Arabia, Jamiat al-Imam Muhammad ibn Sughd al-Islamiya, b. 640.

Н.А. Гусейнова

Институт Философии НАН Азербайджана,
Азербайджанский Университет Языков, Азербайджан, г. Баку,
e-mail: nigar.huseynova@gmail.com

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ КУЛЬТУРНОЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Статья посвящена исследованию проблемы мультикультурализма в культурной политике. Как известно, мусульманская цивилизация является проблемой в рациональной монокультуре Запада, где она формирует многокультурное общество. Толерантность Запада, формирование среды межкультурного и межрелигиозного диалога, демократическая культурная политика являются основными факторами возникновения многокультурного общества. Как известно, среди экономических, законодательных и концептуальных показателей культурной политики аспект философской ценности входит в содержание последней. Наряду с либеральными, просветительскими, государственно-бюрократическими и рыночными моделями, существует также модель этнической свободы культурной политики. Целью данного исследования является изучение мультикультурализма как неотъемлемой части культурной политики на основе азербайджанских материалов. Основными методами исследования являются междисциплинарный, сравнительный и системный подходы, аксиологические и нормативные методы. Метод междисциплинарного подхода позволяет определить культурные и философские границы изучения предмета. В социокультурной реальности Азербайджана мультикультурализм выступает как методологическая теория, опыт и идеология культурной политики в качестве философской категории. Одним из основных направлений культурной политики в Азербайджане является обеспечение культурного и многокультурного образа жизни в стране, интеграция в мировое культурное пространство, развитие межкультурных связей, защита национального и духовного достояния. Азербайджан основан на идее мультикультурализма как ключевой парадигмы в развитии своей культурной политики. По мнению автора, государство играет решающую роль в формировании единого культурного пространства в стране и реализации культурной политики. Это приводит к укреплению и стабилизации общества. В статье утверждается, что в демократических обществах мультикультурализм как культурный феномен занимает ведущее место в культурной политике, и в этом смысле, национальные концепции культурной политики основаны на достижениях общественно-политических наук, особенно современной социальной философии.

Ключевые слова: культурная политика, концепция культуры, азербайджанская модель мультикультурализма, философия диалога.

N.A. Huseynova

Azerbaijan National Academy of Sciences,
Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku,
e-mail: nigar.huseynova@gmail.com

Multiculturalism as an integral part of the cultural policy of Azerbaijan

The article is devoted to the study of the problem of multiculturalism in cultural policy. Known, the Muslim civilization is a problem in the rational monoculture of the West, where it forms a multicultural society. The tolerance of the West, the formation of an environment for intercultural and interreligious dialogue, democratic cultural policy are the main factors in the emergence of a multicultural society. As known, among the economic, legislative and conceptual indicators of cultural policy the aspect of philosophical value is included in the content of the latter. There are liberal, enlightening, state-bureaucratic, market models, as well as a model of ethnic freedom of cultural politics. The aim of the study is to multiculturalism as an integral part of cultural policy based on Azerbaijani materials. The main research methods are interdisciplinary, comparative and systematic approach, axiological and normative methods. The method of interdisciplinary approach allows you to determine the cultural and philosophical

boundaries of the study of the subject. In the sociocultural reality of Azerbaijan, multiculturalism acts as a methodological theory, experience and ideology of cultural policy as a philosophical category. One of the main directions of cultural policy in Azerbaijan is the provision of a cultural and multicultural lifestyle in the country, integration into the world cultural space, the development of intercultural relations, protection of national and spiritual heritage. Azerbaijan is based on the idea of multiculturalism as a key paradigm in the development of its cultural policy. The state plays a decisive role in the formation of a single cultural space in the country and in the implementation of cultural policy. This leads to the strengthening and stabilization of society. The article states that, in democratic societies, multiculturalism as a cultural phenomenon occupies a leading place in cultural policy, and in this sense, national concepts of cultural policy are based on the achievements of social and political sciences, especially modern social philosophy.

Key words: cultural policy, concept of culture, Azerbaijani model of multiculturalism, philosophy of dialogue.

Н.А. Гусейнова

Әзірбайжан Ұлттық Ғылым академиясы,
Әзірбайжан Тілдер Университеті, Әзірбайжан, Баку қ.,
e-mail: nigar.huseynova@gmail.com

Мультикультурализм Әзірбайжанның мәдени саясатының құрамдас бөлігі ретінде

Мақала мәдени саясаттағы көпмәдениеттілік проблемасын зерттеуге арналған. Белгілі, мұсылман өркениеті – бұл көпмәдениетті қоғам құратын Батыстың рационалды мономәдениетіндегі проблема. Батыстың толеранттылығы, мәдениетаралық және дінаралық диалог үшін ортаны қалыптастыру, демократиялық мәдени саясат көпмәдениетті қоғамның пайда болуының негізгі факторлары болып табылады. Өздеріңіз білетіндей, мәдени саясаттың экономикалық, заңнамалық және тұжырымдамалық көрсеткіштерінің ішінде философиялық құндылық аспектісі соңғысының мазмұнына енеді. Либералды, білім беру, мемлекеттік-бюрократиялық, нарықтық модельдер, сондай-ақ мәдени саясаттың этникалық еркіндік моделі бар. Зерттеудің мақсаты – мәдениетті мәдени саясаттың ажырамас бөлігі ретінде әзірбайжан материалдары негізінде зерттеу. Зерттеудің негізгі әдістері – пәнаралық, салыстырмалы және жүйелік тәсіл, аксиологиялық және нормативті әдістер. Әзірбайжанның әлеуметтік-мәдени болмысында мультикультурализм философиялық категория ретінде мәдени саясаттың әдіснамалық теориясы, тәжірибесі және идеологиясы ретінде әрекет етеді. Әзірбайжандағы мәдени саясаттың негізгі бағыттарының бірі – бұл елде мәдени және көпмәдениетті өмір салтын қамтамасыз ету, әлемдік мәдени кеңістікке интеграциялану, мәдениаралық қатынастарды дамыту, ұлттық және рухани мұраны қорғау. Пәнаралық тәсіл әдісі тақырыпты зерттеудің мәдени-философиялық шекараларын анықтауға мүмкіндік береді. Әзірбайжан өзінің мәдени саясатын дамытудағы негізгі парадигма ретінде көп мәдениеттілік идеясына негізделген. Мемлекет елде біртұтас мәдени кеңістікті қалыптастыруда және мәдени саясатты жүзеге асыруда шешуші рөл атқарады. Бұл қоғамның нығаюына және тұрақтануына әкеледі. Қорыта айтқанда, демократиялық қоғамдарда мәдени құбылыс ретінде көпмәдениеттілік мәдени саясатта жетекші орын алады және осы тұрғыдан алғанда мәдени саясаттың ұлттық тұжырымдамалары әлеуметтік және саяси ғылымдардың, әсіресе қазіргі әлеуметтік философияның жетістіктеріне негізделген.

Түйін сөздер: мәдени саясат, мәдениет тұжырымдамасы, мультикультурализмнің әзірбайжандық моделі, диалог философиясы.

Введение

Современная философская наука рассматривает проблему мультикультурализма как составную часть культурной политики и анализирует ее сущность и содержание на уровне требований новой эпохи. Реализация успешной культурной политики во многих странах, где преобладают гражданское общество и демократические традиции, зависит от утверждения идеи мультикультурализма.

В таких странах принципы культурного плюрализма и мультикультурализма представлены на одном уровне, но на разных уровнях статуса. Другими словами, мультикультурализм является прежде всего философской проблемой, и его интерпретация в этом аспекте способствует формированию рациональной, гуманистической культурной политики: «В принципе мультикультурализм – это отношение как к иным (гетерогенным) основаниям своей культуры, так и отношение в целом к другим культурам.

Он, как видим, предполагает признание множественности оснований любой культуры и признает значимость для него культурного взаимодействия и диалога» (Мамед-заде, 2016:203-208). Таким образом, мультикультурализм является культурным явлением как объект философских исследований, и в широком смысле является неотъемлемой частью культурной политики.

Исходя из всего этого, следует отметить, что политика демократической культуры в конечном итоге приводит к формированию национально-культурной и гражданской идентичности, корпоративного мультикультурализма. Именно поэтому стратегия мультикультурализма основана на следующих принципах культурной политики:

- многообразие культур отражает культурное разнообразие общества, и каждый гражданин может сохранять и развивать свое культурное наследие в таких социумах;
- мирное сосуществование различных культур создает потенциал стабильности для будущего общества;
- политика культурного разнообразия создает благоприятные условия для реализации прав всех коренных народов и национальных меньшинств в любом государстве.

Следы восточной культуры, исторически существующей на Западе, объясняются его рациональными и плюралистическими ценностями. Различные интеллектуальные методы, появившиеся на Востоке, также включены в различные новые культурные парадигмы, формирующиеся на Западе. Это повышает интерес к исламским ценностям и философским парадигмам в западной культуре. Мусульманская цивилизация является проблемой в рациональной монокультуре Запада, где она формирует многокультурное общество. Несомненно, ислам занимает особое место на Западе и на Востоке. Толерантность Запада, формирование среды межкультурного и межрелигиозного диалога, демократическая культурная политика являются основными факторами возникновения многокультурного общества. Как известно, среди экономических, законодательных и концептуальных показателей культурной политики аспект философской ценности входит в содержание последней. Существуют либеральные, просвещающие, государственно-бюрократические, рыночные модели, а также модель этнической свободы культурной политики. Мультикультурализация политики в области культуры также играет важную роль. В этой связи заслуживает внимания проявление принципов мультикультурализма на

этнокультурном, гражданском, религиозном и региональном уровнях.

Появление политики мультикультурализма в дискурсах о толерантности и плюрализме, которые являются основой либеральной демократии, также представляет большой научный интерес.

Что касается Азербайджана, то установление здесь либерально-демократических ценностей, реализация азербайджанства, национальной идеи, мультикультурализма и толерантности зависят от последовательного, целенаправленного проведения демократической культурной политики.

В социокультурной реальности Азербайджана мультикультурализм выступает как методологическая теория, опыт и идеология культурной политики в качестве философской категории. Важность мультикультурализма в реальности Азербайджана также заключается в том, что в культурной политике он обеспечивает гармонию отношений между многочисленными народами и национальными меньшинствами.

Одним словом, в демократических обществах мультикультурализм как культурный феномен занимает ведущее место в культурной политике, и в этом смысле, национальные концепции культурной политики основаны на достижениях общественно-политических наук, особенно современной социальной философии.

Цель исследования

Цель темы исследования – теоретически и практически обосновать принцип, согласно которому идеи мультикультурализма в Азербайджане являются важной частью культурной политики.

Методология исследования

Основными методами исследования являются междисциплинарный, сравнительный и системный подходы, аксиологические и нормативные методы. Метод междисциплинарного подхода позволяет определить культурные и философские границы изучения предмета. Сравнительный метод обеспечивает научную и теоретическую основу для выявления сущности мультикультурализма в культурной политике, анализа проблем культурной политики и мультикультурализма в различных европейских странах через призму системного и сравнительного подходов, а также изучения перспектив мультикультурализма в культурной политике Азербайджана.

Степень развития проблемы

Древнегреческие мыслители Платон, Плотин, Полибий, Аристотель, современные европейские философы просвещения С. Монтескье, Дж. Локк, Х. Гольбах также подошли к культуре с мультикультурного аспекта.

Первыми исследователями мультикультурализма на Западе были Г. Маркузе и И. Берлин. Они впервые ввели термин «мультикультурализм» в научный оборот.

Исследователи XX века Ф. Свенссон, В. Вандайк, А. Эддис, М. Макдональд, Д. Карми, Дж. Тейлор, И. Тамер, Дж. Шпиннер, Р. Бубек, Дж. Раз и У. Кимлика приняли мультикультурный подход к идентичности, выдвинули философские и политические концепции в этой области.

В начале XXI века Б. Барри, Б. Парекх, Т. Модуд, Дж. Каренс, Э. Митник, Н. Тербиска Касалс, Дж. Тулли, М. Вальзер, Я. Хабермас, К. Янке, Х. Гайослер, Дж. Краудер, К. Малика, А. Паттен, Г. Гитлейн, российские исследователи В.С. Малахов, В.А. Тишков, О.Д. Вишняков, Т.П. Вольков, Д.Н. Нечаев, В.И. Сморгунов, А.В. Вережевская, Ю.Л. Вережягин, Ю. Доменцев, П. Квисто, А.С. Колесников, Г.С. Кондратьев, Б. Межуев, И.С. Семьененко, Н.К. Гасанова концептуально изучали мультикультурализм, В.Г. Антонов, Г. Карпов, С.М. Федюнун, М.Ф. Тлостанов, А. Садохин, И.А. Малковский, В.Г. Федотов, А.А. Борисов изучали философский аспект мультикультурализма.

Казахстанские исследователи Н.Я. Байженова, Р.К. Кадыржанов, Г.К. Шалабаева, К. Масимов, А. Нисанбаев изучали мультикультурализм как модель бесконфликтного этносоциального развития, в том числе взаимосвязь этнокультурной символики и национальной идентичности, проблемы мультикультурализма в постсоветском Казахстане.

Азербайджанские исследователи Р. Мехтиев, И. Габиббейли, Ф. Мамедов, Г. Аббасова, И. Мамед-заде, З. Гулузаде и другие исследовали проблему культуры и мультикультурализма с разных сторон. Автор попытался проанализировать проблему мультикультурализма в культурной политике Азербайджана, сославшись на работы этих исследователей и других.

Мультикультурализм как социокультурный феномен и культурная концепция

Известно, что в западных странах мультикультурализм изучается как социокультур-

ный феномен и культурная концепция, характеризующая разнообразие культур. Термин «мультикультурализм» относится к постмодернистским парадигмам мышления, которые требуют свободы выбора культурной идентичности перед лицом всех форм насилия. Термин впервые появился в политическом лексиконе в 60-х и 70-х годах двадцатого века, а позже был использован в качестве научной концепции в 1990-х годах. «Несмотря на различие трактовок, можно выделить два значения данного термина: 1) культурная неоднородность какого-либо общества, культурное многообразие; 2) социально-политическая парадигма, в которой культурная неоднородность социума, являющаяся основополагающим фактором, реализуется в конкретных политических, идеологических и социальных проектах» (Нарочницкая). Согласно выше изложенному, если первое толкование является традиционным, второе является постмодернистским с точки зрения идеологического и ценностного содержания. В целом мультикультурализм выражает позитивное отношение к культурному разнообразию или, точнее, к влиянию разнообразия на культурные ценности.

Отношение к мультикультурным ценностям в некоторых западных странах сегодня неоднозначно. Например, бывший премьер-министр Великобритании Дэвид Кэмерон говорил о политике мультикультурализма в своей стране: «Следуя доктрине государственного мультикультурализма, мы способствовали тому, чтобы различные культуры жили самостоятельной жизнью, отдельно друг от друга и вне магистрального направления культуры. Мы не предложили им видение общества, к которому они хотели бы принадлежать. Мы относились толерантно к этим изолированным сообществам, поведение которых полностью противоречило нашим ценностям» (David Cameron). По мнению автора, доктрина «государственного мультикультурализма» уже стала препятствием для интеграции различных культур в общество в Великобритании.

Некоторые исследователи «обыкновенно определяют мультикультурализм как группу идей о важности политической поддержки этнокультурного разнообразия» (Kelly, 2002: 205; Tully, 2002: 102). Однако есть разные подходы. Известный исследователь мультикультурализма на Западе канадец В. Ким писал, что «хотя мультикультурализм действительно представляет собой многоплановое явление, и, следовательно, как понятие – сложен для определения, все-

таки это достаточно явный феномен, чтобы его можно было узнавать (распознавать) и выделять в различных условиях. Мультикультурализм, понимаемый как осознанное стремление сохранить этнокультурное разнообразие в обществе, – устойчивая тенденция, которую можно считать характерной для современного западного либерально-демократического общества” (Kutlicka, 2009: 12-14). Здесь У. Ким определяет мультикультурализм в более широком смысле, поднимая его до уровня либерально-демократической концепции.

Канадский политический философ Чарльз Тейлор исследует философию мультикультурализма и пытается показать его место и сущность в мировоззрении человека. А также, Тейлор обсуждает причины возникновения мультикультурализма в современных либерально-демократических обществах и связывает их с равенством (Taylor, 1992:3). В то же время Тейлор отмечает, что культурная идентичность пронизывает либеральные ценности западной культуры. Автор пишет по этому поводу: “Наша идентичность частично формируется через признание другими (или его отсутствие), поэтому человеку или группе людей может быть нанесен значительный вред, если окружающие (общество) будет иметь о них неадекватное (унижающее достоинство) представление. Неадекватное признание может быть формой подавления. Оно словно «заточает» человека в неверном, извращенном, измененном образе» (Taylor, 1992: 26). Согласно концепции Тейлора, в других культурах люди защищают свое право на сохранение своей личностной идентичности.

Абу Наср Мухаммад ибн Узлаг Аль-Фараби, выдающийся ученый Востока, классический философ казахского народа и тюрков мира, который был назван «вторым учителем» после Аристотеля, родился в современном Казахстане и был энциклопедическим интеллектуалом, который способствовал развитию национального самосознания, межкультурного взаимодействия и мультикультурных ценностей. Галия Курмангалиева, казахстанский исследователь и доктор философских наук, справедливо отмечает, что турецкая культура и философское наследие, а также труд Аль-Фараби, который включает казахскую философию, названную «пантюркизмом» евроцентризмом, привлекает внимание как феномен межкультурного диалога: «Будучи всегда на острие межкультурного взаимодействия, тонко чувствую богатство общения разнообразных культур, аль-Фараби стал значимой и

знаковой личностью в философию прежде всего потому, что реализовал в философии стратегию межкультурного диалога, поняв его онтологический, универсально-ценностный характер и отлив его методологическое значение» (Курмангалиева, 2016:42).

Философское наследие Аль-Фараби представляет собой синтез восточных и западных ценностей, национальных и общечеловеческих ценностей, и основано на стратегии диалога, отвечающей требованиям межкультурного общения человечества. Аль-Фараби подчеркивает важность гражданского сосуществования в диалоге культур: «Знай, что суждение об общем... нельзя удержаться или избавиться ни в одном вопросе, будь то в знаниях, мнениях и убеждениях, религиозных законах и праве или гражданском общежитии и в вопросах жизни» (Аль-Фараби, 1970:46). Всемирно известный казахский философ представил мультикультурализм в культуре как взаимопомощь, солидарность и гражданское сосуществование.

Модели культурной политики и мультикультурализма.

Существуют разные модели культурной политики и мультикультурализма. Сербский исследователь М. Драгичевич-Шашевич выдвигал разные модели культурной политики: “1) Либеральная модель культурной политики... 2) Модели государственной бюрократической или просветительской политики... 3) Модель национально-освободительной культурной политики... 4) Модель культурной политики переходного периода...” (Драгичевич-Шешич, Стойкович, 2000: 26-31). В этих моделях мультикультурализм выступает теоретической и методологической основой культурной политики, в то же время мультикультурализм как самостоятельное направление создает исторический опыт, теоретические и эмпирические основы политики реальной толерантности и культурного диалога.

Существуют разные подходы к культурной политике на Западе и Востоке. В Европе территориальная культурная политика преобладает в границах одной страны. Первый подход основан на общей территории и гражданстве. Во втором подходе этническая принадлежность является важным элементом самоидентификации, где ключевую роль играют алфавит, религия и формы традиционного искусства.

Некоторые исследователи считают мультикультурализм самым мощным инструментом

манипулирования общественным сознанием в современном дискурсе: «Это не только способ продвижения своих политических программ, но возможность продемонстрировать современность, прогрессивность, толерантность» (Замараева, 2017:76). Одним словом, мультикультурализм – это модель сосуществования, солидарность разных культур, показатель современности и толерантности общества.

Существуют модели мультикультурализма Канады, Австралии, США, Великобритании, Франции, Германии, Швейцарии и др. в современном западном мире. На Востоке выделяются модели мультикультурализма Малайзии, Турции, Израиля, Ливана, Индии и Индонезии. Что касается казахстанской модели мультикультурализма, можно сказать, что в стране приняты законы, обеспечивающие этническое и религиозное равенство. Доктрина национального единства, сформированная в 2012 году, привела к созданию базового института международного согласия, в который входят многочисленные этнокультурные объединения.

Азербайджанская модель мультикультурализма

В культурной системе Азербайджана мультикультурализм взаимосвязан с проблемами толерантности и диалога культур. Этот вопрос подробно освещен в книге ученых Азербайджана, России и Казахстана, посвященной изучению идеи толерантности как части диалога культур (Меликов, Гезалов: 2016). Известный азербайджанский исследователь, доктор философских наук, профессор И.Р. Мамедзаде характеризует новизну философской сущности проблемы мультикультурализма следующим образом: «во-первых, с тем, что возрастающий взаимообмен информацией и иными формами взаимодействия с внешним миром нуждается в раскрытии содержания и логики используемых понятий. Во-вторых, с тем, что любое идеологическое построение только с помощью логических выбранного и адекватного современности понятного аппарата может быть обозначено и объяснено как взаимодействие между прошлым, настоящим и будущим, между внутренним и внешним, универсальным, локальным и индивидуальным, целями и средствами» (Мамед-заде, 2020:101). Таким образом, лучшим способом устранения противоречий в ценностях культурного взаимодействия в Азербайджане, как и во всем мире, является проведение культурной политики, фор-

мирующей мультикультурное общество. Благодаря мультикультурализму своей национальной культуры Азербайджан вступил на путь высокого развития.

Азербайджанская модель мультикультурализма является основой государственной культурной политики. В этом смысле азербайджанская модель мультикультурализма характеризуется следующим образом:

- отсутствие этнической, религиозной или расовой дискриминации в отношении национальных меньшинств, проживающих на территории Азербайджана как многокультурного государства на протяжении веков;

- служение национальным интересам, суверенитету, территориальной целостности, демократическому развитию, национальной безопасности в мультикультурализме и культурной политике Азербайджана;

- защита прав национальных и религиозных меньшинств на государственном уровне в Азербайджане, создание благоприятных условий для защиты и развития их этнокультурных ценностей;

- координация мультикультурализма и культурной политики в Азербайджанской Республике с деятельностью международных организаций;

- одним словом, Азербайджан традиционно ценит мультикультурные основы своей национальной культуры и стабилизацию общества.

Международные гуманитарные форумы, проведенные в Баку в 2011, 2012, 2013, 2014, 2016 и 2018 годах, оказали большое влияние на развитие мультикультурализма в Азербайджане. На этих форумах обсуждались вопросы мультикультурализма, его сущность, модели, влияние на культурную политику, культурное самосознание, роль в обществе, мультикультурализм и идентичность, межкультурный диалог с выдающимися учеными, нобелевскими лауреатами и представителями политической элиты. На первом форуме обсуждались такие вопросы, как «Мультикультурализм: достижения и проблемы; на втором форуме – «Мультикультурализм и культурное самосознание; «Мультикультурализм в жизни общества; на третьем – «Мультикультурализм и индивидуальность: поиск ценностного консенсуса в обществе»; на четвертом форуме – «Сравнительный анализ мультикультурализма: от теории к гуманистической практике»; на пятом форуме – «Различные модели мультикультурализма: от теории к гуманистической практике»; на шестом форуме

– «Политика мультикультурализма как фактор обеспечения стабильности в обществе».

Мультикультурализм в культурной политике Азербайджана

Одним из основных направлений культурной политики Азербайджана является обеспечение культурного и многокультурного образа жизни в стране, интеграция в мировое культурное пространство, развитие межкультурных связей, защита национального и духовного достояния. В этом смысле интересы национального правового государства, гражданского общества и собственности объединены в Азербайджане.

Азербайджан основан на идее мультикультурализма как ключевой парадигмы в развитии своей культурной политики. Государство играет решающую роль в формировании единого культурного пространства в стране и реализации культурной политики. Это приводит к укреплению и стабилизации общества.

Обеспечение культурной политики и мультикультурализма, духовного и этнокультурного единства регулируется нормативно-правовыми документами, Конституцией Азербайджана и республиканскими законами о культуре. Согласно Закону Азербайджанской Республики «О культуре» от 21 декабря 2012 года государственная политика в области культуры включает следующие концепции:

– «Равенство – обеспечение реализации всех культурных и творческих прав и возможностей на равных условиях;

– демократия – воспитание населения в духе свободного мышления, расширение прав и свобод в организации и управлении культурной сферой на государственно-общественной основе, обеспечение свободы эстетического мышления, стимулирование создания новых культурных организаций;

– гуманизм – признание светских ценностей, свободного развития личности, прав и свобод человека, здоровья и безопасности, заботы и уважения к окружающей среде и людям в качестве приоритета;

– интеграция – обеспечение признания, обогащения и развития национальной культуры в мире, принимая общечеловеческих ценностей мировой культуры не будучи изолированным от мировой культуры;

– баланс – создание баланса между культурной индустрией и рынками культурных продуктов и услуг, обеспечение развития деятельности культурных обществ;

– качество – обеспечение соответствия товаров и услуг в области культуры самым передовым стандартам, нормам, социально-экономическим требованиям, интересам личности, общества и государства;

– секуляризм – обеспечение создания, защиты и развития светских ценностей;

– эффективность – организация творчества в области культуры с постоянно развивающимися, полезными и ориентированными на цель современными методами;

– наследование – передача культурных ценностей, знаний и опыта в этой области будущим поколениям;

– фактор таланта – основан на таких принципах, как особая забота о росте творческих достижений людей с врожденным талантом.” («Концепции культуры Азербайджанской Республики»).

Таким образом, в концепции культуры приоритет придается установлению гуманности, сосуществования, светско-демократических, национально-нравственных ценностей, солидарности, диалога, равенства, гармонии, мультикультурализма.

Благодаря успешной культурной политике современной Азербайджанской Республики в умах граждан формируется гуманизм и толерантность, интегрируются ценности меньшинств в национальную культуру страны, происходит взаимное обогащение. Рассматривая Азербайджан как уникальную страну с точки зрения светского управления, национальной идентичности, мультикультурализма, директор Кавказского научно-исследовательского института в Стокгольме (Швеция), д-р Сванте Корнелл показывает, что эта страна похожа на многие страны в США и Европе и сильно отличается от своих близких соседей Грузии и Армении, которые имеют исторически этнические национальные ценности и где церковь играет ключевую роль. Св. Корнелл высоко ценит опыт Азербайджана в обеспечении мультикультурализма: «Он был использован в Азербайджане для внедрения системы, которая уважает права этих меньшинств и поддерживает разнообразие» (Корнелл, 2015:222). Д-р Св. Корнелл отмечает, что мультикультурализм в Азербайджане и на Западе очень отличается друг от друга, и подчеркивает, что существует концепция цивилизованной национальной идентичности, которая распространяется на всех граждан в этой республике.

Азербайджанское государство считает культурную политику неотъемлемой частью нацио-

нальной безопасности страны. Потому, что мультикультурализм, реализуемый посредством этой политики, является основой единства культурного и религиозного разнообразия в многонациональной стране». Опыт мультикультурализма и толерантности Азербайджанской Республики заслуживает того, чтобы считаться примером, идеальной моделью современного сосуществования и солидарности в новой исторической эпохе.» (Корнелл, 2015:222). В то же время культурная политика государства приводит к формированию позиции гражданства и парадигмы патриотизма, единства нации и государства. Культура не только развивает культурную, гуманитарную, национальную самобытность и мультикультурализм в стране, но также способствует экономическому прогрессу, государственному суверенитету и укреплению цивилизации.

Заключение

Таким образом, в древности мультикультурные ценности проявлялись в культуре как универсальная солидарность. На более поздних этапах развития человека концепция культуры, основанная на теории мультикультурализма, сыграла ключевую роль в формировании коллективной идентичности, выражала принадлеж-

ности к обществу, государству, гражданской нации.

Была сформирована культурная политика, основанная на мультикультурализме, которая зародилась на Западе и отличается от многих моделей в мире.

Культурная политика Азербайджанской Республики в постсоветский период характеризуется переоценкой основных мультикультурных ценностей и поиском концепции развития. Анализ международного и национального опыта, гармония многообразия мультикультурного общества, наличие современных парадигм мирного сосуществования, основание на мультикультурном дискурсе в национальной культурной политике обеспечивают сохранение духовного и этнокультурного единства общества. В то же время создаются благоприятные условия для укрепления всех сил на основе общих культурных ценностей и целей, а также для защиты национальной безопасности, независимости и суверенитета страны в контексте новых глобальных преобразований. Мультикультурализм, являющийся неотъемлемой частью культурной политики Азербайджана, не только сохраняет существующее поликультурное, полиэтничное пространство, но и обеспечивает стабильное и безопасное будущее.

Литература

- Аль-Фараби (1970) Об общности двух философов – божественного Платона и Аристотеля. Аль-Фараби, Абу Наср Мухаммад. Философские трактаты: Пер. с арабского. – Алма-Ата: Наука, – С. 39-65.
- Драгичевич-Шешич М., Стойкович Б. (2000) Культура: менеджмент, анимация, маркетинг. – Новосибирск: Издательский дом «Тигра», – С. 26.
- Драгичевич-Шешич М. Перспективы культурного развития: новые модели общей культурной политики www.ifarcom.ru/files/Monitoring/dragisevic_cult_development.pdf
- Замараева Е.И. (2017) Культурная политика России в дискурсе мультикультуризма // Вестник Финансового Университета. Гуманитарные науки. – М., №6
- Корнелл С. (2016) Гражданское общество и светское государство: пример Азербайджана в региональном и международном контексте Исламское просвещение и современная эпоха. // Материалы международной научной конференции Баку. 16-17 апреля 2015 года. – Баку: CBS, с.221 (на азербайджанском)
- Курмангалиева Г. (2016) Философия Аль-Фараби как феномен диалога культур. // Тюркология. Философия и история. – №2. – С. 41.
- Мамед-заде И. (2016) О философии мультикультурализма // Вопросы философии. – №10. – С. 203-208.
- Мамед-заде И. (2020) Философии о современности истории и культуре (О контурах историко-культурной эпистемологии). – Баку.
- Меликов И., Гезалов А. (2016) Культура диалог культур: постановка и грани проблемы. – М.: КАНОН
- Нарочницкая Е.А. Мультикультурализм как философско-политическая концепция www.perspektivy.info/print.php?ID=259962 (дата обращения: 2017-25-04)
- Об утверждении «Концепции культуры Азербайджанской Республики» (на азербайджанском) www.e-qanun.az/framework/27056 14.07.2020
- Хабиббейли И. (2018) Азербайджан на пути мультикультурализма. Идентичность, мультикультурализм, философия диалога. – Баку: Наука и образование, – С. 5-15 (на азербайджанском).
- Barry B. (2002) Second Thoughts; Some First Thoughts Revived P. Kelly, ed. Multiculturalism reconsidered. – Cambridge: Polity, – p. 197- 215.

Kymlicka W. (2009) *Multicultural Odysseys. Navigating the New International Politics of Diversity*. – New York: Oxford University Press.

Taylor C. (1992) *Multiculturalism and the Politics of Recognition*. – Princeton: Princeton University Press.

Tully J. (2002) *The illiberal liberal*. P. Kelly, ed. *Multiculturalism Reconsidered*. – Cambridge: Polity, – p. 94-112.

Prime Minister David Cameron has delivered a speech setting out his view on radicalisation and Islamic extremism. PMs speech at Munich Security Conference. www.gov.uk/government/speeches/pms-speech-at-munich-security-conference (accessed: 26.06.2013).

References

Al Farabi (1970) *Ob obshchnosti dvukh filosofov- bozhestvennogo Platona i Aristotelya*. Al Farabi, Abu Nasr Mukhammad. *Filosofskiye traktat*. [About the commonality of two philosophers, the divine Plato and Aristotle. Al-Farabi, Abu Nasr Muhammad. *Philosophical treatise*] Per.s arabskogo. Alma-Ata:Nauka

Dragichevich-Sheshich M., Stoykovich B. (2000) *Kultura: menedzhment, animatsiya, marketing*. [Culture: management, animation, marketing] Novosibirsk: Izdatelskiy dom «Tigra».

Dragichevich-Sheshich M. *Perspektivy kulturnogo razvitiya: novye modeli obshchey kulturnoy politiki*. [Prospects for Cultural Development: New Models of Common Cultural Policy] www.ifapcom.ru/files/Monitoring/dragisevic_cult_development.pdf 23.04.2015.

Zamarayeva E.I. (2017) *Kulturnaya politika Rossii v diskurse multikulturizma*. [Cultural policy of Russia in the discourse of multicultural tourism] *Vestnik Finansovogo Universiteta. Gumanitarnyye nauki*. №6, s.75

Kornell S. (2016) *Grazhdanskoye obshchestvo i svetskoye gosudarstvo: primer Azerbaydzhana v regionalnom i mezhdunarodnom kontekste*. *Islamskoye prosveshcheniye i sovremennaya epokha*. [Civil society and a secular state: the example of Azerbaijan in the regional and international context Islamic education and the modern era] *Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii Baku*. 16-17 aprelya 2015 goda. Baku: CBS.,s.221

Kurmangaliyeva G. (2016) *Filosofiya Al Farabi kak fenomen dialoga kultur*. [Al-Farabi's philosophy as a phenomenon of the dialogue of cultures] *Turkologiya. Filosofiya I istoriya*, №2

Mamed-zade I. (2016) *O filosofii multikulturalizma*. [On the philosophy of multiculturalism] *Voprosy filosofii*, №10

Mamed-zade I. (2020) *Filosofii o sovremennosti istorii i kulture (O konturakh istoriko – kulturnoy epistemologii)* [Philosophy about the modernity of history and culture (On the contours of historical and cultural epistemology)] Baku, 224 s.

Melikov I., Gezalov A. (2016) *Kultura dialog kultur: postanovka i grani problemy*. [Culture dialogue of cultures: formulation and boundaries of the problem] Moskva: KANON, 447 c.

Narochnitskaya E.A. *Multikulturalizm kak filosofsko-politicheskaya kontseptsiya* [Multiculturalism as a philosophical and political concept] www.perspektivy.info/print.php?ID=259962 (access: 2017-25-04)

Ob utverzhdenii «Kontseptsii kultury Azerbaydzhanskoj Respubliki» (na azerbaydzhanskom yazyke) [On approval of the «Concept of culture of the Republic of Azerbaijan»] www.e-qanun.az/framework/27056 14.07.2020]

Khabibbeyli I. (2018) *Azerbaydzhan na puti multikulturalizma. Identichnost, multikulturalizm, filosofiya dialoga*. [Azerbaijan on the path of multiculturalism. Identity, multiculturalism, philosophy of dialogue] Baku: Nauka i obrazovaniye, 304 s. (na azerbaydzhanskom yazyke)

Barry B. (2002) *Second Thoughts; Some First Thoughts Revived*. P. Kelly, ed. *Multiculturalism reconsidered*. Cambridge: Polity, p.197- 215,

Kymlicka W. (2009) *Multicultural Odysseys. Navigating the New International Politics of Diversity*. New York: Oxford University Press

Taylor C. (1992) *Multiculturalism and the Politics of Recognition*. Princeton University Press

Tully J. (2002) *The illiberal liberal/* P. Kelly, ed. *Multiculturalism Reconsidered*. Cambridge: Polity., p.94-112.

Prime Minister David Cameron has delivered a speech setting out his view on radicalization and Islamic extremism. PMs speech at Munich Security Conference. www.gov.uk/government/speeches/pms-speech-at-munich-security-conference (accessed: 26.06.2013).

Л.В. Турарбекова¹ , Д.Р. Сапарова² , Тержан Нурфер¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова, Казахстан, г. Усть-Каменогорск

*e-mail: l.turarbek@mail.ru

ГИПОТЕЗА ПРЕФИГУРАТИВНОСТИ ЦИФРОВОЙ КУЛЬТУРЫ ПОКОЛЕНИЯ Y, Z НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Статья посвящена анализу термина префигуративной культуры в контексте теории поколений Штрауса-Хоува. Анализу, в частности, подвергается утверждение, согласно которому инновационные технологии меняют саму природу человека и его социальные связи в обществах, в которых упор делается на дальнейшее совершенствование и внедрение инновационных цифровых технологий в области социальных коммуникаций, профессиональной деятельности, воспитания подрастающего поколения. Целью исследования является постановка гипотезы префигуративности цифровой культуры поколения Y, Z, а также попытка ответить на вопрос о возможности изменить фундаментальные характеристики человеческого существа, включенного в новую цифровую реальность. Парадоксальность сути последней состоит в ее принадлежности миру людей и миру бесчеловечных сил природы. Антропологический подход оценивает степень и результат взаимодействия техники и человека. В исследовании использованы материалы, полученные в ходе социологических опросов на территории Республики Казахстан, Кыргызстана, Азербайджана, Таджикистана и в Российской Федерации с целью выявления таких парадоксальных ситуаций, в которых сталкиваются «старые» и «новые» представления о сущности человека, о его месте в мире и его взаимоотношениях с миром.

Ключевые слова: префигуративная культура, поколения Y и Z, цифровая культура, виртуальная реальность, страны Центральной Азии.

L. Turarbekova¹, D. Saparova², Tercan Nurfer³

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²East Kazakhstan University named after S. Amanzholov, Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk

*e-mail: l.turarbek@mail.ru

The hypothesis of the prefigurative culture of digital generation Y, Z in the Post-Soviet space

The article is devoted to the analysis of the term of prefigurative culture in the context of Strauss-Howe's generational theory. The analysis, in particular, states that innovative technologies are changing the very nature of man and his social connections in societies that focus on further improving and introducing innovative digital technologies in the fields of social communications, professional activities, education of the younger generation, science and other fields. The aim of the research is to put a hypothesis of the prefigurative digital culture of Generation Y, Z and to try to answer the question of the possibility of changing the fundamental characteristics of the human being included in the new digital reality. The paradox of its essence lies in its belonging to the world of people and to the world of the inhuman forces of nature. The anthropological approach assesses degree and result of the interaction between technology and man.

Key words: prefigurative culture, generation Y, generation Z, digital culture, virtual reality, Central Asian countries.

Л.В. Тұрарбекова^{1*}, Д.Р. Сапарова², Нурфер Тержан¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Қазақстан, Өскемен қ.

*e-mail: l.turarbek@mail.ru

Постсоветтік кеңістіктегі Y, Z ұрпағының сандық мәдениетінің префигуративті гипотезасы

Мақала Штраус-Хоув ұрпақтарының теориясы контексіндегі префигуративті мәдениет терминін талдауға арналған. Мұндағы ең басты мәселе инновациялық технологиялар адамның табиғатын және оның қоғамдағы әлеуметтік байланыстарын өзгертуі мен ондағы әлеуметтік коммуникация, кәсіби қызмет және жас ұрпақты тәрбиелеу саласында инновациялық сандық технологияларды одан әрі жетілдіру мен енгізу туралы сипаттама беріліп зерттеу жүргізілген. Авторлар заманауи жастарына салыстырмалы талдау жасап, Интернет ғаламдық желідегі қазіргі заманғы жастарда кездесетін қауіп-қатерлердің мысалын келтіреді. Әлемдік компьютерлік желі адамның нақты кеңістігін ауыстырған жаңа виртуалды шынайылықты жасады. Зерттеудің мақсаты – Y, Z ұрпағының сандық мәдениетінің префигуративті гипотезасын тұжырымдау, сонымен қатар жаңа сандық шындыққа енгізілген адамның негізгі сипаттамаларын өзгерту мүмкіндігі туралы сұраққа жауап алу болды. Бұл тұжырымдамалар негізінде антропологиялық тәсіл, технология мен адамның өзара әрекеттесу дәрежесі мен нәтижесін бағалайтындығына талдау жасалды. Адамның мәні, оның әлемдегі орны және әлеммен қарым-қатынасы туралы “өткен” және “жаңа” идеялар кездесетін парадоксалды жағдайларды анықтау үшін Қазақстан Республикасы, Қырғызстан Республикасы, Әзірбайжан, Тәжікстан және Ресей Федерациясында әлеуметтік сауалнамалар барысында алынған зерттеу материалдар пайдаланылды.

Түйін сөздер: префигуративті мәдениет, Y және Z ұрпақтары, сандық мәдениет, виртуалды шындық, Орталық Азия елдері.

Введение

Тенденция к философской рефлексии о влиянии новых технологий на состояние человека и его взаимоотношения с миром обозначается с середины XIX века и окончательно оформляется примерно в 20-х – 30-х годах XX века в связи с появлением представлений о прорывных, революционно новых технологиях, способных изменить жизнь человечества. Например, интеллектуальное движение, известное как русский космизм, являлось учением о футурологической составляющей представлений о технике. В трудах Фёдорова Н.Ф., Циолковского К.Э., Вернадского В.И. отражена надежда на прорывное значение инновационных технологий в деле объединения человечества в некое новое, принципиально отличное от всех предшествующих сообщество людей, устремленных в космос для осуществления высших целей и реализации высшего предназначения человека. Таковую тенденцию можно обозначить как технический оптимизм. Наряду с техническим оптимизмом, можно отметить и иную тенденцию в оценке взаимоотношений человека и техники, обозначившуюся в первой половине XX века. Подход, который мы могли бы означить как антропологический, предлагает трезво взглянуть на взаимоотношения человека и изобретаемых им механизмов. Одним из первых подобный подход использовал Н.А. Бердяев.

ев. «Техника есть последняя любовь человека» (Бердяев, 1933:5), так с первых строк характеризует философ взаимоотношения современных ему человека и техники. Для бердяевской позиции характерна технофобия, выражающаяся в опасении, что техника – порождение культуры, без которого культура не существует, и являющаяся одновременно и концом культуры, тем, от чего культура погибнет. Согласно Бердяеву, основной парадокс техники заключается в одновременно сосуществующих в ней противоположных по аксиологическому значению элементах – техническом и природно-органическом. Если технический элемент победит элемент природно-органический, культура переродится «во что-то иное, на культуру уже не похожее» (Бердяев, 1933:6).

После Второй мировой войны позицию, подобную бердяевской, высказал Хайдеггер. В 1949 году Мартин Хайдеггер задается вопросом о метафизической сути «техники», предложив два возможных подхода в ее определении. Первый, инструментальный, предлагает определять технику как способ достижения целей. Второй, называемый Хайдеггером антропологическим, определяет технику как человеческую деятельность (Heidegger, 1977). Во все времена, утверждает Хайдеггер, техника была одним из способов раскрытия истины в ходе созидательной деятельности человека, способом достижения

состояния «алетейя» (от греческого ἀ-λήθεια – не-закрытость, состояние очевидности, истина), то есть несокрытости сути. Техника раскрывает суть вещи, материала, из которого создана вещь, а также самого процесса раскрытия сути материала, вещи и участия создателя вещи.

Однако уже в 1949 году современная философия техника представляется ему не имеющей ничего общего с алетейей, то есть процессом раскрытия истины. Суть современных технологий массового производства – *Ge-stell*, то, что в английских переводах текста Хайдеггера обозначено как *enframing* от *frame* – рамки. *Ge-stell* (от немецкого *Gestell* – рамки, но также и поддерживающая структура, каркас) – это безличный процесс создания материальных благ, в котором аристотелевская четырехчастная причинно-следственная связь (*causa materialis*, *causa formalis*, *causa finalis*, *causa efficiens*) и антропологическое определение техники как человеческой деятельности, итогом которой является раскрытие сути создаваемого и создающего, теряют смысл. Суть современной техники не в том, что она есть средство достижения каких-то определенных целей, а также не в том, чтобы в ходе деятельности, труда, человеку раскрывалась существенная составляющая его бытия. Суть в том, чтобы произвести как можно больше продукта, способного остаться в резерве, в наличии, обезличенное массовое индустриальное производство, создающее рамки, из которых не вырваться современному человеку, даже если он полагает, что, по роду своей деятельности, не имеет к массовому производству никакого отношения.

Такой, подобный бердяевско-хайдеггерианскому негативный взгляд на суть современных технологий можно назвать технологическим пессимизмом. Суть технологического пессимизма в осторожной и часто склоняющейся к негативной оценке взаимоотношений человека и техники.

Итак, две основные позиции в оценке роли современных технологий, технологический оптимизм и технологический пессимизм, являются двумя противоположными полюсами, между которыми будет осциллировать наше исследование относительно влияния цифровых технологий на современную нам молодежь.

Что такое «парадокс префигуративной культуры»? Материалы и методы

Для лучшего понимания описанного выше фундаментального парадокса техники (противо-

речие между человеческой и бесчеловечной ее составляющими) необходимо найти современное нам базовое понятие, в котором общечеловеческое противостоит бесчеловечному и в которое входило бы также и понятие «техника» не только как собственно «средство для достижения целей», но и как связанный с ней *Ge-stell*, сопутствующее ей обрамление (термин странно и неудачно переведенный на русский язык словом «по-став»). Суть современной техники – *Ge-stell*, культура как обрамление и возделывание, очеловечивание бесчеловечного, знание и его передача.

При этом научающая функция техники связана с образованием – способом передачи информации, в основном от поколения к поколению. В этом смысле, понимая культуру как *Ge-stell*, технику обучающую и ту, которой научаются, технику – носитель обучающей информации и способ научения, нам необходимо обратиться к теориям типов передачи знаний – типов образовательной коммуникации, способным отразить состояние современных нам культуры и техники. Такой теорией могла бы послужить теория префигуративной культуры Маргарет Мид.

Понятие «префигуративная культура» было предложено американским культурным антропологом Магарет Мид (Мид, 1970). Мид различает три основных типа культуры с точки зрения способа передачи знаний от поколения к поколению: дофигуративная, кофигуративная и префигуративная культуры. В префигуративной культуре младшее поколение обладает знаниями, которыми старшее поколение обладать не может, то есть младшее поколение учит старшее новым умениям, навыкам. Цифровое поколение можно определить как поколение людей, родившихся в период бума цифровых инноваций на потребительском рынке. Поколения Y и Z – не изобретатели, но потребители цифровой продукции. Возраст поколения «дигитально грамотных» (Oblinger, 2005) колеблется от исследователя к исследователю. Для некоторых поколение постмиллениумов начинается уже с 1995 года (поколение фиджитал) (Стиллман, 2018). Для других, поколение постмиллениумов, или Z, начинает свою историю с 2001 года (Oh, Reeves, 2014), также указываются даты, соответствующие времени подъема и расцвета цифровизации (2004 год) (Strauss, Howe, 1997).

Парадоксы префигуративной культуры. Результаты и выводы

В результате проведенных исследований нами предложен портрет цифрового поколения.

Такая на первый взгляд противоречивая характеристика цифрового поколения вписывается в ряд свойственных цифровой культуре парадоксов и может быть связана с парадоксальной природой префигуративной культуры в целом.

1. Парадокс глокальности

Термин *glocal* – слово-чеходан, калька от японского *dochakuka* (*global localization*), используемая в экономическом и социологическом лексиконе начиная с 1980-х годов (Khondker, 2004:3). Глокализация характеризует состояние экономики, общества, культуры, где наиболее приемлемой стратегией является позиция, в которой индивид существует одновременно в двух измерениях – глобальном и локальном. Использование цифровых технологий, и в особенности интернет, способствует формированию глокальных стратегий, а также особого «воображения» (Friedman, 2005) или, лучше сказать, воображаемой географии, воображаемой системы мира, где воображаемое локальное «я» без проблем вписывается в воображаемое глобальное «мы». Поколения Y и Z, в том числе и на постсоветском пространстве, являются глокальными сетевыми поколениями. Не зная предела в получении информации, для них нет и пространственных границ: это поколение, имеющее друзей, приятелей во всем мире, с кем они общаются в любое время дня и суток. Представители Поколения Z могут свободно примерять на себя разные личности, проявлять интерес к разным областям жизнедеятельности, вступать в разные сетевые сообщества во всех странах мира (где интернет-контент существует и не ограничен для пользователей) и расширять свой кругозор. Пространство, как им кажется, расширилось до бесконечности, человек стал человеком мира: своеобразный, вписанный в многообразное. Ключевую роль в глобализированном мире играет слово *многообразие*. Поколение Z растет в нетрадиционной социальной среде. С их точки зрения, нет правильного или неправильного, нормального или ненормального. Для них очевидно, что люди происходят из разных социально-экономических слоев, рас, национальностей. Они воспринимают мир как состоящий из людей разной гендерной идентичности и сексуальной ориентации. Причем такое принятие невероятно разнообразного мира – не проявление терпимости, а образ мысли. Терпимость подразумевает, что существуют «другие» или «разные» люди, а, по мнению поколения Z, такое представление не соответствует действительности. В глокальном мире разнообразие является нормой. Пожалуй, для Казахстана одним

из ярких примеров глокальности является К-поп культура (<https://ru.wikipedia.org/wiki/К-поп>). Трансформировавшись из региональной молодежной субкультуры, корейский К-поп стиль получил своеобразное развитие в Казахстане с новым языковым контентом. Так, к концу 2010-х годов в Казахстане среди подростков 12-16 лет популярной стала группа *Ninety One*. Группа поет песни на казахском языке, используя в своих клипах этнический казахский видеоряд, состоящий из символов, понятных родившемуся в эпоху независимости Казахстана подростку (шанырак, беркут, юрта и т.д.), но при этом в ритме К-поп и с участием исполнителей, одетых, двигающихся в стиле и ритме К-поп.

Еще одним культурным феноменом похожего порядка является популярность казахстанского певца Димаша. Внешне следуя определенным К-поп стандартам (прическа, внешность, макияж и т.д.), Димаш часто использует в сценическом образе элементы этничности (казахский орнамент, казахский чапан и пр.). Песни звучат на казахском, русском, английском и других языках. Общество и сформировавшийся в нем подросток как бы подчеркивают, что молодой казахстанец – с одной стороны, космополит, но с другой – носитель своей местной, национальной, этнической, локальной культуры.

Глобальная культура, в которой живет сегодняшний подросток, является в то же время локальной для него самого. Имея доступ в сеть, он знакомится с миром и многообразием культур, являясь носителем своей местной культуры. У него есть возможность донести свою культуру, познакомиться с ней большой круг виртуальных друзей, сделать ее узнаваемой и популярной. У цифрового поколения рождается ощущение связи со всем миром, не покидая своего локального места. Его пространство безгранично и одновременно сужено до пределов спальни комнаты. «Молодежь создала культуру спальни, которая облегчает потребление средств массовой информации без родительского надзора или ограничения» (Mesch, 2009:52). Согласно опросу, проведенному в рамках данного исследования в Республике Казахстан, в свободное время большинство респондентов (представители поколения Z) предпочитают находиться дома (рисунок1).

Из опрошенных 370 респондентов 25% отметили Интернет как место, где можно провести время. Это означает, что различия между физическим и виртуальным пространством большой роли не играет.

Рисунок 1 – Любимое место свободного времяпровождения

Парадоксальность феномена казахского К-рор и «спальной культуры» казахстанских подростков состоит не только в самом термине *glocal*, содержащем в себе два противоречивых с точки зрения обыденного сознания термина. Парадоксальность постсоветской глокализации, как и всякой глокализации вообще, в том, что не только глобальность, но и локальность не соответствует заявленной функции. Воображаемая глобальность соответствует уровню реального ментального и социального развития подростка, не имеющего представления о настоящих глобальных потоках не только в силу своей незрелости, но и потому, что все представления о глобальном среднестатистический подросток получает из доступного ему ограниченного цифрового интернет-контента. Подросток, как и всякий цифровой пользователь, остается слабым и зависимым потребителем, заключенным в технический *Ge-stell*. С другой стороны, заявленная локальность также не имеет ничего общего с реальной локальной культурой. В случае с тем же казахским К-рор или феноменом популярности исполнителя Димаша Кудайбергенова, никто из исполнителей ни внешне, ни благодаря используемой символике, ни в текстах песен не соответствует настоящему локальному положению вещей, существующих, скажем, для жителей станции Арыс, или города Шымкент, или местечка Букей-Орда, или древнего захоронения на плато Устюрт. Цифровая среда не переносит реального человека в реальное место, цифровая фотография в социальной сети не передает ни запахов, ни звуков, ни даже настоящего света и цвета, тем более цифровой контент не может помочь прожить жизнь локального обитателя места, а общение с цифровыми друзьями стерильно и не позволяет ощутить присутствие Другого. Локальность, как и глобальность, воображаемая,

только лишь в очередной раз подчеркивает бесчеловечную сущность техники, теперь в цифровом формате.

2. Интернет – друг и враг

В исследовании, проводимом Представительством фонда им. Ф. Эберта в Казахстане (Молодежь Центральной Азии, 2017), ответы респондентов возраста 14-29 лет из стран Казахстана, Кыргызстана, Таджикистана, Узбекистана практически одинаковы. Мировой сетью пользуются все молодые люди, в большей мере граждане Казахстана, в меньшей – Таджикистана (84,7% – казахстанцы, 53,5% – таджики). Казахские респонденты дольше всех проводят время в интернете – в среднем 3,93 часа, тогда как меньше всего (2,32 часа) проводят за интернетом таджикские молодые люди. Вероятное объяснение такому разрыву в численных показателях – разница политической и экономической ситуаций двух стран.

В проведенном авторами статьи исследовании проводят свободное время за интернетом – 25% казахских школьников. На вопрос, какие сайты Вы посещаете, согласно результатам, популярностью среди подростков пользуются социальные сети. 88% из всех опрошенных выбрали данный вариант ответа. Поисковыми сайтами чаще пользуются 40% из всех опрошенных, и в два раза меньше результатов показал вариант ответа «Игровые, развлекательные сайты» (21%). Исследования подтверждают, что социальные сети оказывают значительное влияние на подростков, для них это не только площадка для общения, но и демонстрация своих возможностей.

Характерной навязчивостью для современных подростков становится так называемый синдром упущенной выгоды или FOMO (fear of missing out) (Стиллман, 2018). С появлением со-

циальных сетей стало проще следить за актуальными событиями – онлайн, но также и оффлайн. Однако благо сверхинформированности таит в себе деструктивное зерно. На практике реальное время физического и социального существования человека остаётся ограниченным, что приводит к внутренним конфликтам, навязчивости или, как было сказано выше, парадоксу злого доброго интернета, друга-врага. Таким образом, внешняя постоянная осведомленность становится причиной психологического и психического нездоровья подростков, сформировавшихся под влиянием и в эпоху интенсивного потребления цифровой продукции.

3. Вневременное время (*timeless time*)

Время – одна из фундаментальных характеристик бытия человека, его биологической и социальной сущности. Считается, что в эпоху четвертой промышленной революции современные вызовы сетевого общества нарушают жизненный цикл человека. Сетевое общество с его обязательным условием мгновенного получения информации позволяет почти молниеносно объединить данные из разных точек мира и передать их в любую точку мира с помощью гипермедиа. Находясь в городе Алматы в 10 часов утра, заурядный пользователь любого чата может вести беседу в реальном времени с жителем, например, города Нью-Йорка, где в данный момент 23 часа ночи предыдущего дня.

Цифровое поколение живет в мире мгновенной высокоскоростной передачи потоков информации (пространство потоков – *space of flows*) (<http://jeremiahcommunity.ca/wp-content/uploads/2019/01/Castells-Space-of-Flows....pdf>). Время для поколения фиджитал – большая ценность. Ввиду ее острой нехватки в последнее десятилетие (жесткая конкуренция, частая сменяемость информации, постоянный цейтнот) количество затраченного времени становится условием выполнения той или иной работы. Экономя время, живущее в Интернет-пространстве поколение Y-Z коммуницирует символами и знаками. Смайлы, стикеры, гифы – усталость языка, соревнующегося с вневременным временем, в котором «нет времени объяснять» (слоган популярного мема).

Как утверждает французский антрополог Клод Леви-Стросс, культура и общество неразрывно связаны между собой, а связывают их коммуникация и способы коммуницирования (Леви-Стросс, 1985). Культура имеет символическую природу (символы, знаки, язык). Значения любых знаков относятся либо к вещам и

предметам реального физического мира, либо к явлениям психической и духовной жизни (понятия, представления, чувства и т.п.). Значение символов указывает на значимость, ценность этих явлений как для отдельного человека (индивидуальные символы), так и для малых и больших групп людей. Очевидно, что активное использование символов в чатах, в письмах говорит о еще одном культурном изменении XXI века: отношение коммуникантов к времени жизни и работы, к человеку, к какому-либо жизненному феномену, выраженное в символах, знаках. Согласно данным авторов, 100% казахстанских подростков используют в переписке смайлы, эмодзи или картинки. Они объясняют это тем, что использование эмодзи значительно сокращает время, украшает письмо и выражает душевное состояние. Поколение цифровых потребителей взрослеет в эпоху торрентов, демотиваторов, инфографики, образов и карт.

Парадокс вневременного времени как бы объединяет в себе болезни поколения цифровых потребителей – синдром упущенной выгоды и номофобию, то есть боязнь остаться без мобильной связи (от *no-mobile phobia*). В беседах с фокус-группами казахстанских подростков был задан вопрос: «Что вы чувствуете в случае, если оставите телефон дома?». 75% респондентов ответили, что им не хватает уверенности, появляется нервозность и тревога. У оставшихся 25% отсутствие телефона с собой вызовет лишь чувство любопытства, какие телефонные звонки и сообщения они могли пропустить. Вневременное время – видимое сокращение времени, затрачиваемого на получение информации, сбор и обработку любых данных – будучи на первый взгляд благом, в особенности в том, что касается его экономической составляющей, не снимает проблему реального времени в его необратимостью и с необходимостью для человека прожить этот отрезок времени. Парадокс времени без времени не отменяет фактов условия человеческого существования, ограниченности физической и интеллектуальной человека и человечества, необходимости жить и умереть.

К вопросу о применимости теории поколений на постсоветском пространстве

Естественным началом дискуссии, связанной с изучением ценностей, так называемых поколений Y и Z на постсоветском пространстве, явился бы вопрос о применимости теории поколений в иных исторических условиях, неже-

ли сложившийся к концу XX века в США ход исторических событий (Strauss, Howe, 1997). Незамысловатое умозаключение подсказывает, что почти восемь миллиардов людей, живущих в двухстах пятидесяти двух странах мира, не могут подчиняться одной и той же логике одного и того же цикла смены поколений на протяжении всей истории человечества.

Поэтому принятие теории поколений может быть только ограниченным и условным методологическим приемом, позволяющим описание некоторой группы людей – так называемого поколения – в нашем случае, поколений Y и Z, миллениумов, поколения NEXТ, цифровых аборигенов или цифровых потребителей. Нельзя оспаривать тот факт, что доступность информации формирует определенное отношение к ней у тех, кто не знает иных способов ее получения. Технологические инновации последних пятидесяти лет, позволяющие такое восприятие информации, являются одним из следствий глобальных капиталистических отношений XX века. Таким образом, сформированный цифровыми инновациями тип мышления есть ничто иное, как образец американоподобных мышлений, типичных для глобального мира. В этом смысле теория поколений, в основу которой положена история США, применима и к подросткам постсоветского пространства и периода. Мы не выходим за рамки глобального мира с его потребностями в быстром обмене информацией и беспрепятственной торговле всех со всеми.

Однако если и можно вести речь о какой-то специфически префигуративной культуре поко-

ления цифровых потребителей, она в такой же степени «префигуративна», как и «кофигуративна». Цифровое поколение стран постсоветского пространства сформировало специфическую модель поведения, сочетающую в себе модель Я и модель МЫ. Здесь «саморазвитие», «независимость», «свобода выбора», «свобода слова», «права» уживаются с восприятием себя как части большего целого, с позиционированием себя как представителя своей семьи, мира традиций, обычаев.

Ориентируясь на поколенческую теорию и теорию префигуративной культуры, необходимо помнить, что Стив Джобс и Билл Гейтс родились в 1955 году. Одним из парадоксов поколения NEXТ является тот факт, что они – потребители, но не изобретатели цифровых инноваций. Инновации созданы бэби-бумерами, поколением покорителей космоса, революционеров 68 года и хиппи, эмблематическими фигурами которого как раз-таки и выступают Джобс и Гейтс. Парадокс префигуративной культуры заключается в утверждении возможности обучения поколением потребителей инноваций поколения изобретателей этих самых инноваций. Так ли это на самом деле, есть ли в знаниях и навыках поколения Z нечто, что было бы недоступно напрямую поколению ВВ? То бесчеловечное, что кроется в самой сути техники, вправду ли расширяет границы человеческого бытийственного и фундаментального вплоть до обретения поколением постмиллениалов нечеловеческих черт, позволяющих объявить «глобальных фиджиталов» носителем нового знания?

Литература

- Бердяев Н.А. (1933) Человек и машина (проблема социологии и метафизики техники) // Путь. – № 38. – С. 3-37.
- Castells M. Space of Flows, Space of Places: Materials for a Theory of Urbanism in the Information Age, P. 230-240// URL:<http://jeremiahcommunity.ca/wp-content/uploads/2019/01/Castells-Space-of-Flows....pdf> (Дата обращения: 04.01.2020).
- Friedman T. L. (2005) The world is flat: A brief history of the twenty-first century. – New York: Farrar, Straus, and Giroux (FSG).
- Heidegger M. (1977) The question concerning technology and Other Essays. – New-York – London: Garland Publishing, pp.3-35.
- Khondker H. H. (2004) Glocalization as globalization: Evolution of a sociological concept. Bangladesh e-Journal of Sociology, 1(2), p.3.
- К-Поп. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/К-поп> (дата обращения: 30.04.19)
- Леви-Стросс К. (1985) Структурная антропология. – М.: Наука, – 535 с.
- Mesch G. (2009) The Internet and youth culture // The Hedgehog Review, Vol. 11, No. 1, P.50-53.
- Mead M. (1970) Culture and commitment: A study of the generation gap. – New York: The American Museum of Natural History/Doubleday, 91 p.
- Молодежь Центральной Азии. Сравнительный обзор. На основе социологического опроса (2017) / Под научным руководством проф. Клауса Хурельмана и Пэра Тешендорфа (Германия, Берлин). – Алматы, – 90 с.
- Oblinger D. G., Oblinger, J. L. (Eds.) (2005) Educating the Net Generation. Washington: Educause, URL: <https://www.educause.edu/ir/library/PDF/pub7101.PDF> (дата обращения: 7.03.2020).

Oh E., Reeves, T.C. (2014) Generational differences and the integration of technology in learning, instruction, and performance. In handbook of research on educational communications and technology: Fourth edition, pp. 819-828.

Стиллман Д., Стиллман И. (2018) Поколение Z на работе. Как его понять и найти с ним общий язык: Перевод с английского / Д. Стиллман, И. Стиллман. – М.: «Манн, Иванов и Фербер», – 270 с.

Strauss W., Howe N. (1997) The Fourth Turning: An American Prophecy – What the Cycles of History Tell Us about America's Next Rendezvous with Destiny, 400 p.

References

Berdiaev N.A. (1933) Chelovek i mashina (problema sotsiologii i metafiziki tekhniki) [Man and Technic (the problems of sociology and technique's metaphysics)] // Put', № 38., P. 3-37.

Castells M. Space of Flows, Space of Places: Materials for a Theory of Urbanism in the Information Age, P. 230-240//URL:<http://jeremiahcommunity.ca/wp-content/uploads/2019/01/Castells-Space-of-Flows....pdf> (dated from 04.01.2020).

Friedman, T. L. (2005) The world is flat: A brief history of the twenty-first century. New York: Farrar, Straus, and Giroux (FSG)

Heidegger M. (1977) The question concerning technology and Other Essays, New-York – London: Garland Publishing, pp.3-35.

Khondker H. H. (2004) Glocalization as globalization: Evolution of a sociological concept. Bangladesh e-Journal of Sociology, 1(2), p.3.

K-Pop. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/K-pop> (dated from 30.04.19)

Lewi-Strauss K. (1985) Strukturnaya antropologiya [Structure Anthropology], Moscow, Nauka, 535 p.

Mesch G. (2009) The Internet and youth culture.//The Hedgehog Review, Vol. 11, No. 1, P.50-53.

Mead M. (1970) Culture and commitment: A study of the generation gap. New York: The American Museum of Natural History/Doubleday, 91p.

Molodezh' Tsentral'noi Azii. Sravnitel'nyi obzor. Na osnove sotsiologicheskogo oprosa. [Youth of Central Asia: A comparative review] (20 17) Ed. by prof. K. Hurelmann, P. Teschendorf (Germany, Berlin), Almaty, 90 p.

Oblinger D. G., Oblinger, J. L. (Eds.) (2005) Educating the Net Generation. Washington: Educause, 2005. URL: <https://www.educause.edu/ir/library/PDF/pub7101.PDF> (dated from 7.03.2020).

Oh, E., Reeves T.C. (2014) Generational differences and the integration of technology in learning, instruction, and performance. In handbook of research on educational communications and technology: Fourth edition, pp. 819-828.

Stillman D., Stillman S. (2018) Pokolenie Z na rabote. Kak ego poniat' i naiti s nim obshchii iazyk. [Generation Z at work: How the next Generation is Transforming the Workplace]. Translated by Kondukov Yu., Moscow: «Mann, Ivanov and u Ferber», 270 p.

Strauss W., Howe N. (1997) The Fourth Turning: An American Prophecy – What the Cycles of History Tell Us about America's Next Rendezvous with Destiny, 400 p.

3-бөлім
САЯСАТТАНУ

Section 3
POLITICAL SCIENCE

Раздел 3
ПОЛИТОЛОГИЯ

I.A. Bykov

St Petersburg State University, Russia, St Petersburg,
e-mail: i.bykov@spbu.ru

STUDYING POLITICAL DISCOURSE OF THE PRESIDENT ADDRESS IN RUSSIA WITH THE TEXT MINING TECHNIQUE

The article describes the technique and results of the study of political discourse using text mining technology with the statistical package R. Unlike traditional content analysis, text mining uses automated methods for processing text in natural languages. The article presents a specific technique of computational operations and an algorithm of visualization. The study aims to study the corpus of texts of the President Address to the Federal Assembly in Russia. The study describes the evolution of the political agenda in post-Soviet Russia within the discourse analysis approach. The study shows that the idea of 'democracy and human rights' fails to be the key concepts of public policy in Russia. The presidents of Russia usually stick around 3 common topics: Russia, state, and power. The author approves that text mining allows us to automate part of the research work and it functions as one of the directions for a comprehensive analysis of political discourse. The applied technique can be used to automate research in political linguistics, as well as to study different types of political documents and texts.

Key words: text mining, political discourse, president address, political communication, mathematical linguistics.

И.А. Быков

Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Ресей, Санкт-Петербург қ.,
e-mail: i.bykov@sbpu.ru

Ресейдегі президенттік жолдаулардың саяси дискурсын зерттеу мәтінді өндіру әдісін қолдану

Мақалада статистикалық пакеттегі мәтінді іздеу әдісін қолдана отырып, саяси дискурсты зерттеу әдістемесі мен нәтижелерін сипаттауға арналған. Классикалық мазмұнды талдаудан айырмашылығы, мәтінді өңдеу табиғи тілде жасалған мәтінді өңдеудің автоматтандырылған әдістерін қолданады. Мақалада компьютерлік операциялардың арнайы әдістерін тұжырымдау және нәтижелерді визуализациялау берілген. Әдістеме саяси дискурсты зерттеудің заманауи тәсілдерін қолдана отырып, Ресей Федерациясының Федералды жиналысына президенттік жолдаудың мәтіндерін зерделеуге бағытталған. Зерттеу посткеңестік кеңістіктегі Ресейдегі президенттік жолдаудың мысалын қолдана отырып, саяси күн тәртібінің эволюциясын сипаттайды.

Бұл зерттеу демократия және адам құқықтары идеялары Ресейдегі мемлекеттік саясаттың негізгі тұжырымдамаларына айналмағанын көрсетеді. Ресей Федерациясының президенттері әдетте өз сөздерін негізгі үш проблеманың төңірегінде шоғырландырады: Ресей, билік және мемлекет. Президенттік хаттардағы саяси дискурс посткеңестік кеңестік Ресейдегі саясаттың жаппай қабылдауын көрсететіні анық. Біздің зерттеуіміз мәтіндік іздеу зерттеу бағдарламасының бір бөлігін автоматтандыруы мүмкін және саяси дискурсты терең талдау әдісі ретінде қолданыла алатындығын растайды. Қолданбалы әдістемені саяси лингвистикадағы зерттеулерді автоматтандыру үшін, сондай-ақ әр түрлі типтегі саяси құжаттар мен мәтіндерді зерттеу үшін қолдануға болады.

Түйін сөздер: саяси дискурс, президенттік үндеу, саяси коммуникация, математикалық лингвистика, мәтін шығару.

И.А. БЫКОВ

Санкт-Петербургский государственный университет, Россия, г. Санкт-Петербург,
e-mail: i.bykov@sbpu.ru

Исследование политического дискурса президентских посланий в России с помощью методики text mining

Статья посвящена описанию техники и результатов исследования политического дискурса с использованием метода text mining в статистическом пакете R. В отличие от классического контент-анализа, text mining использует автоматизированные методы обработки текста, созданные в естественных языках. Статья содержит описание специальной методики компьютерных операций и визуализации результатов. Методика нацелена на изучение текстов президентских посланий Федеральному Собранию России с использованием современных подходов изучения политического дискурса. Исследование описывает эволюцию политической повестки в постсоветской России на примере президентских посланий. Данное исследование показывает, что идеи демократии и прав человека не стали ключевыми концептами публичной политики в России. Президенты Российской Федерации обычно концентрируют свои выступления вокруг трех основных проблем: России, власти и государства. Очевидно, что политический дискурс президентских посланий отражает массовые представления о политике в постсоветской России. Автор утверждает, что text mining позволяет автоматизировать часть исследовательской программы и может быть использован в качестве метода углубленного анализа политического дискурса. Примененная методика может быть также использована для автоматизации исследований в политической лингвистике и изучения разных видов политических документов и текстов.

Ключевые слова: политический дискурс, президентское послание, политическая коммуникация, математическая лингвистика, text mining.

Introduction

The political science as a field of research shares its research methods and techniques with the other social sciences such as sociology, psychology, economics, etc. Content analysis has been an important part of political studies since the early stages of the research. However, today it is a particularly important to know how to use the content analysis for the two specific reasons: (1) there are too many scientific software available all around the world, (2) this method sometimes is the only method possible to use in order to get some reliable data from the closed or non-transparent political systems. This article aims to describe the evolution of political agenda by means of studying the content of President Address in Russia. The study calls to contribute into development of computational linguistic studies of political communication today.

Literature review

In the times of computational studies it is possible to automate many parts of scientific research. In social sciences there is such a well-known piece of software as the SPSS (Statistical Packages for the Social Sciences). Currently, the SPSS belongs to the IBM company and costs over 1000 US dollars per user for 1 year. However, there is an open source alternative for the SPSS available. It is R (<https://www.r-project.org/>). R is a programming language

and a software environment for statistical computing (Kabacoff, 2011). First big advantage of R is about pricing. Being open source project R is absolutely free for all users. Second, there are many special packages for different research techniques. So, R consists of the core programming environment which is good for basic statistical operations and the additional programs for special research techniques such as advanced graphics, network analysis, machine learning, etc. For example, the text mining as a method of automated content analysis with big data is well developed in R (Feldman, Sanger, 2006; Hotho, Nürnberger, Paaß, 2005; Practical Text Mining, 2012). On the other hand, it is worth to mention that there are not so many publications about discourse analysis with R available in Russia. We can only mention the article by A. Nosov (Nosov, 2018). In this particular study the 'tm-package' has been used (Feinerer, Hornik, Meye, 2008).

Political science applies discourse analysis in order to study various field of political communication. For example, Balahonskaya with colleagues have studied verbal aggression in mass media of Russia with formal linguistic approach (Balahonskaja, Bykov, 2018; Bykov, Balakhonskaya, Gladchenko, Balakhonsky, 2018). The methodology of discourse analysis seems to be sufficiently developed. Among modern foreign scholars studying the problems of discourse theory, one can single out G. Brown, G. Yule, T. van Dijk, N. Fairclough, D. Schiffrin, M. Stubbs, R. Wodak

(Brown, Yule, 1983; Dijk, 2008; Fairclough, 2007; Schiffrin, 1994; M. Stubbs, 1983; Wodak, 1989). In recent years, discourse analysis has significantly expanded its methodological and instrumental base, and its basic principles are successfully applied to the study of various communication practices.

However, we should get into account the fact that there are many techniques of discourse analysis. Maybe, one of the most popular approaches is a critical discourse analysis (Upravljaemost' i diskurs, 2019). Linguistic analysis and other forms of not-automated analysis take the biggest share of discourse studies today. However, to us the non-automated studies produce limited results in terms of objectivity and visualization.

Text mining usually aims to analyze large texts with high level of objectivity. Being quantitative method it uses algorithms to study texts of natural languages as well as of meta-data from all sorts of big data available today from all kinds of data bases and social data-sets. Developing of automated discourse analysis will definitely help to produce better results in political studies.

Method

In this study we run text mining algorithm in 4 versions of the President Address to the Federal Assembly of Russia. These speeches were presented by Boris Yeltsin in 1994, by Vladimir Putin in 2000 and in 2018, and by Dmitry Medvedev in 2008. All texts are available via the official web-site of the President of Russia (www.kremlin.ru) in English. Unfortunately, there is no official translation into English of Yel'tin's Address in 1994. In this case we have to work with the version in Russian.

In order to follow the algorithm one should install 3 additional packages in R: 'NLP' (natural language processing), 'tm' (text mining), and 'wordcloud'. Basically, the algorithm consists of 3 stages. During the first stage, one should convert text of the given President Address into the corpus. In the second stage, one should steam the corpus automatically removing non-important symbols and stop-words from the text. The third stage deals with the building of a word-cloud for the most frequently used words.

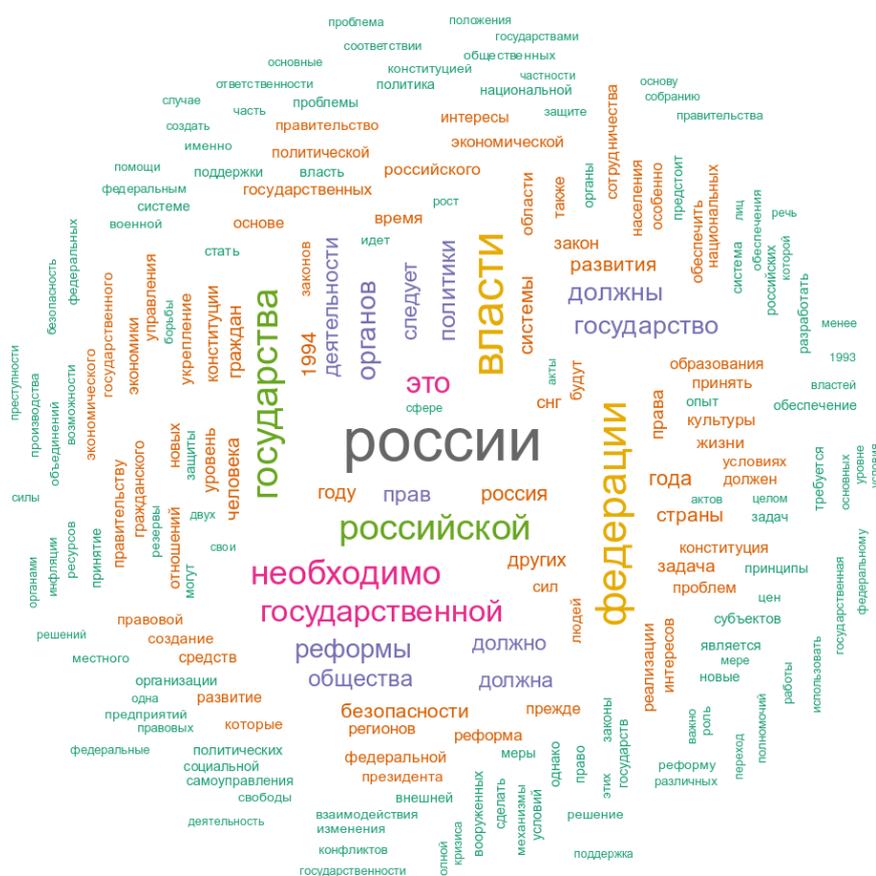

Figure 1 – Word cloud for President Address in 1994 by B. Yeltsin
Notes: composed by the author

In 2008 D. Medvedev included in his speech topics of law and constitution (see figure 3). During his tenure D. Medvedev dedicated a lot of his efforts to the legal system of Russia.

In 2018 V. Putin introduced new topics about weapons, defense, and missiles (see figure 4). This speech reflects tendency toward warfare rhetoric in political communication of Russia in last decade. For the first time in history Putin used a video-clips with 3D-graphics about new weapons of mass destruction which are now available to defend Russia.

Conclusion

As M. Gavrilova has concluded in her summary article, ‘it is important to take into consideration not only the semantic topics which *were included* in texts but also the semantic topics which *were not included*’ (Gavrilova, 2013: 111). Following this suggestion, we have found that in all 4 texts the topics of democracy and human rights are not

visible playing no role in political discourse of the President Address. This conclusion maybe is not unexpected for V. Putin and D. Medvedev, but it is very interesting to know that if we are talking about Yeltsin’s period of political life in Russia. It means that in 1994 the construction of new political system was not accompanied with traditional for democratic regimes political rhetoric.

Second conclusion is about R as a tool for text mining and graphics. This study shows that R is a working tool in political discourse studies. It can bring additional knowledge and illustrate results of scientific research. R has proved to be a valuable asset for quantitative research. However, to be completely honest we should say that there is a little limitation for Russian language in text mining with R. If one looks carefully in picture 1, he should notice that several one-rooted words are repeated with different ends. This error occurs because of limited support for Russian in NLP-package of R.

Литература

- Балахонская Л. В., Быков И. А. (2018). Речевая агрессия в политических блогах радиостанции «Эхо Москвы» // Вестник Санкт-Петербургского Университета. Язык и литература. – Т. 15. Вып. 3. С. 492-506. DOI: <https://doi.org/10.21638/spbu09.2018.313>
- Васильев А. Д. (2015). Лексико-фразеологические представления своего и чужого в Посланиях В.В. Путина Федеральному собранию (2012–2014 гг.) // Политическая лингвистика. – № 52. – С. 17–24.
- Гавра Д. П. (2016). Послание как социальный феномен и особый жанр PR-текстов // Стратегические коммуникации в бизнесе и политике. – Т. 2. № 2. – С. 161–182.
- Гаврилова М. В. (2017). Лингвистический анализ выступлений главы государства: тематика, направления и методы исследования // Политическая наука. – 2017. № 2. – С. 54-72.
- Гаврилова М. В. (2013). Послание Федеральному Собранию // Дискурс-Пи. – 2013. № 3. – С. 111.
- Косов В. В. (2019). Дискурсивные стратегии и тактики президентов России и Франции в формате прямого общения с аудиторией: модели коммуникации для управления конфликтными ситуациями // Журнал политических исследований. – № 3. – С. 58-68.
- Управляемость и дискурс виртуальных сообществ в условиях политики постправды / Под ред. Д. С. Мартыянова. – СПб.: ЭлекСис, 2019. – 312 с.
- Brown G., Yule G. (1983). *Discourse Analysis*. – Cambridge: Cambridge University Press, 288 p.
- Bykov I. A., Balakhonskaya L. V., Gladchenko I. A., Balakhonsky, V. V. (2018). Verbal aggression as a communication strategy in digital society. In: *Proceedings of the 2018 IEEE Communication Strategies in Digital Society Workshop*. St Petersburg. P. 12-14. DOI: 10.1109/COMSDS.2018.8354954
- Dijk T. van. (2008). *Discourse and Power*. Contributions to Critical Discourse Studies. Houndsmills: Palgrave MacMillan, 320 p.
- Fairclough N., Cortese G., Ardizzone P. (eds.) (2007). *Discourse and Contemporary Social Change*. Pieterlen: Peter Lang, 555 p.
- Feinerer I., Hornik K., Meyer D. (2008). Text mining infrastructure in R. *Journal of Statistical Software*. Vol. 25(5). P. 1-54.
- Feldman R., Sanger J. (2006). *The Text Mining Handbook*. Advanced Approaches in Analyzing Unstructured Data. New York: Cambridge University Press, 424 p.
- Hotho A., Nürnberger A., Paaß, G. (2005). A brief survey of text mining. *LDV Forum*. Vol. 20(1). P. 19–62.
- Kabacoff R. I. (2011). *R in Action! Data Analysis and Graphics with R*. Shelter Island: Manning, 2011. 474 p.
- Nosov A. V. (2018). Statistical analysis of near-synonymous words list and catalog in R. *Vestnik of Saint Petersburg University. Language and Literature*. Vol. 15, issue 3. pp. 453–464. <https://doi.org/10.21638/spbu09.2018.310>
- Patocka-Siglowy U. (2015). The Mechanism of Political Speeches Using the Example of the Address of President Vladimir Putin. *Russian Linguistic Bulletin*. 2015. Vol. 3(3). P. 24–27.
- Practical Text Mining and Statistical Analysis for Non-structured Text Data Applications. Ed. by G. Miner, D. Delen, E. Charlottesville, A. Fast, T. Hill, R. Nisbet. Amsterdam: Academic Press, 2012. 1000 p.
- Schiffrin D. (1994). *Approaches to Discourse*. Malden: Blackwell, 482 p.

- Stubbs M. (1983). *Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language*. Oxford: Blackwell, 272 p.
- Wodak R. (1989). *Language, Power and Ideology: Studies in Political Discourse*. – London: John Benjamins Publishing Company, 288 p.

References

- Balahonskaja L. V., Bykov I. A. (2018). Rechevaja agresija v političeskijh blogah radiostancii «Echo Moskvy» [Verbal aggression in political blogs: A case of the “Echo of Moscow”]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta. Jazyk i literatura* [Herald of St Petersburg University. Languages and literature]. Vol. 15. Issue 3. P. 492-506. – DOI: <https://doi.org/10.21638/spbu09.2018.313> [in Russian]
- Vasilev A. D. (2015). Leksiko-frazeologičeskie predstavlenija svoego i chuzhogo v Poslanijah V. V. Putina Federal'nomu sobraniju (2012–2014 gg.) [Lexical and phraseological representations of one's own and another's in the Messages of V.V. Putin to the Federal Assembly (2012–2014)]. *Političeskaja lingvistika* [Political Linguistics]. № 52. P. 17–24. [in Russian]
- Gavra D. P. (2016). Poslanie kak social'nyj fenomen i osobyj žanr PR-tekstov [Address as a social phenomenon and a special genre of PR texts]. *Strategičeskie kommunikacii v biznese i politike* [Strategic communications in business and politics]. Vol. 2. № 2. P. 161–182. [in Russian]
- Gavrilova M. V. (2017). Lingvističeskij analiz vystuplenij glavy gosudarstva: tematika, napravlenija i metody issledovanija [Linguistic analysis of speeches of the head of state: topics, directions and research methods]. *Političeskaja nauka* [Political Science]. 2017. № 2. P. 54-72. [in Russian]
- Gavrilova M. V. (2013). Poslanie Federal'nomu Sobraniju [Address to the Federal Council]. *Discurs-Pi* [Discourse P]. № 3. P. C. 111. [in Russian]
- Kosov V. V. (2019). Diskursivnye strategii i taktiki prezidentov Rossii i Francii v formate prjamoogo obshhenija s auditoriej: modeli kommunikacii dlja upravlenija konfliktnymi situacijami [Discursive strategies and tactics of presidents of Russia and France in the format of direct communication with the audience: communication models for managing conflict situations]. *Zhurnal političeskijh issledovanij* [Journal of Political Studies]. № 3. P. 58-68. [in Russian]
- Upravljaemost' i diskurs virtual'nyh soobshhestv v uslovijah politiki postpravdy [Virtual Communities Manageability and Discourse in Post-Truth Politics]. Ed. By Martjanov. St. Petersburg.: ElekSis, 312 p. [in Russian]
- Brown G., Yule G. (1983). *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press. 288 p.
- Bykov I. A., Balakhonskaja L. V., Gladchenko I. A., Balakhonsky, V. V. (2018). Verbal aggression as a communication strategy in digital society. In: *Proceedings of the 2018 IEEE Communication Strategies in Digital Society Workshop*. St Petersburg. P. 12-14. DOI: 10.1109/COMSDS.2018.8354954
- Dijk T. van. (2008). *Discourse and Power*. Contributions to Critical Discourse Studies. Houndsmills: Palgrave MacMillan, 320 p.
- Fairclough N., Cortese G., Ardizzone P. (eds.) (2007). *Discourse and Contemporary Social Change*. Pieterlen: Peter Lang, 555 p.
- Feinerer I., Hornik K., Meyer D. (2008). Text mining infrastructure in R. *Journal of Statistical Software*. Vol. 25(5). P. 1-54.
- Feldman R., Sanger J. (2006). *The Text Mining Handbook. Advanced Approaches in Analyzing Unstructured Data*. New York: Cambridge University Press, 424 p.
- Hotho A., Nürnberger A., Paaß, G. (2005). A brief survey of text mining. *LDV Forum*. Vol. 20(1). P. 19–62.
- Kabacoff R. I. (2011). *R in Action! Data Analysis and Graphics with R*. Shelter Island: Manning, 2011. 474 p.
- Nosov A. V. (2018). Statistical analysis of near-synonymous words list and catalog in R. *Vestnik of Saint Petersburg University. Language and Literature*. Vol. 15, issue 3. pp. 453–464. <https://doi.org/10.21638/spbu09.2018.310>
- Patocka-Sigłowy U. (2015). The Mechanism of Political Speeches Using the Example of the Address of President Vladimir Putin. *Russian Linguistic Bulletin*. 2015. Vol. 3(3). P. 24–27.
- Practical Text Mining and Statistical Analysis for Non-structured Text Data Applications*. Ed. by G. Miner, D. Delen, E. Charlottesville, A. Fast, T. Hill, R. Nisbet. Amsterdam: Academic Press, 2012. 1000 p.
- Schiffrin D. (1994). *Approaches to Discourse*. Malden: Blackwell, 482 p.
- Stubbs M. (1983). *Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language*. Oxford: Blackwell, 272 p.
- Wodak R. (1989). *Language, Power and Ideology: Studies in Political Discourse*. – London: John Benjamins Publishing Company, 288 p.

D. Zhekenov* , S. Jakubayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

*e-mail: duman.zhekenov@gmail.com

OVERVIEW OF THE MODERN CHINESE SCIENCE THROUGH THE PRISM OF THE “CHINESE DREAM”

Recent events in the world and radical changes in the development of human civilization have once again proved the importance of the concept as “science”. The article examines how the People’s Republic of China develops science and innovation to realize the concept of the “Chinese Dream”. Until now, on the world market, China’s industrial export policy has been carried out through the expansion of its cheap goods. This strategy is no longer effective in the competition. This is due to the need for high-tech production: the creation and development of high-quality products. The current economic growth and the current foreign economic situation, the accelerated modernization of the Chinese economy are favorable on a modern technological basis. The introduction of a complex of high technologies in organizations and mechanisms representing the national innovation system and industry is reflected in the search and updating of new products and technologies in the form of scientific knowledge.

The article is based on the principle of the scientific and technological development of China in the political, economic, trade, humanitarian spheres, taking place in the modern world. In addition, some issues of Kazakh-Chinese bilateral cooperation in the field of science were analyzed. The paper were used the theory of “soft power” in international relations and the Chinese concept of “harmonious world”.

Key words: People’s Republic of China, theoretical foundations of China’s foreign policy, “Chinese dream”, soft power.

Д. Жекенов*, С. Джакубаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

*e-mail: duman.zhekenov@gmail.com

«Қытай арманы» призмасы арқылы қазіргі қытай ғылымына шолу

Әлемдегі орын алып отырған соңғы оқиғалар мен адамзат өркениетінің дамуындағы түбегейлі өзгерістер «ғылым» түсінігінің ең маңызды екендігін тағы бір рет нақты дәлелдеді. Мақалада «Қытай арманы» түсінігіне жету жолында Қытай Халық Республикасы ғылым және инновацияны қалай дамытып отырғандығы талқыланады. Осы уақытқа дейін әлемдік нарықта, Қытай өнеркәсіптік, экспорттық саясаты, экспансиясы өзінің арзан тауарлары арқылы жүзеге асырылып отырды. Қазіргі уақытта, бәсекелестік күресте, бұл стратегия тиімді емес. Себебі, жоғары технологиялар базасына қажет өндіріс: жоғары сапалы өнімді құру және дамыту. Қазіргі уақытта байқалған экономикалық өсу мен қалыптасқан сыртқы экономикалық конъюнктура, жеделдетілген жаңғырту қытай экономикасының қазіргі заманғы технологиялық негізде қолайлы болып отыр. Ұлттық инновациялық жүйені және өнеркәсіпті, жоғары технологиялар жиынтығын білдіретін ұйымдар мен механизмдерді жүзеге асыруы ғылыми білім түрінде жаңа өнімдер мен технологияларға ұмтылуы мен жаңаруынан көрінеді.

ҚХР бүгінгі ғаламда болып жатқан саяси, экономикалық, сауда, гуманитарлық салалардағы орнын анықтау, ғылыми-техникалық тұрғыдағы дамуының ұстанымы мақаланың өзегін құрайды. Сонымен қатар, ғылым саласындағы Қазақстан-Қытай екіжақты серіктестігінің кейбір мәселелері талқыланды. Мақаланы жазу барысында Халықаралық қатынастардағы «Жұмсақ күш» теориясы мен Қытайлық «гармониялық әлем» концепциялары пайдаланылған.

Түйін сөздер: Қытай, Қытай сыртқы саясатының теориялық негіздері, «Қытай арманы», жұмсақ күш.

Д. Жекенов*, С. Джакубаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
*e-mail: duman.zhekenov@gmail.com

Обзор современной китайской науки через призму «Китайской мечты»

Недавние события в мире и радикальные изменения в развитии человеческой цивилизации еще раз доказали важность науки. В статье рассматривается, как Китайская Народная Республика развивает науку и инновации для реализации «китайской мечты». До сих пор на мировом рынке промышленная экспортная политика Китая осуществлялась за счет экспансии его дешевых товаров. В настоящее время в конкурентной борьбе эта стратегия уже неэффективна. Это связано с необходимостью высокотехнологичного производства: создание и развитие высококачественной продукции. Текущий экономический рост и текущая внешнеэкономическая ситуация, ускоренная модернизация китайской экономики благоприятны на современной технологической основе. Внедрение в организациях и механизмов, представляющих национальную инновационную систему и отрасль, комплекса высоких технологий находит свое отражение в поиске и обновлении новых продуктов и технологий в форме научных знаний. В основе китайской мечты лежит принцип научно-технического развития Китая в политической, экономической, торговой, гуманитарной сферах, что и происходит в нынешнем современном мире.

Авторами, кроме того, были проанализированы некоторые вопросы казахстанско-китайского двустороннего сотрудничества в области науки. При написании статьи были использованы теория «мягкой силы» в международных отношениях и китайская концепция «гармоничного мира».

Ключевые слова: КНР, теоретические основы внешней политики Китая, «Китайская мечта», мягкая сила.

Introduction

Science is one of the most significant and promising areas of society. The modernization of any modern society largely, if not the main thing, depends on the development of science. Each country cares about the development of science: it allocates funds for research, strengthens the material base, and trains personnel. Today, China is confidently taking the leading position in the world in the field of research and development (R&D). In the first decades of the twenty-first century it essentially turned into a global locomotive of scientific activity.

Modern China is rapidly turning into a high-tech dominant country. Of course, for a number of key parameters, China is still significantly behind the United States, but this gap is steadily narrowing, indicating a systematic approach by the Chinese leadership to the problems of science and technology.

At the beginning of the year, the National Science Foundation (NSF) issued the report Science and Technology Indicators, which indicates that: “the position of Chinese science and technology is becoming increasingly visible in the world; China has already become the second-largest power in the world of R&D. The country ranks second in the world in terms of indicators such as investment in research and development, the release of scientific publications, and the increase in high-

tech production, the first in the world to ensure that scientific and engineering talent, and first place in the global wind energy industry” (*NSF report*).

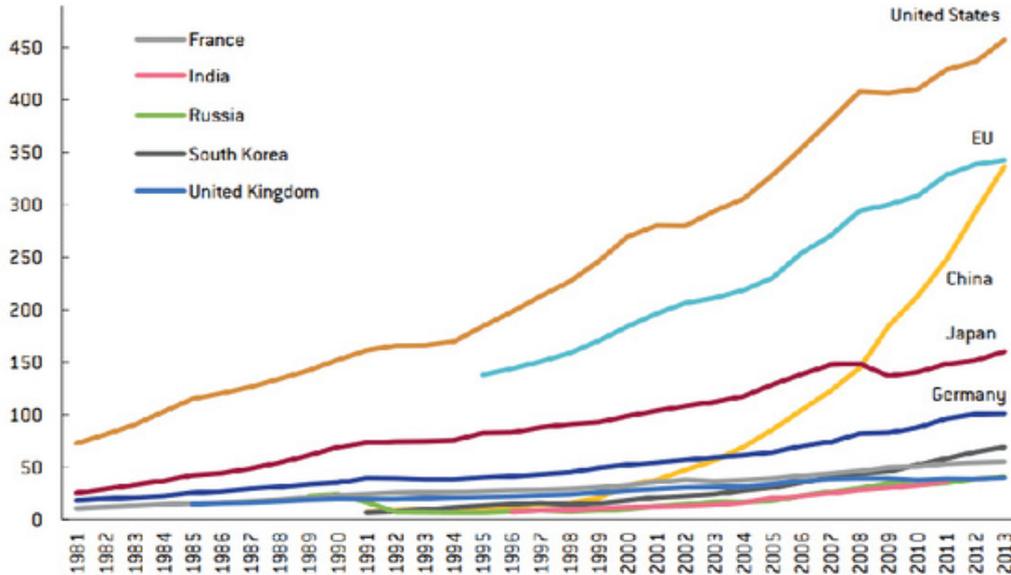
The “Indicators of Science and Technology” noted that global spending on research and development shows an upward trend, mainly concentrated in North America, Europe, East Asia and Southeast Asia. The USA remains the leader of the region; China takes the second place, approaching the EU indicator for total R&D expenses (OECD, 2020).

It should be noted that in 2015, a large-scale program “Made in China 2025” was launched in China. Thus, a course was taken on the full support of the domestic manufacturer.

Theoretical and methodological bases. It is obvious that it is very difficult to fully reveal the essence of various processes and political events with the participation of China on the international stage, both scientifically and politically. On the other hand, these world-class trends cannot be explained in terms of any theoretical direction in which the theoretical foundations of China’s foreign policy are formed. After all, no theoretical school can fully reveal and accurately describe the essence of international trends under the influence of China. Therefore, several theories of international relations were used in the study to consider the theory and practice of China’s foreign policy in the context of the impact on the international economy. The theory

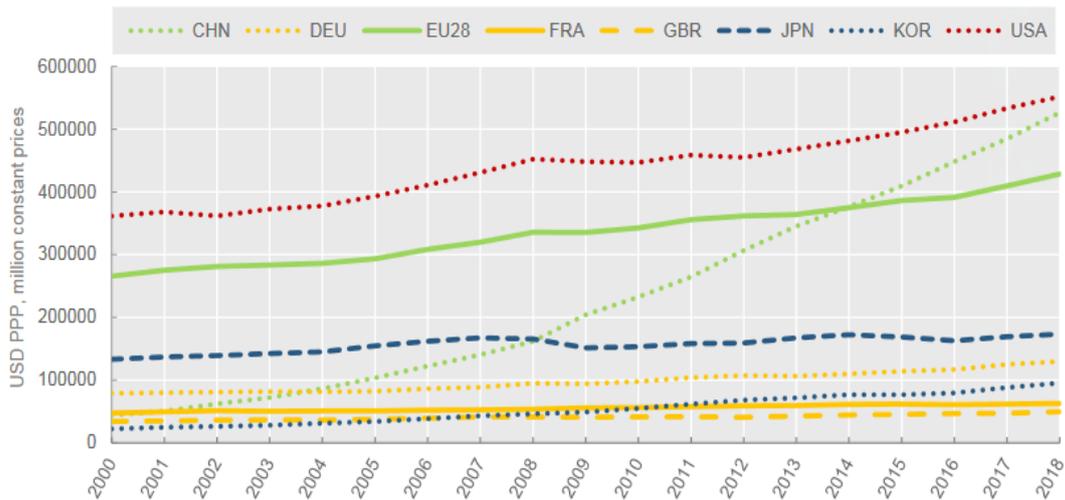
of political realism or neo-realism was used in the study of the foreign policy of the country and the policy of Chinese leaders before the presidency of Xi Jinping, who acted primarily on the basis of their national interests in the international arena. The previous generation of Chinese leaders retained the

concept of treating states as the basis of international politics. On his collected work, he has several time mentioned about the “Chinese dream”, the great revival of Chinese nation, and how to achieve this goals. He underlined the impact of the science in this long-term strategy (Jinping, 2014a; 2017b)

Source: Bruegel based on NSF (2016). PPP = purchasing power parity. NOTES: Foreign currencies are converted to dollars through PPPs. Some country data are estimated. Countries are grouped according to the regions described by The World Factbook, www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/.

Gross Domestic Expenditure on R&D, 2000-18

Source: OECD Main Science and Technology Indicators Database, 28 February 2020. <http://oe.cd/msti>

However, China's rapid economic growth, the impact and influence of the Chinese economy and science on international processes, China's increasing political activity, competitive cooperation with major world powers, China's becoming the world's largest consumer and producer, thereby increasing its active involvement in global events. Requires the use of "globalization" theory. This theory allowed us to consider and study China's strategy in relation to international globalization and integration processes, to analyze ways to realize the geopolitical and geoeconomic interests of China.

The study of the foreign policy principles of the fourth generation of leaders and Hu Jintao's idea of creating a "harmonious world" used the concepts of power in modern theory of international relations (Jintao, 2012). The concept of "soft power", founded by Joseph, Nye (Joseph S., 2005) is recognized as one of the leading theories in modern world politics and diplomacy. Soft power as a theory of indirect influence on states and other actors of international relations through ideological and cultural means is firmly entrenched in modern political vocabulary.

An objective principle was used to reflect the position and economic influence of China in international relations. It has become the basis for the study of information, research and data from different perspectives related to the research topic.

A systematic approach was used as a theoretical and methodological basis for the study of international relations. Systematic analysis, a synthesis of dialectical methods that allow to recognize the general methods of research, to monitor their changes and development, as well as a set of cognitive-mapping methods that allow to structure the problem under study as a complex system of many interrelated elements. The most widely used form of interdisciplinary research methods, including research conducted by representatives of various sciences (political science, sociology, economics, international law), was used in the conduct of research.

In addition, the paper used a historical and analytical method aimed at studying the foreign policy and economic relations of China with other countries. The use of this method allowed to study the causes of problems arising from the development of China's foreign economic relations in the system of international relations. The diversity of data and information related to the research topic necessitated the use of methods of critical analysis, collection and sorting. These methods helped to use the collected data systematically, to increase the level of accuracy through the comparison of information.

Discussion

On May 20, 2016, the "State Program on the Strategy for Innovative Development" was published. According to the document approved by the Central Committee of the CPC and the State Council of the PRC, by 2020 China will become one of the countries of the innovation type, by 2030 it will become a leader in innovation, and by 2050 it will become the leading world power of scientific and technological innovation (Baizakova, 2020). This program provides for the promotion of innovations in the industrial technology system, the strengthening of primary innovations, the optimization of regional innovation placement, and the implementation of important scientific and technical projects, the training of highly qualified personnel.

For decades, the United States has been a leader in the production of scientific knowledge, both in the quantity and quality of publications in peer-reviewed journals, but now China publishes more than any other country, not counting America. In addition, its share in published articles in the field of computer science and technology is especially noticeably increasing. Moreover, in many indicators of scientific activity, it is almost on a par with Japan.

In addition, the Celestial Empire is a leader in the preparation of graduates in natural sciences and engineering specialties. Almost a quarter of the initial university degrees in science and technology around the world today are awarded in the PRC. And it should be noted that leading Chinese universities in international rankings are superior to al-Farabi Kazakh National University, which is considered the best in the Kazakhstan. Moreover, Peking University is generally included in the world Top 30 (KazNU – only in the Top 165). Without a doubt, the Chinese army of highly skilled specialists is a good reserve for the future.

The example of China's interaction with other world technological centers shows that national adaptation systems and technology generation have specifics related to the Chinese national identity character such as culture, history, economy and size of the country, and a considerable part of the scientific-innovation and technical potential works directly to solve, to help, to minimize the national problems. Moreover, in large countries, it is possible to gradually squeeze out products created within the GVC from domestic markets, export them, and replace them with products of domestic manufacturers with the active participation of national science and technology in this process.

such technologies allows accelerating the military-technological development of China.

However, not all experts agree to recognize China as a global leader in innovation.

An investigation by Bloomberg showed that China, which in 2010, ahead of Japan, became the world leader in the number of patents granted, is engaged in mass posts. Most of the patented Chinese “inventions” are useless. For example, in 2016, Chinese inventors issued 1.2 million national patents (the United States – 295.3 thousand, Japan – 260.2 thousand and South Korea – 163.4 thousand patents), and in the past 1.8 million were issued to inventors evidence. At the same time, unlike international, Chinese patents are issued very simply, and the registration fee for the invention is low.

Bloomberg found out that in China there are three types of patents: documents for the present inventions (they are drawn up carefully and have commercial value), patenting a “utility model” (it is difficult to call this a real technological novelty) and patents for the design of various products. The first 23% of the total number, the second – 53%, and the third – 24%. Moreover, in the second and third categories, patents are protected for 10 years and from the second five-year plan, the fee for maintaining those increases significantly. The agency found that 91% of design patents did not renew after the first 5 years, so they can safely be called useless “inventions”. 61% refuse to renew patents for “utility models” after 5 years, and 37% of owners of real inventions (Bloomberg, 2015).

The Results

Here are all the categories together. A country's overall rank is the average of the six measures. Faded bars indicate a country for which there isn't complete data. You can click the title of any column to re-sort the list by that measure.

An example of a Chinese design patent is the shape of a soda bottle, and a “useful model” is a sliding gesture to unlock a smartphone. In most

cases, Chinese patents are meticulously copied American patents. Experts consider this a “cost of a planned economy”: Xi Jinping’s announcement

of the “Made in China 2025” program led Chinese businesses to set about proving the country’s superiority by patenting everything. In addition, Chinese patent companies grant tax exemptions and government subsidies.

By the way, another indicator by which China has overtaken the West is the number of scientific publications. Experts believe that, given the scientific papers published in China itself, and those that were written by Chinese scientists living abroad, Chinese authors already own a third of all publications in the field of exact sciences in the world, although the quality of Chinese scientific publications is much lower than that of American ones.

The modern Chinese Academy of Sciences (CAS) was established in 1949, shortly after the formation of the PRC. At the same time, 16 research institutes and 6 laboratories were subordinate to her, and the staff consisted of 224 researchers. In the late 1950s there were more than 800 research organizations in the country. By the turn of the 1970s and 1980s their number, including design organizations, increased to 4000. 300 thousand people were employed in them, including 130 thousand scientists and engineers. At that time, 23 thousand scientists worked at the Chinese Academy of Sciences, excluding social scientists, transferred to the Academy of Social Sciences created in May 1977 (on the basis of the Department of Philosophical and Social Sciences of the CAS) 2. In subsequent years, especially during the implementation of Deng Xiaoping’s reforms, science received a new impetus in its development.

The turning point in the development of science in China was the decision of the leaders of the nation announced in 1978, well-known as the “modernization of the four” – industry, agriculture, science and technology, the armed forces. At the same time, Deng Xiaoping emphasized that science and technology can help for national economy building as the first essential tools. The “Program of Four Modernizations” was based on a policy of openness to the best international practices, the use of the best achievements of science, technology, and the attraction of foreign capital in combination with one’s own development of the country. The peculiarity and prerequisites for modernization of the country is that it is based on values that primarily generate growth: a strong work ethic, a high level of savings and an emphasis on education.

At the same time, the state policy of the PRC adhered to the concept of restricting the import of obsolete or secondary technologies into the country, in every possible way encouraged the creation by

foreign corporations of scientific and research centers directly on the territory of the PRC.

Along with zones of economic development at this stage of modernization, special zones of the development of new and high technologies – national technology parks – played a significant role in the development of high-tech and science system. Despite great difficulties (lack of financial resources, necessary scientific and technical developments), China, using capital and information from nearby Hong Kong, scientific and technical support of the domestic Academy of Sciences, in 1995 in Shenzhen proceeded to create the country’s first technology park. At the very late time of the end of the XXI century’s first decade China already operated 53 national technology parks created by decision of the State Council of the PRC, 30 parks at universities, 50 provincial parks and 466 business incubators.

For the development of scientific-innovation sphere and high-tech in China, their legislative design and stimulation was of great importance. In the conditions of emerging market relations, the successful development of science, technology, as well as the economy as a whole, is directly related to the availability of an appropriate effective legal mechanism. In this context, the adoption of the Law “On Support of Science and Technology” in 1992 by the State Council of the PRC played an important role in the process of the formation of science in the context of reforms.

In 1993, the “Law of the People’s Republic of China on Scientific and Technical Progress” was adopted and entered into force, in which the goals, role, financial sources and a system of stimulating scientific and technological development were determined. Less than ten years later (June 2002), another important document, the PRC Law on the Dissemination of Scientific and Technical Knowledge, was published.

The idea of practicality and visualization of Chinese science is being introduced into public consciousness. Science is actively popularized through the media. It is known that China is a world leader in the number of popular science films and programs. It is no accident that science in China is perceived as a public good, and traditionally high respect for the scientific class is reinforced by social measures (including remuneration).

An important factor for the development of scientific-innovation sphere and high-tech in China is government funding. Since the time of the reform, the Chinese government has allocated ever-increasing amounts of financial resources to science and technology. At the turn of the 1970s and 1980s

expenditures amounted to more than 6 billion yuan (approximately 5% of the state budget and 1.5% of GDP). After a decade and a half, government spending on science and technology increased fivefold – 30 billion yuan (although in relative terms it decreased, amounting to about 4.5% of budget expenditures or 0.5% of GDP).

According to statistics, in the PRC since the mid-1990 there was a steady increase in the share and volume of R&D expenditures in GDP. In 1995, this share was 0.57%, in 2000 – 0.9%, in 2005 – 1.3%, in 2010 – 1.75%, in 2014 – 2.09 %.

Speaking at the 5th session of the 12th convocation of the NPC on March 5, 2017, the Premier of the State Council of the People's Republic of China Li Keqiang noted that the priority task for 2017 and the 13th Five-Year Plan as a whole is the accelerated implementation of innovations and high technologies, which should replace “old development drivers” and upgrade the economic structure. Thus, the state made it clear that science and production should act in a single team, mutually stimulating the development of each other. In addition, as stated March 3 of this year Minister of Finance of China Xiao Jie, now business will be able to claim a tax deduction of 75% of the amount of investment in research and development.

Li Keqiang's report for the first time noted that China supports the entry into the Chinese stock market of enterprises with foreign capital and their issuance of bonds in the Chinese market, and also allows them to participate in state scientific and technical projects. From now on, when developing standards, participating in public procurement and the “Made in China 2025” program, foreign enterprises will enjoy the same privileges as Chinese enterprises.

Particular attention was paid to the problem of innovative development in a speech by Xi Jinping at the High Level Forum on international cooperation in the framework of the Belt and Road Initiative (Beijing, May 14, 2017). In particular, Xi Jinping said: “we must turn the BRI into a road of innovation. Innovation is an important force that gives impetus to development. The Belt and Road Initiative is new in nature, and we must promote innovation when it is implemented” (Gubaidullina M., Behera A., 2018).

What is especially important, Xi Jinping clearly outlined the most promising areas of innovative research: “We need to promote innovative development and intensify cooperation in advanced areas such as digital economy, artificial intelligence, nanotechnology and quantum computing. We must help the development of “big data”, “cloud”

environment and “smart” cities in order to turn them into the digital Silk Road of the 21st century. We must accelerate the integration of science and technology, introducing them into industry and finance, improving the conditions for innovation and pooling resources. We must create platforms and incubators for young people from different countries in order to promote the development of entrepreneurship in our era of the Internet and help it realize its dreams. We should adhere to new views based on green development, a new lifestyle and work in which green technologies; a low-carbon economy, closed cycles and future needs will take the most important place. Efforts must be made to strengthen cooperation in protecting the environment and creating a sustainable ecosystem in order to achieve the goals set by the “2030 Agenda for Sustainable Development” (Wang, 2019).

It should be noted that from the very beginning of the policy of reforms and openness, China has actively encouraged foreign investment, attracted foreign enterprises in the development of high and new technologies. In 2016, the volume of actually utilized foreign investments in the country exceeded \$ 130 billion. By this indicator, China has maintained its leadership among developing countries.

In addition, China is taking a series of measures to prevent brain drain abroad, as well as to return them to their homeland. In order to service highly qualified foreign and Chinese (people who have studied abroad) specialists, as well as to return to China to engage in scientific activities and open companies, on June 29, 2010 the official website “Plan of a Thousand People” began to function (Wang, L., Zhao, J. 2019).

In particular, on February 27, 2017, prominent scientists Yang Zhengning (physicist) and Yao Qizhi (specialist in computer technology) renounced foreign citizenship and are now becoming academicians of the Chinese Academy of Sciences. This is the first case in history of the transfer of foreign academics to Chinese academics, for which the government of the PRC has specially developed Temporary measures for the adoption of academicians of the Chinese Academy of Sciences with foreign citizenship in Chinese academics. It should also be noted that if 10 years ago the proportion of Chinese graduates from foreign universities who returned home after studying abroad was one third, now about 80% of graduates from foreign universities are returning to China to work (Xiaodong, 2017).

China is one of the world leaders in the creation of supercomputers. Back in 2012-2014. China was the leader in the list of 500 most powerful computers

in the world. The Top-500 ranking, published on June 23, 2014 at the International Supercomputer Conference in Leipzig (Germany), indicated that the Chinese Tiane-2 supercomputer almost doubled the performance of the American Cray Titan (Zhekenov, 2018).

On April 3, 2017, the head of the State Center for Supercomputer Computing in Wuxi, Yang Guangwen, announced that the center he was developing was developing a prototype of a supercomputer based on the Sunway TaihuLight supercomputer (“Shenwei Taihu Zhiguang”). By 2020, the supercomputer will be able to perform a billion billion (exaflops) operations per second. China included the earflaps performance supercomputer development program in the 13th five-year plan for the country’s economic and social development (2016–2020).

In this case we want to underline that our university has signed an agreement with our Chinese partners to get the Supercomputers for Al-Farabi Kazakh National University. During a state visit to the People’s Republic of China, President of Kazakhstan Kassym-Zhomart Tokayev met with President of China Xi Jinping, September, 2019. During the bilateral summit, important interstate documents were signed. Including an agreement between the Governments of the Republic of Kazakhstan and the PRC on cooperation on a project to provide the Kazakhstan side with a supercomputer.

The supercomputer, which will enter the top 500 most productive in the world, will receive the country’s leading university – Al-Farabi Kazakh National University, working on the creation of the international IT technology park of the Silk Road University Alliance, uniting more than 130 higher educational institutions of the world.

The IT-technology Park and the center of supercomputer and cloud computing, created on the basis of the Silicon Valley model, will be located in the High-Tech Zone of Al-Farabi Kazakh National University. Currently, work is underway to prepare the infrastructure and the necessary premises, which will also house the collective use center Industry 4.0 and an exhibition center. The world-class IT technology park being created at Al-Farabi Kazakh National University will become one of the drivers for the implementation of the tasks set by Elbasy to form the IT industry and increase the country’s global competitiveness.

Speaking at the sixth meeting of the Kazakhstan-China Business Council in Beijing, the Head of State emphasized that Kazakhstan is interested in creating

joint innovative enterprises, technology parks and IT centers with Chinese companies.

During the visit to China, the rector of Al-Farabi Kazakh National University, academician Galym Mutanov, met with representatives of well-known high-tech companies and discussed issues of expanding scientific and technical cooperation as part of a government delegation. A memorandum of cooperation in the field of high technologies was signed with Inspur. The parties discussed the implementation of a joint project for the production of high-performance servers, data storage systems and personal computers in the Republic of Kazakhstan, as well as the transfer of advanced digital technologies and scientific research in such areas as Big Data, the Internet of Things, artificial intelligence, cloud technologies, etc. Successful implementation such projects will contribute to the implementation of the state program “Digital Kazakhstan” and will become one of the locomotives for the development of high technology and modernization of the economy.

Today, Al-Farabi Kazakh National University cooperates with 40 universities of the PRC, which became an incentive for further collaboration, which significantly increased students’ interest in learning the Chinese language. For instance, October 2019 at Al-Farabi Kazakh National University held a meeting with the delegation of Shanghai Transport University, headed by the deputy secretary of the party committee, Mr. Cheng Jou. Discussing the prospects for the development of bilateral cooperation in the scientific and educational sphere, the first vice-rector of Al-Farabi Kazakh National University Mukhambetkali Burkitbaev spoke about the directions of the university and familiarized the guests with international projects that are implemented jointly with the best universities in the world.

Also, the joint project of the Academy of Information and Communication Technologies (ICT) HAINA (Huawei Authorized Information and Network Academy) is the result of a fruitful collaboration between Al-Farabi Kazakh National University and Huawei. At present, the Academy’s material and technical base has been created: the company equipped the class with all the necessary IT equipment for conducting classes, provided the opportunity to certify the best students of the course (www.kaznu.kz).

In addition, on May 3, 2017, it became known that scientists from the Chinese University of Science and Technology built a new quantum computer. Academician Pan Jianwei, a Chinese scientist in the field of quantum physics, said that

the sampling rate of a prototype quantum computer is 24,000 higher than that of its international counterparts. At the same time, the execution speed of the classical prototype algorithm is 10-100 times faster than the computing speed of the world's first electronic computer (ENIAC) and the

first transistor computer (TRADIC). This is the first quantum computer created on the basis of single photons and surpassing early classical computers. The prototype will pave the way for the creation of a quantum computer, which will be more advanced than classical computers.

In 2014, Xi Jinping made a speech at the Chinese Academy of Sciences about the upcoming robot revolution, which will transform China and then the whole world. The Chinese government sets the task of accelerating the introduction of big data (Big Data), cloud computing (cloud computing), and the Internet of things (Internet of Things) in Chinese companies and focusing on the creation of “intelligent factories”.

According to the International Federation of Robotics (IFR), back in 2015, the Chinese market for industrial robots outperformed the Japanese and became the largest in the world [20], maintaining these positions in 2016-2017. IFR Director of Statistics Gudrun Litzenberger claims that there are currently hundreds of thousands of professional service robots in the world, as well as 1.5 million industrial robots – almost 1.5 million. The USA holds the first place in the field of service robots, while industrial robots are leading China. By the

level of robotization, South Korea is still the leader.

President of the National Association of Robotics (RF) Market Participants V. Nedelsky said on April 17 this year: “China rushed into robotics 10 years ago, and over the past five years there has been a tremendous amount of purchases. But besides this, they grow their own Chinese companies that make robots”. According to him, while China controls 20% of its robotics market.

By the way, the national strategy “Made in China 2025” (“Made in China 2025”) suggests that China should achieve leadership in advanced manufacturing technologies, partly through the aggressive acquisition of foreign companies. An example of such a transaction is the purchase by the Chinese company Midea Group of the German manufacturer of industrial robots Kuka in 2016.

By 2022, the level of production robotics in China’s manufacturing industry will grow by 150%. This forecast is contained in the report “Industrial

Robots of China”, prepared by the international research and consulting company IDC. According to the head of the research department of IDC, Zhang Jingbin, the development of the use of robotics in the PRC is facilitated by the constant increase in labor costs, an aging population, international competition and government policy in this area (Warren, 2010).

It should be noted that China occupies a leading position in the world in the field of creating bionic robots. In particular, March 31 this year Beijing Aerospace University (Beihuan University) together with foreign partners created a soft-bodied octopus robot, which can be used in industry, medicine, as well as in the field of medical rehabilitation and in the service sector (Jacques, 2012).

According to Liu Lihua, Deputy Minister of Industry and Informatization of the PRC, China has entered the forefront in the world in the study of artificial intelligence technologies. Liu Lihua recalled that the MIT Technology Review magazine published a list of 10 global breakthrough technologies in 2017, including current technologies in the field of artificial intelligence, and the main researchers in this field include Chinese enterprises iFLYTEK, Alibaba Group, Baidu et al. We also note that in March 2017, Yale announced the creation of the China Foundation for Emotional Intelligence at Yale University to promote research in this area and the practical implementation of education based on emotional intelligence (Clarke, 2017).

Conclusion

Due to all information that we could collect and analyze, we can conclude the under mentioned conclusions and generalizations.

The first one; China systematically, purposefully and consistently implements state policy in the field of science and technology, skillfully combining market mechanisms and the remaining elements of a planned economy, as well as using tax incentives to encourage innovation policies of domestic corporations. Kazakhstan has to learn a lot of things

from the experience of Chinese concept in relation to science and high-tech. Especially, when COVID-19 pandemic showed us the importance of science and digitalization.

The second one; China, as the largest developing power, is rapidly reducing its technological gap from the developed countries of the West. The dynamics of Chinese progress are such that the United States, Japan and the European Union are seriously concerned about the possible technological dominance of China on the world stage in the medium term. In this case, we have to know that China is a main partner and investor for Kazakhstan in the field of digitalization and technology. We have to attempt to sign many agreements in this direction and try to attract Chinese investment to Kazakhstan market using joint project Nurly Zhol and BRI.

The third; The US and the European Union are concerned that in recent years, China has been actively investing in high-tech Western startups related to the conduct of the war in the future (drones, robots, artificial intelligence, etc.), but the West simply does not completely abandon Chinese investments in these areas.

The last one; we must not forget that the key to the prosperity of any state is not only economic opportunities and natural wealth, but also its spiritual heritage, the intellectual potential of its citizens. The underestimation of culture and science leads not only to a significant impoverishment of civilization as a whole, but also to the emergence of conflicts and misunderstandings. We want to emphasize, BRI is a great opportunity to increase cooperation in the field of science and technology as we can see from the historical lessons from the past of Great Silk Road. It is a great revival of Chinese science in XXI century and we have to take a benefit from it.

Nevertheless, it does not mean that BRI has only opportunities and benefits, it has threats and challenges not only for all participants but even for China it has. The first challenge, it is necessary to strengthen the position of the new concept in the context of justice and mutual benefits.

References

- Baizakova K. (2020) Kazakhstan-China strategic partnership under the ‘Belt and Road Initiative’. The Challenge of change for the legal and political systems of Eurasia. Brussels. p. 147-156
- Bloomberg, (2015) The Bloomberg innovative index// <https://www.bloomberg.com/graphics/2015-innovative-countries/>
- Clarke M. (2017) The Belt and Road Initiative: China’s New Grand Strategy? *Asian Policy*, 24, 71-79.
- Gubaidullina, M., Behera, A., (2018) Between China and India: energy dimension of Kazakhstan. – *International relations and international law journal (Kazakhstan)*. N1 (81), p. 4-18
- Jacques M. (2012) *When China Rules the World: The End of the Western World and the Birth of a New Global Order*. Second edition. Penguin Books. 848 p.

- Jinping Xi. (2014) *The Governance of China*, volume 1. – 2014.
- Jinping Xi. (2017) *The Governance of China*, volume 2. – 2017.
- Jintao Hu. (2012) *Selected Works of Hu Jintao: 2001-2012*.
- Lardy N. *China and the WTO: The Coming Collapse? // Issues and Studies*, June 2002.
- Miller T. (2017) *China's Asian Dream: Empire Building along the New Silk Road*, United States: Zed Books.
- OECD, (2020) *Main Science and Technology Indicators R&D Highlights in the February 2020 Publication*
- Wang J. (2019) *Building a Community of Common Destiny between China and the Neighboring Countries: Concept, Connotation and Approach*. In: Wang L. and Zhao J. (Eds.) *China's Belt and Road Initiative and Building the Community of Common Destiny*. World Scientific, Singapore, pp. 57-80.
- Wang L., Zhao, J. (2019) *The Community of Common Destiny between China and its Neighbors: A New Paradigm for Promoting World Socio-Economic Development*. In: Wang L. and Zhao J. (Eds.) *China's Belt and Road Initiative and Building the Community of Common Destiny*. World Scientific, Singapore, pp. 3-22.
- Warren I. Cohen. (2010) *America's Response to China: A History of Sino-American Relations*. -5 edition. Columbia University Press. 344 p.
- WIPO, (2019) *World Intellectual Property Report. The Geography of Innovation: Local Hotspots, Global Networks*. ISBN: 9789280530957. Printed in Switzerland. 134 pages.
- Xiaodong Y. (2017) 'Community of Common Destiny': China's 'New Era' of International Relations. *News China*. Retrieved from URL: <https://www.pressreader.com/china/newschina/20171224/281522226451346>.
- Zhekenov D. (2018) *Chinese global project: One Belt and One Road // Bulletin of al-Farabi Kazakh national university // International relations and International law series*. №1 (81), 46-53 pp.

**С.Б. Кагазбекова¹, С.С. Рахипова²,
Қ.А. Затов¹, Ш. Әділбаева^{1*}**

¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.,

*e-mail: paradise-gannat@mail.ru

ҚАЗІРГІ ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ҚАТЫНАСТАРДЫ АНАЛИЗДЕУ

Қазіргі Қазақстан – бұл өз азаматтарына мүлдем тең құқықты қамтамасыз ететін поли-конфессиялық мемлекет. Гендерлік көзқарас әйелдердің позициясын инновациялық тұрғыдан қайта қарауды ғана емес, сонымен қатар оны өзі туралы және қазіргі әлемдегі рөлі туралы ескірген идеялардан босатудың практикалық тәсілдерін іздеуді де болжайды. Мақалада қоғамдық-гуманитарлық ғылымдардағы гендерлік қатынастардың даму процестері сипатталған, сонымен қатар олардың Қазақстанда, атап айтқанда саясаттану, құқық, экономика және дінтану саласында қабылданған жаңа үлгілері келтірілген. Халықаралық қауымдастық жасаған гендерлік теңдік рейтингінің нәтижелері негізінде Қазақстандағы саяси, экономикалық, діни және құқықтық зерттеулердің нәтижелері талданады. Қазақстандық қоғам осы салалардағы заманауи гендерлік қатынастардың өзіндік дәйекті дамуымен сипатталады. Айта кету керек, гендерлік зерттеулер әлеуметтанудағы, оның ішінде діндегі инновациялар мен зерттеулер аясын кеңейтеді. Бұл, ең алдымен, зайырландыру, модернизация және эмансипация процестеріне байланысты. Дін саласындағы гендерлік зерттеулер мен феминизмнің рөлі мен маңыздылығы туралы мәселе әйелдер арасындағы діндарлық деңгейінің жоғарылауына байланысты туындайды, оны зерттеушілер әр түрлі түсіндіреді, бірақ бұл тәсілдердің көпшілігі гендерлік теориялық қағидаларға негізделген.

Түйін сөздер: гендер, саясат, гендерлік экономика, дін.

**S.B. Kagazbekova¹, S.K. Rakhipova²,
K.A. Zatov¹, Sh. Adilbayeva^{1*}**

¹Egyptian university of Islamic culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty

²Zhetysu State University named after I. Zhansugurova, Kazakhstan, Talduyorgan,

*e-mail: paradise-gannat@mail.ru

Analysis of gender relations in modern social and human sciences

Modern Kazakhstan is a multi-confessional state that provides absolutely equal rights to its citizens. The gender approach presupposes not only an innovative rethinking of the position of women, but also the search for practical ways to free her from outdated ideas about herself and her role in the modern world. The article describes the processes of the development of gender relations in the social and humanitarian sciences, and also gives their new models adopted in Kazakhstan, in particular in the field of political science, law, economics and religious studies. Based on the results of the ranking on gender equality, developed by the international community, the results of political, economic, religious and legal research in Kazakhstan are analyzed. Kazakhstani society is characterized by its own consistent development of modern gender relations in these areas.

It should be noted that gender studies broadens the scope of innovation and research in sociology, including religion. First of all, this is due to the processes of secularization, modernization and emancipation. The question of the role and importance of gender studies and feminism in the field of religion arises in connection with the increase in the level of religiosity among women, which researchers interpret in different ways, but most of these approaches are based on theoretical principles of gender.

Key words: gender, politics, gender economy, religion.

С.Б. Кагазбекова¹, С.С. Рахипова²,
Қ.А. Затов¹, Ш. Адилбаева^{1*}

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы

²Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, Казахстан, г. Талдыкорган,

*e-mail: paradise-gannat@mail.ru

Анализ гендерных отношений в современных социальных и гуманитарных науках

Современный Казахстан – поликонфессиональное государство, которое предоставляет для своих граждан абсолютно равные права. Гендерный подход предполагает не только новаторское переосмысление положения женщин, но и поиски практических путей ее освобождения от устаревших представлений о самой себе и своей роли в современном мире. В статье описаны процессы развития гендерных отношений в социальных и гуманитарных науках, а также даны их новые модели, принятые в Казахстане, в частности в области политологии, права, экономики и религиоведения. На основе итогов рейтинга по гендерному равенству, разработанного международным сообществом, проанализированы результаты политических, экономических, религиозных и правовых исследований Казахстана. Казахстанское общество характеризуется последовательным собственным развитием современных гендерных отношений в этих сферах. Следует отметить, что гендерные исследования расширяют сферу инноваций и исследований в области социологии, включая религию. В первую очередь, это связано с процессами секуляризации, модернизации и эмансипации. Вопрос о роли и важности гендерных исследований и феминизма в области религии возникает в связи с повышением уровня религиозности среди женщин, что исследователями толкуется по-разному, однако большинство этих подходов основано на теоретических принципах гендера.

Ключевые слова: гендер, политика, гендерная экономика, религия.

Кіріспе

Қазіргі жаһандану кезеңінде өзекті болған мәселелердің бірі – гендерлік қатынастар. Әлеуметтанулық ғылымдарда «жыныс» және «гендер» терминдері ажыратылып көрсетіледі. Жыныс – биологиялық жаратылыс болса, гендер – бірте қалыптасатын әлеуметтік статус. Гендерлік қатынастар адамзат қалыптасуына әсер ететін барлық салалармен тығыз байланысты. Олар – саяси, идеологиялық, экономикалық, әлеуметтанулық, медициналық, психологиялық, мәдени, рухани т.б. бағыттар. Мақалада гендерлік қатынастардың Қазақстандағы саясат, құқық, әлеуметтану, экономика, дінтану салаларында көрініс табуы талданады. Заманауи Қазақстанның қоғамдық өміріне әлемдік өркениеттің де едәуір өзгерістер әкеліп жатқаны мәлім. Солардың ішінде бүгінгі күні актуалды тақырыптардың бірі болып отырған әйел теңдігі, гендер мәселесі. Алайда гендер мәселесі қазақ қоғамында қай уақытта болмасын өзекті болған. Алаш қайраткерлерінің де көкейкесті көтерген тақырыптары – әйел құқығы, әйел мәртебесі, білімі, теңдігі еді. Алайда әлі күнге дейін сол әйел теңдігі мәселелері заманның талабына сай жалғасын табууда.

Саясаттану саласындағы гендерлік зерттеулер

Әлемдік тәжірибе көптеген елдерде гендерлік мәселелер мемлекеттік саясаттың бағым бағыты болып табылатынын көрсетіп отыр. Халықаралық қоғамдастық гендерлік теңдік саласындағы рейтингтерді үнемі қадағалап отырады. Солардың беделділерінің бірі Дүниежүзілік экономикалық форумның (бұдан әрі – ДЭФ) гендерлік алшақтық индексі болып табылады. 2019 жылдың қорытындысы бойынша ДЭФ-тің индексіне сәйкес гендерлік теңдік бойынша Қазақстан 153 мемлекеттің арасында 72-орынға ие болды. Бұл әлемдік зерттеуде ерлер мен әйелдерге 14 түрлі критерий бойынша анализ жасалған (Global Gender Gap, 2019: 20-206).

Батыс елдерінде гендерлік саясаттың күрделі өзгерістері әйелдер қозғалысының екінші толқынының әсерімен ХХ ғасырдың 60-жылдарында басталды. Бұл мемлекет саясатының шеңберінде әйелдер құқықтарын қамтамасыз етуге, әйелдердің қоғамдық өмірдің барлық салаларында мәртебесін көтеруге өз ықпалын тигізді. ХХғ. 70 жылдары гендерлік бейтараптылыққа бет алса, 80-90 жылдары гендерлік сезімталдық саясатына қол жеткізді. Осылайша гендерлік саясат

жылдан жылға жаңа заңдармен толықтырылып, гендерлік теңдік шеңбері кеңейе түсті.

Ресейлік зерттеуші О.А. Хасбулатова гендерлік мәселелерге қатысты мемлекеттік саясатты бірнеше түрге бөледі:

Патриархалды саясат.

Патриархалды саясатта – отбасы мен қоғамда әйел мен еркек арасында қызметтер нақты бөлініп көрсетілген. Бұл патриархалды қоғамда әйел адамның негізгі қызметі – ана болу, бала тәрбиесімен айналысып, үй шаруашылығын жүргізу болып есептеледі. Ал, ер адам отбасы мен қоғамның арасындағы түйінді байланыстыратын қоғамдық, кәсіби және мемлекеттік қызметтер, отбасының басшысы және «асыраушысы» рөлдері белгіленген. Қазақ қоғамында заманауи әйелдер қоғамы білім алып, еңбек етіп, қызмет қылғанымен патриархалды пікірдегі отбасының басшысы, асыраушысы – ер адам екендігі қанға сіңген қасиет.

Патерналистік саясат. Әйел мен еркектің әлеуметтік ортада тең құқылы болуы, өндірістік салаға әйелдердің теңдей қатыстырылуы, әйел – жұмысшы (қызметкер), ана және үй иесі міндеттерін атқаруына жағдай жасау, көмек беру, демалыс беру және әйел еңбегін қолдауға байланысты шараларды ұйымдастыру патерналистік саясаттың негізгі компоненттері болып табылады.

Эгалитарлы саясат. Негізгі мақсаты адамды жынысына қарай бөлместен әлеуметтік салаларда жеке тұлға болып қалыптасуы үшін теңдей жағдай жасау. Адамды «орташаландыру», жыныстық-рөлдік айырмашылықты әлеуметтендіру үрдісінде шеттетпей, керісінше, әйел мен еркекке өздерінің шығармашылық және жеке әлеуетін жүзеге асыру үшін тең мүмкіндіктерге кепілдеме беретін қоғамдық ортаға қол жеткізу болып табылады.

Эгалитарлы саясаттың негізгі бағыттары: әйелдердің мемлекеттік басқару мен кәсіби қызметтің барлық саласына қатысуы, өндірістік сала мен өндірістік емес кәсіби қызмет бойынша еңбекақы төлеуді теңестіру, үйдегі жұмыстарды орындауда отбасы мүшелеріне барынша жағдай жасау, ата-ананың екеуіне де баланы күтуге байланысты мемлекеттік жеңілдікті тарату, қоғамдағы әйел мен еркек рөлінің патриархатты таптаурынның алдын алу, жыныстардың әлеуметтік теңдігі туралы қолайлы қоғамдық пікір қалыптастыру (Беркімбаева, 2007:54). Қазіргі қазақ қоғамында эгалитарлы саясаттың көрінісі болғанымен, патриархатты саясаттан

толығымен арылған емес. Еңбек нарығында әйел адамдардың саяси-басшылық қызметтерінде аз болуының бірден бір себебі қазақ қоғамында қалыптасқан менталитет пен қазақи мәдениеттің көрінісі. Фридрих Эберт фондының жасаған әлеуметтік зерттеуінің нәтижесінде сауалнамаға қатысқандардың 51,6% саяси және бизнес басшылыққа ер адамдар лайықты десе, ал 44,1% әйел адамдардың лайықты екендігін көрсеткен. (Исмуханова, 2019:47).

Қазіргі кезде гендерлік теңдікке қатысты өзекті мәселелердің бірі – саяси және мемлекеттік басқару саласындағы әйелдердің алатын орны. ҚР-дың гендерлік теңдік туралы стратегиясының маңызды бір бағыты да осы саладағы әйелдердің рөлін арттыру болып табылады.

Қазіргі қазақстандық қоғамда гендерлік саясаттың жүзеге асырылуы мемлекеттік саясаттың бір бөлігі. Гендерлік саясаттың мақсаты – нақты гендерлік теңдікке қол жеткізу. Бұл барлық азаматтар таптаурын салттар мен дәстүрлі гендерлік жүйеден туындайтын шектеулерден тәуелсіз түрде таңдау еркіндігі мен өздерінің жеке қабілеттерін дамыту еркіндігіне ие деген сөз. Гендерлік саясаттың іске асырылуы – демократияға қол жеткізудің басты факторларының бірі (Өскембаева, 2017:5).

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бастап гендерлік теңдікке байланысты көптеген құжаттар қабылданып, іске асырылуда. Ұлттық концепциясында нақты мақсатты индикатор белгіленген, яғни барлық салалардың ұжымдық құрамының 30% әйелдер өкілдігінен болуы тиіс.

Бүгінгі күнгі Қазақстандағы гендерлік үдерістердің нақты ахуалына билік саласындағы әйелдердің құрамына талдау жасау арқылы көз жеткізуге болады. Әйелдердің саяси мәртебесі олардың құқықтары қалай жүзеге асырылатынының айқын көрінісі. ҚР парламенті жоғарғы және төменгі палатасының 23%-ын, жергілікті өкілетті органның (маслихат) 22%-ын әйел-депутаттар құрайды. Мемлекеттік қызметте әйелдердің – 56%, оның ішінде басшылық қызметінде – 41%, сот қызметінде – 51%, сондай-ақ елші қызметінде – 5 әйел қызмет етеді (Азимова, 2019). Қазақстанда басқару және саяси билікте ер адамдардың артықшылығы басым. Әлемдегі озық 50 елдің қатарына кіру, интеллектуалды ұлт болу үшін де, елімізге байыпты гендерлік саясаттың да қажеті мәлім. Гендер мәселесіне жан-жақты қарау керек. Көпшілік қауым гендерлік саясатты әйелден еркек жасау деп түсінеді. Гендерлік саясат дегеніміз

әйелдерді ерлермен тең дәрежеде билікке тарту, ана мен балаға айрықша әлеуметтік жағдай жасау, отбасындағы зорлық-зомбылықтың алдын алу сияқты мәселелерді шешу болып табылады (Абдрасилқызы, 2014:108). Әкімшілік-басқару құрылымы негізінен ер адамдардан тұратын институт болып қалып отыр. Алайда, соңғы кезде бұл салада үлкен өзгерушіліктер байқалады. Бұған ең алдымен елімізде жүргізіліп отырған әлеуметтік реформалар ықпал етуде.

Құқық және гендер

Гендерлік теңдік – әйелдер мен еркектер тең құқықтық мәртебесі және тұлғаларға жыныстарына қарамастан өмірдің саяси, экономикалық, әлеуметтік, қоғамдық және мәдени салаларына қатысу үшін өз қабілеттерін еркін қолдануға тең мүмкіндік береді.

Қазақстан гендерлік саясатты құру кезінде адам, отбасы құқықтары және гендерлік теңдік саласындағы табысты халықаралық тәжірибелер мен БҰҰ құжаттары қолданылды.

Гендерлік саясат негіздерінің бастамасы 1995 жылы Қазақстан Республикасы Конституциясында бекітілген. Конституцияның 14-бабында: «Заң мен сот алдында барлық адамдардың бәрі тең. Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына және нәсіліне, ұлтына, тіліне, діни көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды» деп, гендерлік теңдіктің негізін қалаушы тұжырым жасалған. Сондай-ақ бұл құжатта мемлекеттің ең басты қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары екендігін айқындаған (ҚР Конституциясы. – 14-бап.). Қазақстанда 1995 жылы ҚР Президенті жанынан отбасы, әйелдер және демографиялық саясат мәселелері бойынша кеңес ашылды. 1998 жылы ол ҚР Президенті жанынан отбасы және әйелдер мәселесін қарайтын Ұлттық комиссия болып қайта құрылды. Ұлттық комиссия Пекин платформасының талаптарын ескере отырып, алғаш рет ҚР әйелдер жағдайын жақсартуға арналған ұлттық бағдарлама дайындады. Ол Үкімет қаулысымен бекітіліп, барлық мемлекеттік органдарға таратылды. Ұлттық бағдарламаның негізгі мақсаттарының бірі әйелдердің саяси өмірге белсенді араласуын қамтамасыз ету болып табылады. 2003 жылы Үкімет қаулысымен гендерлік саясат тұжырымдамасы мақұлданды. Сонымен қатар 2006-2016 жылдарға арналған Гендерлік теңдік стратегиясы тұңғыш Прези-

дент Н.Ә. Назарбаевтың IV әйелдер форумында жоспарлаған тапсырмасына байланысты, 2005 жылы 29 қарашасында бекітілді. ҚР 2006-2016 жылдарға арналған Гендерлік теңдік стратегиясы – мемлекеттің гендерлік саясатын іске асыруға бағытталған негізгі құжат болып табылады. Стратегияның негізгі мақсаты елімізде әйелдер мен ерлердің өмірдің барлық саласында тең дәрежелі болуына бағытталған. Үкімет басқару органдарындағы әйелдер санын 30%-ға көбейту, соған сәйкес саясаткер әйелдерді дайындау, қабылданатын құқықтық заңнамаларға гендерлік сараптамалар жасау, балалар мен жастарға, жалпы Қазақстан халқына гендерлік мәселелер туралы ағартушылық жұмыстар жүргізуіне мән берілген. 2009 жылы ерлер мен әйелдердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы ҚР Заңы қабылданды. 2016 жылы ҚР 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасы қабылданды. «Қазақстан 2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Елбасы жолдауында: «Мемлекет үшін және менің жеке өзім үшін ананы қорғау ерекше мәселе. Біз Қазақстан қыздарының сапалы білім алып, жақсы жұмысқа ие болуы және тәуелсіз болуы үшін барлық жағдайды жасауымыз қажет. Әйел заты әрдайым біздің қоғамның тең құқылы мүшесі. Отбасында әйелдер мен балаларға тұрмыстық зорлық-зомбылықтың жолы қатаң кесілуі тиіс. Заң, мемлекет және мен біздің ханымдарымыздың жағындамыз» делінген. ҚР неке және отбасы туралы кодексінің 30 бабында «Ерлі-зайыптылар тең құқықтар пайдаланады және тең міндеттер атқарады» делінген (Кодекс, 2012:20). Осындай құжаттардың аясында Қазақстан қоғамында гендерлік теңсіздіктерді жою жұмыстары жүргізілуде. Бұл тұжырымдар елімізде гендерлік теңдік үрдістеріне үлкен серпіліс беретін және нақты міндеттер жүктейтін маңызды бағдар.

Қазақстандағы гендерлік мәселелердегі негізгі проблема – үй ішінде балаларды тәрбиелеу бойынша орындалатын міндеттердің барлығы әйелге жүктелуімен сипатталатын тұрмыстық кемсітушілік болып табылады. Алайда әйелдер қоғамдық еңбекпен еркектермен қатар айналасуы мүмкін. Жасырын кемсітушілік те бар, яғни жұмысқа қабылдау, қызметтік сатымен жылжу кезінде әйелдердің құқықтары мен еркіндігін шектеу немесе қысым жасау, оның құндылығын жыныс белгісі бойынша төмендетулер де орын алады.

Экономика саласындағы гендерлік қатынастар

Қазіргі экономика саласының жаңа бағыты – *гендерлік экономика*. Гендерлік экономиканың негізі – ерлер мен әйелдердің экономикалық айырмашылықтарын анализдеу. Заманауи экономистер гендер мәселесіне аса көп қызығушылық танытпауда, ал қазақстандық қоғамда бұл сала жаңадан қалыптасу деңгейінде. Гендерлік экономиканың даму кезеңдерін бірнеше этапқа бөліп көрсетуге болады. 1840-1870 жылдары Ұлыбританияда ең алғаш жеке меншік пен жұмыспен қамтылу саласын зерттеген алғашқы гендерлік экономистер Джон Стюарт Милль, Хэриет Тэлор Милль және Барбара Бордишон болды. Джон Милль өзінің «Әйелдің мойынсынуы туралы» атты еңбегінде әйелдердің экономикалық сферада маргиналдандуын зерттеді (John Mill Stuart, 1970:242). Гендерлік экономиканың зерттелуінің келесісі маркстік кезеңге жатады. Бұл кезеңдегі зерттелу көрінісі Ф. Энгельстің «Отбасының қалыптасуы, жеке меншік және мемлекет» (1884) атты еңбегіне негізделді (Энгельс, 1985). К. Маркс пен Ф. Энгельс гендерлік теңдік мәселесін көтергендердің алғашқылары болды. Энгельстің пікірі бойынша еңбектің үй шаруасынан тыс болып бөлінуі әйелдердің үй шаруашылығындағы басыбайлығын арттырады. Әйелдердің өнеркәсіп өндірісіне атсалысуын әйел бостандығы деп санады. Марксистік пікір бойынша егер үй еңбегі отбасы шеңберіне шығып, қоғамдық еңбек саласына айналса ғана шешіледі деді.

Келесі кезеңдегі гендерлік феминистерді (1890-1920) еңбекақының төленуі қызықтырды. АҚШ-та Шарлотт Пекинс Джилман үй шаруашылығындағы әйелдердің жағдайын зерттеді. Оның пікірі бойынша үй шаруашылығындағы еркіндікті орнату гендерлік теңдік болып табылады деді. Сондай-ақ ХХ ғасырдың 70-80 жылдары гендерлік экономиканың жаңа классикалық теориясы пайда болды. Бұл теорияның негізін салушылардың бірі – америкалық экономист Гэри Беккер болды. Ол ең алғаш гендерлік экономикаға ғылыми түсініктеме беріп, «Үй шаруашылығының жаңа экономикасы» концепциясын құрастырды. Концепцияда үй шаруашылығындағы еңбекті бөлісудің жаңа тәсілдерін, отбасының қаржылық кірістерін үйлестіру, еңбек нарығындағы дискриминация, некелік және туыстық қарым-қатынас қарастырылады. Концепция бойынша әйелдің үй шаруашылығындағы еңбегін экономикалық кате-

гория ретінде қарастыру керек деді. Бұл бағытты ұстанушылар үй шаруашылығын бөлісуді «адам капитал» түсінігімен ұғындырды.

Соңғы жылдарда гендерлік экономика саласында еңбектер жазып жүрген Джойс Джакобсеннің пікірінше: гендерлік экономика экономикалық проблемалардың 3 түрін қамтиды: ерлер мен әйелдерді қамтитын теориялық модельдер, қауымдастықты зерттеуге арналған эмперикалық зерттеулерде ерлер мен әйелдер айырмашылығы және әр жынысқа әсер ететін экономикалық саясатты талдау (Варонина, 2001:77).

Гендерлік экономиканың негізі – ерлер мен әйелдер арасындағы экономикалық айырмашылықтарды талдау және гендерлік теңсіздіктің себептерін анықтау болып табылады. Бүгінгі таңда бұл бағыт экономикалық теорияның әртүрлі бағыттары аясында ұсынылған ұғымдардың кең спектрін қамтиды. Осы бағыттардың әрқайсысы гендерлік мәселелерге қатысты өзіндік талдаулары мен түсініктерін ұсынады. Неоклассикалық бағыт үшін – бұл үй шаруашылығы, отбасы ішіндегі еңбек бөлінісі, еңбек нарығына шығу туралы шешімдер, күйеуі мен әйелі бірлесіп қабылдаған шешімдер, еңбек нарығындағы әйелдерге қатысты дискриминацияны зерттеу және түсіндіру және соңғы жылдары – неке мен репродуктивті мінез-құлықты талдау болып табылады. Марксистік ағым үшін бұл әйелді отбасының ішінде және одан тыс пайдаланудың себептері мен формалары, гендерлік теңсіздіктің көрінісі факторлары мен бағыттары, патриархия мен капитализм арасындағы қатынастар туралы сұрақтарға жауап іздеу болып табылады. Осы салалардың ішіндегі ең жасы – институционалды экономика. Ол – гендерлік қатынастарды реттеудегі мемлекеттің ролін, әлеуметтік саясат проблемаларын және некелік қатынастарды т.б. мәселелерді зерттейді (Варонина, 2001:78).

Қазіргі қазақстандық қоғамдағы гендерлік экономикаға бірнеше факторлар әсер етуде:

- Барлық салада гендерлік теңдікті бекітетін құқықтық заңнаманың болуы;
 - Қоғамдағы өткір және шешілмеген гендерлік теңсіздікті мойындау;
 - Тарихи факторлардың әсері:
- а) Қазақстан қоғамында өткен ғасырларда қалыптасқан, бірақ жаңа жағдайларға бейімделген ерлер мен әйелдердің дәстүрлі қарым-қатынасы;
 - ә) Өткенкеңестік кезеңнің мұрасы, оның ішінде әйелдер мен отбасына қатысты коммунистік режим саясатының әсерінен қалыптасқан сана мен мінез-құлық стереотиптері;

б) Қазақ қоғамының ашық және демократиялық жағдайында басқа мәдениеттер мен үрдістердің әсер етуінен қалыптасып келе жатқан гендерлік позициялардың жаңа шындықтары.

Гендерлік теңдікті орнатудың негізгі міндеттерінің бірі еңбек нарығының барлық саласында гендерлік жалақының айырмашылығы мәселелерінде ерлер мен әйелдердің теңдігін қамтамасыз ету болып табылады. Қазіргі әлеуметтік экономикалық зерттеулердегі ең көп талқыланатын тақырыптардың бірі еңбекақы-

сындағы гендерлік айырмашылықтар. Әлемдік экономикалық форумның «Гендерлік айырмашылық туралы жаһандық есептер 2006-2020» көрсеткен мәліметінде Қазақстан 153 мемлекеттің ішінде 72 орынды иеленген (Gender Gap, 2019:205). Әлемдік экономикалық форум, «Гендерлік айырмашылық туралы жаһандық есептер 2006-2020» жүргізген зерттеулерінің нәтижесінде Қазақстан төрт бағыт бойынша – экономика, білім беру, денсаулық сақтау және саясат салаларындағы гендерлік айырмашылық көрсеткіштері:

Экономика		Білім беру		Денсаулық		Саясат	
Индекс көрсеткіші	Рейтинг орны						
0,742	37	0,995	63	0,975	74	0,130	106

Бұл көрсеткіштер бойынша Қазақстан экономика мен саясат саласында гендерлік теңсіздіктің басымдығын көрсетеді. Ерлер мен әйелдердің орташа жалақы айырмашылығы әлі де 34%-ды құрап отыр.

Қазақстанның еңбек нарығында, экономикалық салада ерлер мен әйелдердің жалақы көлеміндегі дискриминация – ерлердің жоғары жалақы төленетін салаларда қызмет етіп (мұнай-газ, шахта, кен т.б.), әйелдердің жалақысы төмен, көбіне медицина мен білім саласында жұмыс істеулерімен түсіндіріледі.

Дінтану саласында гендерлік қатынастардың көрініс табуы

Гендерлік зерттеулер әлеуметтану саласында, оның ішінде дінтану саласына да өзіндік жаңалықтар мен зерттеу алаңдарын кеңейтуде. Бұл ең алдымен секуляризация, модернизация және эмансипация үдерістерімен тығыз байланысты. Дінтану саласындағы гендерлік зерттеулер мен феминизмнің рөлі мен маңыздылығы туралы мәселе әйелдер арасындағы діндарлықтың жоғарылауына байланысты туындайды, оны зерттеушілер әртүрлі жолдармен түсіндіреді, бірақ кез келген жағдайда, барлық осы экспрессивті және сипаттау әрекеттері гендерлік шеңберде айтылған теориялық ережелерге негізделген. Дінтану саласында гендерлік категорияның әдіснамалық және аналитикалық ресурстары кеңейуде: біріншіден, дінді енді тек ер адамдар ғана емес әйел адамдар да зерттеуге көшті. Екіншіден, діни ландшафттағы

әйелдердің өздері зерттеушілердің негізгі зерттеу объектісіне айналды. Гендерлік зерттеулер әйелдер мен олардың рухани тәжірибесін жеке зерттеуге лайықты екенін көрсетеді.

Діндегі әйел мәселесі жайындағы алғаш зерттеулер батыстан бастау алып, қазіргі кезде Орта Азия мемлекеттерінде де зерттеулерді қажет ететін өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Феминистік теология ХХ ғасырдың екінші жартысында пайда болды және мәдениеті мен тарихы әртүрлі қауымнан жиналған әйелдер шіркеудің патриархалды ілімдері мен әдет-ғұрыптарына қарсы шығып, құдайға деген өзіндік сенім мен идеяларын қалыптастырды (Pui-Lan K, 2004:23). Феминистік теологияның нысаны – «дін саласындағы, діни тәжірибелер мен рәсімдер саласындағы әйел категориясы» (Колосова, 2005: 195).

Дінтану саласында әлемдік діндердегі әйел статусы, ұлттық діндердегі әйел бейнелеріне, әйел болмысына арналған көптеген зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Солардың ішінде діндегі әйел мәселелерін зерттеген батыстық зерттеушілер – А. Уадуд, А. Барлас, Д. Кандиоти, Л. Ахмад т.б.

Қорытынды

Гендерді зерттеуші дінтанушылар діни дәстүрлердің барлығына қатысты зерттеулер жүргізіп, өзгерістер енгізуді көздейді. Себебі көптеген діни дәстүрлердегі әйелдердің рөлдері діннің талабынан емес, жергілікті таптаурынды мәдениеттің әсері деп түсінді (Amico, 1998:123).

Христиандық феминизм идеологиясында феминистер дінге әйелге қатысты христиандық пікірлермен келісе бермеді. Теологиялық феминизмнің ең алғашқы негізін қалаушы – америкалық Елизабет Стентон (Elizabeth Cady Stanton, 1815-1902) есімімен байланыстырылады. Е. Стентон шіркеудегі патриархаттылықты көріп, феминизм қозғалысының негізгі сынға түсетін объектісі – дін деп түсінді. Сондықтан Е. Стентон жақтастарымен біріге отырып «Әйелдер Киелі кітабын» басып шығарды («Woman’s Bible» 1895, 1898). Е. Стенсон бұл әйелдерге арналған киелі кітапта «сыни феминистік түсініктемелер» берді (Stanton, 1993:14-15). Христиандық феминизм әйелдерді кемсітетін тұстарын алмай, теңдік мәселесін ту етеді. XX ғ. Киелі кітапты заманауи ағылшын тіліне жынысқа бөлмей аударған. Яғни еркек (a/the man, men) деген жерде – адамзат (human) деп аударылған (Колосова, 2005:198). XXI ғ. көптеген христиандық шіркеулер әйел адамның дін қызметшісі (священник), епископ бола алатын мүмкіндіктері бар деген шешімге

келуде. 2010 жылы Италияның ескі католиктік шіркеуіне әйел-дін қызметкері сайланған (www.maranatha.org.ua, 2014). 2013 ж. күзінде Англикандық шіркеуі әйел-епископ болуға рұқсат еткен (www.pravoslavie.ru, 2014). Осылайша, көптеген дереккөздерді талдай отырып, біз христиан феминизмі гендерлік теңдік принципін ұстана отырып, белгілі бір мәдени және діни дәстүрлерде қалыптасқан стереотиптерді жоюға бағытталғандығын көреміз. Ал ислам дінінде гендерлік мәселелер белгілі қалыптасқан шарифат заңдарының шеңберінде шешіледі. Алайда, ислам дінінің кейбір ағымдарының бұрмалауының әсерінен мұсылман әйелдерінің құқықтары тапталуда. Қазіргі дінтанудағы ислам дінінде гендерлік мәселелерді зерттеудің негізгі мақсаты – шарифат шеңберінде берілген әйел құқықтарын қорғау болып табылады.

Қазіргі әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардағы гендерлік мәселелерді тұжырымдай келе бұл саланың елімізде әлі де зерттелетін қыры көп екендігін көрсетеді.

Әдебиеттер

- “World economic forum. (2019). Global Gender Gap 2020” Geneva. p. 206.
- Amico El. B. (1998). Reader’s guide to women’s studies. Chicago.
- John Mill Stuart. (1970). On the subjection of women// essays on sex equality/ ed by Alisse Rossi. Chicago: univ. of Chicago Press. p.242.
- Pui-Lan K. (2004). Feminist theology as intercultural discourse Feminist theology. ed. by Parsons F. S., Cambridge, p.325.
- Stanton E.C. (1993). The Woman’s Bible. Northeastern. p. 203
- Азимова Э. (2019). Азиатско-Тихоокеанской конференция министров по обзору «Пекин+25». – Бангкок.
- Абдрасилкызы А., Калилаханова К.Т., Есенова Д.Б. (2014). Материалы по основным вопросам религии: в помощь лектору. – Шымкент. – 108 с.
- Алимбекова Г.Т. (2008). Проблема насилия в отношении женщин: социологический анализ. – С. 27.
- Беркімбаева Ш.К., Қожахметова К.Ж. (2007). Гендерлік білім: теориясы мен тәжірибесі. – 54 б.
- Еще одна женщина-священник появилась в Старокатолической церкви Италии. (2014). URL:<http://www.maranatha.org.ua/cnews/r/70782> (дата обращения: 14.03.2014).
- Женщинам-епископам в Англиканской церкви дали «Зеленый свет» (2014). URL:<http://www.pravoslavie.ru/news/65977.htm> (дата обращения: 14.03.2014).
- Колосова И.А. (2005). Религия в гендерном измерении. Введение в гендерные исследования / Под редакцией И.В. Костикова и др. – М. – С. 252.
- ҚР Конституциясы. 14-бап.
- ҚР Неке және (ерлі-зайыптылық) отбасы туралы кодекс. (2012). Алматы. – 20 б.
- Өскембаева М.Ә., Резвущкина Т.А., Бейсенова А.А. (2017). Қазіргі Қазақстандағы әйелдер мен ерлерге қатысты саясат. – 47 б.
- Теория и методология гендерных исследований. (2001) / Под редакций О.А. Варонина. – М. – С. 416.
- Исмұханова Г., Шарипова Д. (2019). Ценности казахстанского общества в социологическом измерении. – Алматы. – С. 47.
- Хасбулатова О.А. (2001). «Российская государственная политика в отношении женщин (1900-2000) теория и методология гендерных исследований. – М. – С. 365.
- Энгельс Ф. (1985). Происхождение семьи, частной собственности и государство: в связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана. – М.: «Политиздат». – С. 639.

References

- “World economic forum. (2019). Global Gender Gap 2020”. Geneva. p. 206
- Amico El. B. (1998). Reader’s guide to women’s studies. Chicago.

- Azimova E. (2019). "Aziyatsko- tihookeyanskaya konferentsiya ministrov po obrozu "Pekin+25" [The Asia-Pacific Ministerial Conference on the Beijing+25 review]. Bankok.
- Abdrasilkizi A., Kalilahanova K.T., Esenova D.B. (2014). Materiali po osnovnim voprosam religii: v pomosh lektoru [Materials on basic religious issues: to help the lecturer]. Shmkent. p.108.
- Alimbekova G.T. (2008). Problema nasilia v otnoshenii zhenshin: sosiologicheski analiz. [The problem of violence against women: a sociological analysis]. Almaty.p.27
- Berkimbayeva Sh.K., Kozhahmetova K.Zh. (2007). Gendirlik bilim: teoriyasi men tazhirbiyesi. [Gender studies: Theory and methodology]. p.54.
- Engels F. (1985). Proishozhdeniye semyi, chastnoy sobstvennosti I gosudarstvo: v svizi s issledovaniyami Luisa G.Morgana. [The Origin of the Family, Private Property, and the State: In Relation to Research by Lewis G. Morgan] Moskva. "Politizdat" p.639.
- Hasbulatova O.A. (2001). "Rossiskaya gosudarstvennaya politika v otnoshenii zhenshin (1900-2000) teoriya I metodologiya gendernih issledovaniy. [Russian state policy towards women (1900-2000) theory and methodology of gender studies]. Moscow. p.365.
- John Mill Stuart. (1970). On the subjection of women essays on sex equality ed by Alisse Rossi. – Chicago: univ. of Chicago Press. p.242.
- Kolosova I.A. (2005). Religiya v gendernom izmerenii. Feministkaya teologiya I genderniye streatipi v hrestianstve Vvedeniye v gendernoye issledovaniye.[Religion in Gender Dimension. Feminist theology and gender stereotypes in Christianity. Introduction to Gender Studies]. Moscow. p.252.
- Oskembayeva M.A., Rezvushkina T.A., Beisenova A.A. (2017). Kazirgi Kazakhstandagi erler men ayelderge katisti sayasat. [Policy towards women and men in modern Kazakhstan]. p.47.
- Pui-Lan K. (2004). Feminist theology as intercultural discourse // Feminist theology. ed. by Parsons F. S. Cambridge. p.325.
- Constitution of Republic of Kazakhstan. 14 art.
- QR Neke zhane otbasi turali kodeks. [RK Marriage and Family Code]. (2012). Almaty. p.20.
- Stanton E. C. (1993). The Woman's Bible. Northeastern. p.203.
- Teoria I metodologiya gendernih issledovaniy.[Theory and methodology of gender studies] (2001). Moscow. p.416.
- Ismuhanova G., Sharipova D. (2019). Sennosti kazakhskogo obshestva v sosiologicheskom izmerenii. Almaty. p.47.
- Eshe odna zhenshina sveshennik poyavilas v starokotolicheskoi serkvi Italii [Another female priest appeared in the Old Catholic Church in Italy]. (2014). URL:<http://www.maranatha.org.ua/cnews/t/70782>
- Zhenshinam- episkopam v Anglikanskoj serkvi dali "zeleni svet" [Women Bishops at Anglican Church Gave Green Light]. (2014). URL:<http://www.pravoslavie.ru/news/65977.htm>.

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Философия	Section 1 Philosophy	Раздел 1 Философия
<i>Charles Keeling</i> “[D]eath fell on man alone” – Re-reading Mary Shelley’s <i>The Last Man</i> during a global Covid-19 pandemic.....		4
<i>Richard Taye Oyelakin</i> Questioning the Implied Autonomy of Machine State in Putnam’s Computational Hypothesis of the Mind.....		12
<i>Тұрсынбаева А.Ө., Малдыбек А.Ж.</i> Абай рухани мұрасының мәңгілігі		22
2-бөлім Мәдениеттану	Section 2 Cultural Studies	Раздел 2 Культурология
<i>Ази Е.А.</i> Ақтөбе өңіріндегі сал-серілік дәстүр (Сары Батақұлының шығармашылық-өмірбаяны турасында).....		34
<i>Ilesbekov B., Kerim Sh., Zhamashev A., Alpyysbaev E.</i> Contribution of isfijab scholars to the development of islamic civilization and science		42
<i>Гусейнова Н.А.</i> Мультикультурализм как составная часть культурной политике Азербайджана		50
<i>Турарбекова Л.В., Сапарова Д.Р., Нурфер Тержан</i> Гипотеза префигуративности цифровой культуры поколения Y, Z на постсоветском пространстве		59
3-бөлім Саясаттану	Section 3 Political Science	Раздел 3 Политология
<i>Вуков I.A.</i> Studying Political Discourse of the President Address in Russia with the Text Mining Technique		68
<i>Zhekenov D., Jakubayeva S.</i> Overview of the modern chinese science through the prism of the “Chinese dream”		76
<i>Кагазбекова С.Б., Рахипова С.С., Затов Қ.А., Әділбаева Ш.А.</i> Қазіргі әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардағы гендерлік қатынастарды анализдеу		88